

T.C.

BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA GÜNEY AZERBAJYAN

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Kamuran KARABALIK

Danışman

Doç. Dr. Ömer METİN

BOLU 2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Kamuran KARABALIK'a ait “ BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA GÜNEY AZERBAYCAN ” adlı çalışma, jürimiz tarafından **Tarih** Anabilim Dalında **Doktora Tezi** olarak oy birliğiyle / ~~oy çokluğuyla~~ kabul edilmiştir.

06.12.2019

Unvan, Adı, Soyadı

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Doç. Dr. Ömer METİN

Üye : Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK

Üye : Prof. Dr. Ahmet OCAK

Üye : Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN

Üye : Doç. Dr. Cahid KARA

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Yaşar AYYILDIZ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK UYGUNLUK BEYANI

Doktora tezi olarak sunduğum, “**Birinci Dünya Savaşı’nda Güney Azerbaycan**” başlıklı çalışmanın yazılmasında, bilimsel ve etik kurallara uyulduğunu, başvuru kaynaklardan yapılan alıntılarının adlarının bilimsel kurallara uygun olarak metin içinde, dipnotlarda ve kaynaklarda gösterildiğini, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin tamamının ya da bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Kamuran KARABALIK

06.12.2019

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, Birinci Dünya Savaşı'nda İran Hükümeti'nin tarafsızlığını ilan etmesine rağmen günümüzde İran sınırları içerisinde bulunan ve siyasi literatürde Güney Azerbaycan olarak bilinen bölgedeki Rus-İngiliz ve Osmanlı devletleri arasındaki mücadele incelenmiştir. Bilindiği üzere Rusların, 1907'de İngilizlerle imzaladığı antlaşma gereğince Güney Azerbaycan, Rus nüfuz bölgesi ilan edilmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile de Ruslar bölgeyi işgal etmişlerdi. Rusların, Ermeni ve Nesturî çeteleri de örgütleyerek bölgede giriştikleri işgal faaliyetleri ile gerek Müslüman halka yaptıkları katliam ve gerekse Osmanlı-İran sınırında sebep oldukları asayiş sorunlarından dolayı Osmanlı Devleti, yıkıcı Rus faaliyetlerini durdurmak için bölgeye müfrezeler göndermek zorunda kaldı. Bu sebeple Osmanlı-Rus mücadelesi, Bolşevik İhtilali'ne kadar devam etti. Rusların Bolşevik İhtilali ile bölgeden çekilmesi ile bu sefer İngilizlerle birlikte Ermeni ve Nesturi çeteler hareket geçti. Bu şekilde Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sona erene kadar bölgeye farklı tarihlerde müfrezeler sevk etmek zorunda kaldı.

Çalışma ele alınırken bölgedeki Osmanlı-Rus ve İngiliz mücadelesi İran Devleti'nin muhalefeti çerçevesinde incelenmeye çalışıldı. Ayrıca bu mücadele ele alınırken Müslüman halklar (Azeri Türkleri ve Kürtler) ile Hıristiyan azınlıkların (Ermeni ve Nesturiler) savaş sırasındaki rolleri üzerinde de durulmaya çalışıldı.

Çalışma konumuzun belirlenmesi sırasında bizleri yönlendirerek çalışmamızın şekillenmesini sağlayan ve bizden desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Mustafa GENCER'e, danışmanım Doç. Dr. Ömer METİN'e ve çalışmamızı okuyup değerlendiren ve aynı şekilde desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK'a, Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN'e, ayrıca çalışmam sırasında fikir alışverişinde bulunduğum dostum Dr. Öğr. Üyesi Ramazan SONAT'a ve aileme özellikle eşime teşekkürü bir borç bilirim.

Kamuran KARABALIK

06.12.2019

ÖZET

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA GÜNEY AZERBAIJAN

Kamuran KARABALIK

Doktora Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Ömer METİN

Aralık 2019, 178+xiv Sayfa

XX. yüzyılın başında İran'ın taksimini içeren "1907 İngiliz-Rus Antlaşması" ile Güney Azerbaycan, Rus nüfuz bölgesi ilan edildi. Bu tarihten sonra Ruslar, siyasi, askeri ve iktisadi yönden bölgedeki faaliyetlerini artırdılar. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte de İran Hükümeti tarafsızlığını ilan etmesine rağmen bölge Ruslar tarafından işgal edilmeye başlandı. İşgal sırasında Rusların bölgedeki en büyük destekçileri Ermeniler ve Nesturiler oldu. Ermeni ve Nesturilere silah ve para yardımı yapan Ruslar, bölgedeki bilhassa Osmanlı yanlısı Müslüman halk üzerinde baskı kurup, Osmanlı-İran sınırına yakın bölgelerde bazı Kürt aşiretlerini kullanarak asayiş problemlerine sebep oldular. Osmanlı Devleti, Rusların bu faaliyetlerine son vermek üzere harekete geçti. İlk etapta Cihad-ı Ekber ilan ederek bölgedeki Müslüman halkı Ruslara karşı savaşa davet eden Osmanlı Devleti, daha sonra bölgeye müfrezeler sevk etti. Bolşevik İhtilali'ne kadar bölgede Osmanlılar ile Ruslar arasında devam eden bu mücadele, Bolşevik İhtilali ile son buldu. Rusların İhtilal ile bölgeden çekilmesi ile ortaya çıkan otorite boşluğundan istifade etmek isteyen İngilizler, Ermeniler ve Nesturiler bölgeye hâkim olmaya çalıştılar. Bölgedeki İngiliz, Ermeni ve Nesturi faaliyetlerine set çekmek isteyen Osmanlı Devleti, tekrar bölgeye müfrezeler göndermek zorunda kaldı. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasına kadar devam eden bu mücadele, mütarekenin imzalanmasıyla son buldu.

Anahtar kelimeler, İran Hükümeti, Güney Azerbaycan, Ruslar, Osmanlı Devleti, Ermeni ve Nesturiler, Kürt aşiretler

ABSTRACT

SOUTHERN AZERBAIJAN IN WORLD WAR I

Kamuran KARABALIK

Doctoral Dissertation

Department of History

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Ömer METİN

December 2019, 178 + xiv Pages

With the “Anglo-Russian Convention of 1907” involving the division of Iran in the early 20th century, Southern Azerbaijan was declared as Russian domain. From then on, Russians increased their political, military, and economic activities in the region. Although the Iran Government declared its neutrality upon the start of World War I, the region started to be occupied by Russians. Their biggest regional supporters during the occupation were Armenians and Nestorians. Providing arms and monetary aids to Armenians and Nestorians, Russians put pressure on especially pro-Ottoman Muslim people and disrupted public order by exploiting certain Kurdish tribes in areas close to the Ottoman-Iranian border. The Ottoman Empire went into action in order to end such Russian activities. First, it declared Jihad Al-Akbar and called Muslim people in the region to fight against Russian. Then it sent platoons to the region. The struggle between Ottomans and Russians continued in the region until the Bolshevik Revolution. The British, Armenians, and Nestorians, who wanted to draw advantage from vacuum of authority as Russians withdrew due to the revolution, tried to dominate the region. The Ottoman Empire wishing to build a barrier to British, Armenian, and Nestorian activities in the region had to send platoons to the region again. The struggle continued until the Armistice of Mudros was signed.

Key words: Iran Government, Southern Azerbaijan, Russians, Ottoman Empire, Armenians and Nestorians, Kurdish tribes

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI	ii
ETİK UYGUNLUK BEYANI	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
HARİTALAR LİSTESİ	xiii
KISALTMALAR LİSTESİ	xiv
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	
1. SAVAŞIN BAŞLAMASI VE GÜNEY AZERBAJYAN'DA OSMANLI-RUS NÜFUZ MÜCADELESİNİN BAŞLAMASI	31
1.1. Savaşın Başlaması ve Güney Azerbaycan'ın Taraflar Açısından Stratejik Önemi	31
1.2. Sınır Sorunları Çerçevesinde Güney Azerbaycan'da Osmanlı-Rus Mücadelesinin Başlaması.....	36
1.3. Güney Azerbaycan'da Rus İşgal Hareketleri ve Asayiş Sorunları.....	42
1.4. Rusların Güney Azerbaycan'daki Müslim ve Gayrimüslim Azınlıklarla İlişkileri	49
1.4.1. Güney Azerbaycan'daki Rus İşgallerine Karşı Kürt Aşiretlerinin Mücadelesi	49
1.4.2. Rusların Ermeni ve Nesturilerle İş Birliği	55
1.5. Güney Azerbaycan'daki Rus İşgaline Karşı İran Devleti'nin Diplomasi Trafiği.....	60

1.6. Güney Azerbaycan'daki Rus İşgallerine Karşı Osmanlı Propaganda Faaliyetleri: Cihad-ı Ekber Çağrısı	66
---	----

II. BÖLÜM

2. GÜNEY AZERBAYCAN'DA OSMANLI-RUS ÇATIŞMASI ve BÖLGEDEKİ OSMANLI BİRLİKLERİNİN FAALİYETLERİ.....	74
2.1. Osmanlı Birliklerinin Güney Azerbaycan Topraklarına Girişi: Meyandoab Zaferi	74
2.2. Rus Esaretinden Kurtulma Ümidi: Osmanlı Kuvvetlerinin Tebriz'i Zabtı ve Sonrasında Meydana Gelen Gelişmeler	80
2.3. Enver Paşa'nın Türk Halklarını Bağımsız Kılma Girişimleri: Birinci Kuvve-i Seferiye'nin Güney Azerbaycan Seferi	87
2.4. Ömer Naci Bey'in Güney Azerbaycan Seferi	94
2.5. Osmanlı Devleti'nin Rusların Bağdat'ta Bulunan İngilizlerle Birleşmesine Karşı Aldığı Önlemler.....	103

III. BÖLÜM

3. BOLŞEVİK İHTİLALİ SONRASINDA GÜNEY AZERBAYCAN'DA MEYDANA GELEN GELİŞMELER.....	111
3.1. Bolşevik İhtilali'nin Güney Azerbaycan'daki Yansımaları	111
3.2. Bolşevik İhtilali Sonrası Bölgede Ortaya Çıkan Otorite Boşluğu ve Sonuçları	116
3.2.1. Ermeni ve Nesturilerin Rusların Yerini Alma Çabası	116
3.2.2. İngilizlerin Rusların Boşattıkları Yerlere Yerleşme Planı	121
3.3. Osmanlı Devleti'nin Güney Azerbaycan'da Yaşanan Ermeni-Nesturi Mezalimine Karşı Önlemleri.....	125
3.4. Güney Azerbaycanlı Demokratların Lideri Şeyh Muhammed Hıyabani'nin Bölgedeki Olaylara Karşı Mücadelesi	137
3.5. Osmanlı Ordusu'nun Bölgeden Çekilmesi	142

IV. BÖLÜM

4. SONUÇ	145
-----------------------	------------

KAYNAKLAR149**EKLER**

- Ek 1: İran'ın Arusan aşiretinden beş yüz hanelik halkın Ruslardan kaçarak hududu geçeceklerinin bildirilmesi, Rus taraftarı reislerle halk arasında çıkan çatışma ve bu hususlarda gerekli tedbirlerin alınması165
- Ek 2: Rusların İran aşiretlerini Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtması ve İran'daki Osmanlı tebaasına Rusların yaptığı zulme seyirci kalan İran'ın dikkatinin çekilmesi.....166
- Ek 3: Rusların Azerbaycan gümrük idaresini Belçikalıların elinden almak için çalıştıklarına dair Van vilayetinin istihbaratının doğru olmadığını Tahran Sefareti'nden bildirildiği167
- Ek 4: Rusların Somay Nahiyesi'nde yaşayan Kardari Aşireti üzerine yürüdükleri ve ahaliye zulmettiklerine dair.....168
- Ek 5: Rus işgali altında bulunan Kotur'un zapt edildiğine dair.....169
- Ek 6: Rusların Rumiye şebenderliğine taarruz ettikleri iki kavası idam ve mültecilerden birçoğun katlettikleri Hoy ve Tebriz şebenderliklerimizin de tehlike altında olduğunda gerekli siyasi teşebbüsün yapılması170
- Ek 7: Selmas işgal edilmiş olup Rumiye'den gelen askerlerle ileri harekate devam edileceği, Selmas'daki Ermeni ve Nasturîlerin düşmanla birlikte çekilmesinden sonra İslâm ve Hristiyan köylerine tecavüz eden aşayirden yakalananların kurşuna dizilerek asayişin temin edildiği.....171
- Ek 8: Savuçbulak'ta meskûn Hacı İlhani Aşireti'nin Cihad'a iştiraki hakkında ...172
- Ek 9: İran'da Cihad'ın tesirâtı hakkında.....173
- Ek 10: Tebriz'e Osmanlı kuvvetlerinin girmesi, Almanya ve Avusturya konsolosluklarının açılması ile ilgili Tahran Sefiri Asım Bey'in bilgi vermesi174
- Ek 11: İran'ın tarafsızlığından bahisle, Azerbaycan ve Kürdistan'daki Osmanlı askerlerinin geri çekilmesi.....175
- Ek 12: Rus kuvvetlerinin Kazak, Ermeni ve Nasturîlerle birlikte Salduz ile Savuçbulak arasında zahire gasbettikleri.....176

Ek 13: Osmanlı askerlerinin İran'ın Azerbaycan vilayetinin Memalik-i Osmaniye'ye yakın hududunda, Tebriz, Hoy ve Salmas şehirlerini işgal etmesi ve bu bölgede yaptıkları uygulamalar hakkında İran Sefareti'nin şikâyeti.....	177
ÖZ GEÇMİŞ	178

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: İran'daki etnik grup bölgelerini gösteren harita.....	15
Şekil 2.1: 1916 Yılında İran'daki Rus ordularının durumu.....	105
Şekil 2.2: İran'daki Osmanlı-Rus kuvvetlerinin savaştıkları bölgeler	110
Şekil 3.1: 1918 yılı Kafkasya'daki Osmanlı ordularının harekât sahası	128
Şekil 3.2: V. Tümen'in 16 Mayıs 1334 (1918)'deki hareketi	130
Şekil 3.3: Ermenilerin Güney Azerbaycan'daki hareketleri (1918).....	132
Şekil 3.4: IV. Kolordunun 4. Dilman Taaruzu 18-19 Haziran 1334 (1918)	133
Şekil 3.5: Rumiye'nin işgali sonrası Osmanlı ordusunun durumunu gösterir kroki (1918).....	136

KISALTMALAR LİSTESİ

ATASE	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi
Bkz	: Bakınız
Çev	: Çeviren
H	: Hicri
İTK	: İttihat ve Terakki Komitesi
Meb	: Millî Eğitim Bakanlığı
Otam	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
S	: Sayfa
ss	: Sayfa aralığı
SUTAD	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
v.b	: ve benzeri
Yy	: Yüzyıl

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

“Birinci Dünya Savaşı’nda Güney Azerbaycan” başlıklı çalışmamız, Ortadoğu ve Kafkasya’nın kritik noktalarından birisi olan ve günümüzde İran Devleti’nin sınırları içerisinde yer alan ve siyasi literatürde Güney Azerbaycan olarak adlandırılan bölgedeki, Birinci Dünya Savaşı boyunca büyük güçler arasında yaşanan nüfuz mücadelesini incelemektedir. Bu mücadele incelenirken, İran Hükümeti’nin muhalefeti çerçevesinde Rusların, çoğunlukla Ermeni ve Nesturi gibi Hıristiyan azınlıklar arasındaki çalışmaları ve bu Hıristiyan azınlıkların bölgedeki Müslüman ahali üzerindeki baskı ve şiddeti, Osmanlı Devleti’nin Cihad-ı Ekber propagandası ile bölgede meskûn olan Müslüman ahaliyi yanına çekerek bölgedeki Rus, Ermeni ve Nesturilere karşı mücadelesi konu edinmektedir. Kısacası bu çalışma Rusya-İngiltere ve Osmanlı devletleri arasında yaşanan siyasi, askeri ve etnik mücadelenin tarihi arka planını konu edinmektedir.

Bu çalışmayı ele alırken üç bölüm halinde incelemeye çalıştık. Giriş bölümünde, Güney Azerbaycan Coğrafyası ve Demografik Yapı ile Birinci Dünya Savaşı’na giden süreçte İran Devleti’nin içerisinde bulunduğu siyasi ve askeri durum incelenmeye çalışıldı. Birinci bölümde, savaşın başlaması ile Rusların Güney Azerbaycan’da giriştikleri işgal faaliyetleri üzerinde durduk. Bunun yanında Rus işgal hareketlerinde Ermeni ve Nesturilerin Ruslarla iş birliğini ve bölgedeki Müslüman ve yabancı devlet tebaalarına karşı giriştikleri yıldırma hareketlerini, buna karşı İran Devleti’nin Rusların bu faaliyetlerini önlemek amacıyla giriştiği diplomasi trafiğine değindik. Bununla birlikte Rus işgal faaliyetleri başladıktan sonra bölgede meskûn olan Kürt aşiretlerinin Ruslarla mücadelesine yer verildi. Ayrıca Rusların bölgedeki faaliyetlerine karşı Osmanlı Devleti’nin almaya çalıştığı önlemler üzerinde duruldu. İkinci bölümde, bölgedeki Rus işgal faaliyetleri üzerine Osmanlı Devleti’nin bölgeye müfrezeler

göndermesi ve bu müfrezelerin faaliyetleri ile Ermeni-Nesturi destekli Rus ordusuna karşı mücadelesi üzerinde duruldu. Bu bölüm, Bolşevik İhtilali'nin vuku bulmasına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Üçüncü bölümde ise, Bolşevik İhtilali'nin vuku bulmasıyla, Rus ordusunun bölgeden çekilmeye başlaması ve Rus ordusunun bölgeden çekildikten sonra ortaya çıkan otorite boşluğundan dolayı bölgede söz sahibi olmaya çalışan Ermeni ve Nesturiler ile onları destekleyen İngilizlerin faaliyetleri ve bölgedeki Ermeni-Nesturi ve İngiliz faaliyetlerine karşı Osmanlı Devleti'nin bölgeye asker çıkarmasını ve Azerbaycan Demokrat Partisi'nin bölgedeki faaliyetlerini incelemeye çalıştık.

Çalışmanın Amacı ve Önemi

Çalışmanın amacı; İran Devleti'nin sınırları içerisinde yer alan Güney Azerbaycan'ın Birinci Dünya Savaşı boyunca geçirdiği siyasi, dini, etnik ve askeri dönüşümü kaynaklar ışığında incelemektir.

Birinci Dünya Savaşı'na girmediği halde en fazla etkilenen devletlerden biri de İran'dır. Savaş öncesinde zaten birçok politik, iktisadi ve toplumsal sorunla mücadele eden İran, savaşın patlak vermesi üzerine hem iç sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı hem de dış baskılara maruz kaldı. Bu süre zarfında ülkede bir iktidar karmaşası da yaşanmaktaydı. Şöyle ki; ülke içerisindeki sorunlardan dolayı birkaç ay içerisinde farklı kabineler kurulup düştü. İran, içerisinde bulunduğu bu sorunlarla başa çıkmaya çalışırken aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kalıp kalmayacağına karar vermesi gerekiyordu. İran Devleti'nin bu yönde savaşın başlamasına yönelik ilk tepkisi, 1 Kasım 1914 tarihinde ilan edilen fermanla, İran'ın tarafsızlığını ilan etmek oldu. Fakat Rusya ve İngiltere zaten İran topraklarını önceden işgal etmişlerdi. Bu yüzden tarafsız kalmasının bir anlamı yoktu.

Rusların nüfuz bölgesi olarak ilan ettikleri bölge olan Güney Azerbaycan, savaşın başlaması ile Ruslar tarafından adım adım işgal edilmeye başlandı. Rusya'nın bölgeye yönelik amaçlarının başında, bölgeyi işgal ederek Basra Körfezi'ne inmek ve ayrıca Güney Azerbaycan petrollerini denetim altına almak iken, İngiltere'nin amacı ise

Hindistan sömürmesine giden yolu denetim altına almanın yanı sıra Bakü'deki petrole ulaşmaktı. Osmanlı Devleti'nin amacı ise, Müslüman halkları Hindistan, Kafkasya ve Orta Asya'daki İngiliz ve Rus hâkimiyetine karşı isyana teşvik ederek Rus-İngiliz faaliyetlerine set çekmekti. Bu yüzden özellikle İngiliz sömürgesi Hindistan'ı tehdit etmekte. Osmanlıların ilk hedefi, nihayetinde sadece İngiliz sömürgesi Hindistan'ı tehdit etmekten ibaret değildi. İttihat ve Terakki liderlerinin amacı; Türk illerini bağımsızlaştırmak, Bakü petrol yataklarını denetim altına almak ve Güney Azerbaycan'ı Rus işgalinden kurtarmaktı. Bu sebeplerden dolayı Ruslar, İngilizler ve Osmanlılar kendi askeri planlarının bir parçası olarak, bölgedeki farklı etnik ve dini gruplar arasındaki husumetleri kışkırtmayı veya daha da kızıştırmayı amaçlayan politikalar izlediler. Kürtler, Nesturiler, Ermeniler ve Azeri Türklerine bağımsız devlet kurmaları sözü verdiler. Bu tür sözler söz konusu etnik ve dini gruplar arasında büyük çatışmalara sebep oldu. Bu sebeple bölge savaş alanı haline getirildi.

İşte bu çalışma; Güney Azerbaycan'da savaş boyunca yaşanan mücadeleyi konu edinmesi itibariyle önemlidir. Ayrıca, günümüzde Ortadoğu ve Kafkasya coğrafyasında yaşanan güç mücadelelerinin tarihi arka planını anlayabilmemize de bir anlamda olanak sağlayacaktır.

Yöntem ve Kaynaklar

Çalışmamızı ele alırken ilk etapta arşiv kaynaklarını inceme ile işe başladık. Bu amaçla ilk olarak, “Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde” araştırma yaptık. Arşiv katalogunda özellikle, “Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)”, “Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Belgeleri (HR. SYS.)”, “Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, İkinci Şube Belgeleri (DH. EUM. 2. ŞB.)”, “Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR)”, “Hariciye Nezareti Tahran Sefareti (HR. SFR (20))”, kataloglarından ağırlıklı olarak elde ettiğimiz belgeler üzerinde çalıştık. Daha sonra belgeleri titiz bir şekilde inceleyip konu başlıklarına göre fişlemeler yaparak gerekli tasnifleri yaptık.

Çalışmamıza katkı sunması amacıyla faydalandığımız bir başka önemli arşiv de “Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi”dir. Bu

arşivden alınan belgeler tasnif edildikten sonra devlet arşivlerinden alınan belgelerle karşılaştırılarak konu ile ilgili bölgedeki Osmanlı-Rus-İngiliz mücadelesinin azınlıklar üzerinden safhasını ortaya koymaya çalıştık. Fakat bu arşivden sınırlı sayıda belge alabildiğimiz için çalışmamızda da sınırlı olarak faydalanabildik.

Arşivler dışında faydalandığımız önemli bir kaynak da gazetelerdir. İncelediğimiz gazeteler, *İkdam*, *Sabah*, *Tanin* ve *Turan* gazeteleridir. Bilhassa savaşın ilk yıllarında Osmanlı ordusunun bölgedeki hareketleri ile oradaki Kürt aşiretlerini Cihad-ı Ekber'e daveti ve buna olumlu yanıt veren Kürt aşiretleri hakkında önemli bilgilere ulaştık. Ayrıca Osmanlı ordusunun Tebriz'i zaptı ve Tebriz'e dahil olduktan sonraki süreç ile ilgili önemli bilgiler elde ettik.

Konumuzla ilgili araştırma yaparken arşivler ve gazeteler dışında çalışmamıza önemli katkı sağlayan diğer bir kaynak da bölge üzerine yazılmış raporlardır. Gerek Osmanlı Devleti ve gerekse Rusya, bölgede çok yönlü araştırmalar yaparak raporlar hazırlamışlardır. Bunlardan biri ve belki de en önemlisi 1927 yılında Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan "*İran Azerbaycan'ı Tedkik Raporu*" isimli çalışmadır. Bu çalışmada Güney Azerbaycan coğrafyası hakkında önemli bilgiler verildikten sonra, bölgedeki nüfus üzerinde durulmuştur. Nüfusun etnik ve dini dağılımı, farklı etniklerin yaşadıkları bölgeler, yaşam tarzları ayrıca aşiretlerin muharip gücü ile Avrupalı devletlerin bölgedeki iktisadi ve siyasi teşekkülleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Bir diğer hazırlanan önemli bir raporda Rus Albay Smirnoff tarafından hazırlanan "*İranlılar, İran'ın Etnoğrafi Vaz'iyeti, Akvam ve Kabaili*" adlı rapordur. Bu raporda da aynı şekilde bölgedeki etnik ve dini gruplar hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu açıdan bu raporlar çalışmamız esnasında bölgeyi daha iyi tanımamıza olanak sağladı.

Konu ile ilgili bazı önemli tetkik ve telif eserler de incelendi. Bunlar arasında faydalandığımız ve İran Dışişleri Bakanlığı tarafından diğer devletlerle yapılan 30 Eylül 1914-22 Mart 1915 tarihleri arasında kapsayan 320 adet yayımlanmış diplomatik yazışma önemlidir. 2009 yılında "*İran İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Belgeleri İran'ın Tarafsızlığı*" ismiyle daha sonra Türkçe'ye aktarılan eser Davit Gaunt

tarafından yayımlanmıştır. Bu belgelerde genel olarak bölgenin işgali sürecinde Osmanlı-Rus faaliyetleri hakkında bilgi verilirken, Ermeni ve Nesturi çeteler ile Kürt aşiretler arasındaki çatışmalara geniş yer verilmiştir. Bu yayımlanan belgeler savaşın sona ermesinden sonra Paris’te mağlup devletlerin katıldığı toplantıya İran adına katılan heyet tarafından savaş sırasında Osmanlı ve Alman devletlerinin İran’a verdikleri zararları tazmin etmek ve İran’ın tarafsız olduğunu kanıtlamak için kullanılmıştır. Diğer önemli çalışmalar;

Musa Qasimov tarafından kaleme alınan “*Birinci Dünya Müheribesi İllerinde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti*” adlı çalışmada Qasimov, büyük devletlerin savaş yıllarındaki Güney Azerbaycan üzerindeki planları hakkında bilgi verdikten sonra, savaşın başlaması ile Rusya’nın bölgedeki faaliyetleri, Rusya’nın Tebriz’i işgali ve bölgede Osmanlı Devleti’ne karşı giriştiği terörist faaliyetler üzerinde durmaktadır.

Kurmay Yüzbaşı E. Aysan tarafından “*Büyük Harpte İran Cephesi*” adlı üç cilt halinde hazırlanan çalışmada aynı şekilde bölgedeki Osmanlı-Rus mücadelesine yer verilmiştir. Bunun dışında Rus İhtilali ile Rusların bölgeden çekilmesinden sonra Ermeni ve Nesturi çetelerin bölgede sebep oldukları katliamlara yer verilmiş, ardından Osmanlı ordusunun tekrar bölgeye girmesini ve buradaki olaylara müdahalesi üzerinde durmuştur.

Rafael Blaga tarafından hazırlanan “*İran Halkları El Kitabı*” adlı çalışmada, bölgedeki nüfus hakkında bilgi verildikten sonra, bu nüfus içerisindeki Müslüman topluluklar (Türk ve Kürt aşiretler) ile Hıristiyan azınlıkların nüfusları, yaşadıkları bölgeler ve yaşamları hakkında bilgi vermektedir. Dolayısıyla bu çalışma, bölgeyi daha iyi tanımamıza olanak sağladı.

1928 yılında Mirliya Mehmed Kenan tarafından kaleme alınarak eski harflerle yayınlanmış “*Büyük Harb’de İran Cephesi*” isimli iki ciltlik çalışmada, genel olarak İran’ın içerisinde bulunduğu durum hakkında bilgi verildikten sonra, Osmanlı ordusunun Güney Azerbaycan’daki hareketleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Savaş sonrası kaleme alınmış incelemelerden olan, Yusuf Hikmet Bayur'un "*Türk İnkılâbı Tarihi*" eserinin üçüncü cildinin, birinci kısım, üçüncü kısım ve dördüncü kısmında, Osmanlı ordusunun bölgedeki hareketleri Cihad-ı Ekber faaliyetleri çerçevesinde yürütülen Şî – Sünni ihtilafını gidermek için Tahran Sefiri Asım Bey ile ataşemiliter Ömer Fevzi Beylerin girişimleri üzerinde durulmuştur.

Barış Metin'in 2007 yılında hazırladığı "*Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*" isimli doktora tezi de bölgedeki Osmanlı-Rus çatışması, Ermeni ve Nesturi çetelerin faaliyetleri ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu tezde kaynak olarak ATASE arşiv belgeleri kullanılmıştır.

Rıdvan Ayaydın tarafından 2016 yılında hazırlanan "*Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri*" adlı doktora tezi, bölgedeki aşiretlerin Cihad'a davet edilerek Osmanlı tarafına geçişlerini aktarmasının yanı sıra Osmanlı ordusunun bölgedeki hareketlerinden bahsetmektedir. Ayaydın, bu çalışmada genel olarak devlet arşivlerinden el ettiği belgeler vasıtasıyla konu üzerinde durmuştur.

XX. Yüzyılın Başında Güney Azerbaycan Coğrafyası ve Demografik Durumu

Azerbaycan coğrafyası, Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) mukavelenameleri neticesinde ikiye bölünmüş, Aras Nehri'nin kuzeyinde kalan bölge Rusya'ya, güneyinde kalan bölge ise İran'a bırakılmıştır. İran sınırları içerisinde kalan bölge, günümüzde "İran Azerbaycan'ı" veya siyasi literatürde Güney Azerbaycan olarak geçmektedir (Sahir 1934: 149-152; Özdemir ve Çakırbaş 2013: 317).

Güney Azerbaycan teriminin kullanılmaya başlaması Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı koşullardan istifade eden bazı Kafkas ülkeleri 1918'de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu sırada Kuzey Azerbaycan'da, iktidarda söz sahibi olan "Musavvat Partisi", İran sınırlarına dâhil olan Güney Azerbaycan meselesi ile de yakından ilgileniyordu. Kuzey Azerbaycan terimini de ilk defa "Musavvat Partisi" Lideri, Mehmet Emin Resulzade, "Türk Yılı 1928" isimli yıllığında yazdığı "Kafkasya Türkleri" isimli makalesinde kullanmıştı (Mahdian 2010:

100). Bu durum doğal olarak “Güney Azerbaycan” teriminin de o dönemde kullanıldığını akıllara getirmektedir. Fakat siyasi literatürde “Güney Azerbaycan” terimi daha çok 1945’te Azerbaycan Cumhuriyeti’nin (Güney Azerbaycan) kuruluşundan sonra olmaya başlanmıştır. Bilindiği üzere İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Tebriz merkez olmak üzere “Azerbaycan Demokrat Partisi” önderliğinde “Azerbaycan Cumhuriyeti” kurulmuştu (Hasanlı 2005: 274). Dolayısıyla Güney Azerbaycan terimi bilhassa kuzeydeki Azerbaycan Cumhuriyeti’nin sınırları dışında kalan ve günümüzde dahi İran sınırlarına dâhil olan Güney Azerbaycan bölgesini kapsamaktadır.

Güney Azerbaycan, batıda Doğu Anadolu, kuzeyde Aras Nehri, güneyde Hamse, doğuda Mugan ve Talış Dağları ile çevrilidir. Coğrafi olarak dağlık bir bölge olan Güney Azerbaycan’da dağlar, genel itibariyle doğudan batıya doğru ve batı bölgelerinde ise kuzeyden güneye doğru sıralanır. En yüksek dağları Sehend ve Sebelan’dır. Bu dağlar arasında süzülen verimli ırmaklar ve vadiler bölgeyi önemli kılar. Hazar Denizi’ne dökülen Kızılözen, Urmiye Gölü’ne dökülen Acıçay ve Cigatu gibi akarsular bu dağları derin vadilerle yararak bölgeyi daha sarp ve çarpıcı bir görünüme kavuşturur (Buniyatov 1991: 317; Metin 2007: 6). Sıra dağlar arasındaki boğazlar ve geçitler, bölgeyi ayrıca önemli kılmaktadır. Bölgedeki Makü, Dögen, Yolun, , Derbend, Şeyh ve Basri Karabülek gibi geçitler, yollar arasında bağlantı kurmayı sağlamaktadır. Bölgedeki bir kısım önemli bu yol ve geçitler Rus, İngiliz ve Osmanlı hükümetleri tarafından farklı dönemlerde inşa edilmiştir (Özdemir ve Çakır 2013: 317).

Güney Azerbaycan’da iklim, yükseltiye bağlı olarak farklılık gösterir. Genel olarak iklim, Hazar Denizi’ne ve Akdeniz’e olan yakınlığı ile Urmiye Gölü’nün bu coğrafya içerisinde bulunması hasebiyle ılımandır. Sehend ve Savalan gibi yüksek dağların olduğu bölgelerde ise kısmen soğuk ve nemlidir. Yükseltinin az olduğu kesimlerde yağış miktarı ortalama 350 milimetre dolaylarında iken yükseltinin fazla olduğu kesimlerde 800 ile 1000 milimetre arasındadır (Mahdian, 2010: 111). Ilıman iklim şartları bölgenin ekonomisi üzerinde oldukça etkilidir. İklimin elverişli olması ile verimli tarım arazilerine sahip olan Güney Azerbaycan, zirai açıdan bölgenin tarımsal ihtiyacını büyük oranda karşılamaktadır. Bu bakımdan Mugan Ovası, bölge tarımı için

oldukça önemlidir (Sahir 1934: 188). Tarım dışında mevcut iklim koşulları yarı-göçebe yaşam tarzını sürdüren ahalinin hayvancılıkla uğraşmasına da imkân tanımıştır.

Güney Azerbaycan, tarihi ticaret yolları üzerinde bulunmaktadır. Doğu-Batı ticaret yollarının kesiştiği noktada olan Güney Azerbaycan'ın merkezi olan Tebriz şehri, yakın döneme kadar, ipek ve baharat yolları üzerinde önemli bir ticaret ve konaklama merkeziydi. Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyıl ortalarında Tebriz'den söz ederken buradaki kervansaraylardan bahsetmesi şehrin, eskiden beri ticaret yolları üzerinde söz sahibi olduğunun kanıtı niteliğindedir. Tarih boyunca bu önemini koruyan Tebriz, Trabzon-Tahran transit yolu ile kuzeyden uzanan Astara, Culfa ve güneyden uzanan Hurremşehir karayollarının noktalandığı merkez olmuştur (Türk Dünyası El Kitabı, 1976: 1112).

Yakın döneme kadar İran'ın en önemli ticaret ve sanayi bölgesi olan Güney Azerbaycan'ın en önemli vilayetleri şunlardır:

Tebriz; 200 bin civarında nüfusuyla, bölgenin en önemli ticaret merkezidir.

Erdebil; Bilhassa Safeviler döneminde önemli bir vilayet olan Erdebil'in 40 bin civarında nüfusu vardır.

Rumiye; söz konusu dönemde 25 bin nüfusu olduğu tahmin edilmektedir

Hoy; Çoğunluğu Türklerden oluşan 30 bin civarında nüfusu vardır.

Marağa; 30 bin nüfusu vardır.

Maku; Rusya-Türkiye sınırında önemli bir noktada bulunan şehrin 10 bin nüfusu vardır.

Savuçbulak; Güney Azerbaycan'daki Kürtlerin çoğunluğunun yaşadığı şehirdir (Kızılkaya ve Akay 2014: 101-103).

Bunlar dışında Güney Azerbaycan'ın diğer önemli şehirleri; Hemedan, Urmiye, Zencan, Meyane, Merend, Eher, Meyanduab, Salmas, Nagede, Ebher, Bicar, Takestan, Mişkin (Hiyov), Mugan, Sarab, Astara, Halhal, Gorve, Heştrud, Geydar (Hudabende) Save ve Kengaver'dir (Blaga 1997: 279). 1906'da İran'da kabul edilen yasayla da İran eyaletlere bölündü ve bu eyaletlerden biri olan Azerbaycan Eyaleti şu vilayetleri kapsadı: Tebriz, Urmiye, Hoy, Deylemgan, Makü, Meraga, Binab, Meyandoab,

Savuçbulak, Dehhargan, Eher, Astara, Merend, Erdebil, Meşkin, Halhal, Serab, Meyane ve Saingala'dır (Attar 2006: 232).

Asya ve Avrupa arasındaki geçiş güzergâhı üzerinde bulunan Azerbaycan coğrafyasının siyasi sınırları ve buna bağlı olarak da etnik ve dini yapısı tarihi süreç içerisinde sıkça değişmiştir. Aryalılar, Babiller, Sümerlerin bu coğrafyadan geçmeleriyle ortaya çıkan etnik ve dini karışım, yüzyıllar boyunca meydana gelen siyasi ve askeri olaylar neticesinde devamlılığını sürdürmüştür. Büyük İskender'in bölgeye düzenlediği sefer sonrasında kendi ordusundan olup burada kalan ve Müslüman ordularının bölgeyi fethinden sonra buraya yerleşen Araplar bu etnik karşılaşmanın göstergelerindedir. Araplardan sonra bölgeye göç eden en büyük grubu Gazneli ve Selçuklu Türkleri oluşturmuştur. Bu göçler dışında bazı siyasi sebeplerden ötürü komşu devletlerden Özbek ve Türkmenler gibi aşiretler de buraya gelip yerleşmişlerdir (Yeğin 2013: 69). Bu ve buna benzer sebeplerden dolayı Güney Azerbaycan'da birçok etnik ve dini grup yaşamaktadır. Bu etnik ve dini gruplar bölgenin çıkar çatışmalarının odağında olmasına sebep olmuştur.

Bölgede en fazla nüfusa sahip halk Azeri Türkleridir. Aynı şekilde siyasi sınırların sıkça değiştiği göz önünde bulundurulduğunda Azeri Türkleri dışında Kürtler, Türkmenler, Farslar, Ermeniler ve Nesturiler de bölgenin meskûn diğer halklardır. Her ne kadar farklı etnik gruplar bu bölgede meskûn olsalar da nüfus bakımından Azeri Türklerinden sayıca azdırlar. Azeri Türklerinin burada nüfus olarak fazla olmaları bölge insanının "Azeri", "Azerbaycani", "Azerbaycan Türkü" şeklinde adlandırmalarına sebebiyet vermiştir. Bölge halkı da, genel olarak kendisini Türk olarak adlandırır. Bu da bölgenin bu şekilde isimlendirilmesinde önemli rol oynamaktadır.

Bölgede meskûn olan etnik veya dini grupların nüfusları hakkında net bir bilgi yoktur. Dolayısıyla Güney Azerbaycan'da yaşayan farklı etnik kökene tabi halkların nüfusu da net olarak bilinmemektedir. XX. yüzyılın başında İran'ın genel nüfusu hakkında kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. Larcher, 9 milyon rakamını veririrken (Larcher 1927: 406), aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin askerî ve istihbarî raporlarına göre de İran'ın nüfusu 9 milyonu (Arıkan 2010: 12). Rafael

Blaga'ya göre 10 milyon olan bölge nüfusu (Blaga 1997: 29), Abrahamian'a göre 12 milyon (Abrahamian 2008: 2) civarındadır. Mehmed Kenan ise daha yüksek bir rakamı vermektedir. Ona göre İran'ın genel nüfusu 13 milyondur (Kenan 1928: 38). Mevcut nüfus içerisinde Azerbaycan Türklerinin nüfusu 2 milyon olarak tahmin edilmektedir (Blaga 1997: 29, 274). Bölgedeki nüfus hakkında birbirinden farklı sayıların verilmesinin sebebi, seyyahların bu istatistikleri hükümet memurlarından doğrudan almalarının mümkün olmamasından kaynaklanmıştır. Bu bilgiler yabancı konsolos ve memurlar tarafından İranlı memurlar ile yerliler arasındaki münasebetten elde edilmeye çalışılmıştır (Smirnoff 1928: 12). Sonuç olarak da bu tür farklı sayılar ortaya çıkmıştır.

Güney Azerbaycan'da meskûn olan Azerbaycan Türkleri, belli boy ve aşiretlere ayrılmaktadırlar. Bu aşiretlerin bazıları yarı-göçebe bir hayat sürmektedirler. Yerleşik hayata geçmiş ve ziraatla meşgul olan halka "kendli" (köylü) veya "Raiyyet=Tahta Kapu" denilir. Ziraatla meşgul olmayan göçebe halka ise "İl=İlat" veya "aşiret" denmektedir. Bilhassa göçebe olan ahali evvelden beri tabi oldukları aşiret teşkilatını muhafaza ederler. Bölgede bu şekilde göçebe bir hayat süren ahali genelde kuzeyde Rus hududu civarında Erdebil, Karadağ havalisi; batıda ise Türk hududu civarında bulunurlar (Kızılkaya ve Akay 2014: 103). Azerbaycan Türkleri, bölgedeki ziraat, ticaret ve sanayi gibi iktisadi iş gücünü ellerinde bulundururlar.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Türk-İran sınırına yakın bölgelerde ve diğer iç bölgelerde meskûn olan aşiretlerin desteğinin kazanılması hem İngiltere-Rusya ve hem de Osmanlı ve Almanya devletleri için önemli idi. Bu nedenle bölgede yaşayan aşiretlerin tespiti ve nerede yaşadıkları gerek seyyahlar ve gerekse konsoloslar tarafından tespit edilmeye çalışılmıştır. Bundan dolayı Osmanlı Devleti ve Rusya, burada yaşayan aşiretlerin adları, alt kolları, nerede ikamet ettikleri veya göçebe olarak yaşadıkları yerler ile her birinin nüfusu ve muharip kuvveti hakkında raporlar hazırlattırmışlardır. Bu raporların birine göre Güney Azerbaycan'da yaşayan Türk aşiretleri şunlardır: Şahsevenler (Halhal Erdebil Karadağ civarı)¹, Afşarlar (Tebriç,

¹ Şahseven Deviren, Şahseven İnanlı ve Şahseven Bağdadi olarak üç büyük kola ayrılan Şahsevenler, Azerbaycan'daki en kalabalık Türk boyudur. Şahsevenler, kendi içerisinde bazı taifelere ayrılmaktadırlar: Karadağ mıntıkasında, Karahanlı, Karaçorlu Kavlibeğlü, Mehmed Hanlı, Hüseyineklü, Çelebyanlı, Hacılalılı. Erdebil ve Halhal'da sakin olan "Deviren Şahsevenleri" de

Rumiye ve Meyane civarı)², Mukaddem (Meraga ve civarı), Bayat (Makü ve civarı), Karapapak (Rumiye ve Salduz civarında), Karakoyunlu (Makü civarı), Şikaki (Meyane ve civarı), Baharlu (Meraga ve civarı), Çardovalı (Meyandoab ve civarı), Kiresunlu (Horasanlı) (Rumiye ve Salması civarı) (Kızılkaya ve Akay 2014:104), Karadağlılar (İran'ın kuzeyi ve Rus hududu üzerinde) meskündurlar (İran ve Ordusu 1927: 48).

Bunlar dışında bölgede başka Türk aşiretleri de yaşamaktadır. Bunlar: Karakoyunlu, Akkoyunlu, İlhanlı, Kızılayak, Baş Oğuz, Uğurlu, Kovanlı, Karasanlı, Kara dolaklı, Tahta Kapılı, Karababalı, Kalaçlı, Muganlı, Hitaylı, Avkanlı, Kızılkeçili, Şahsevenli, Karadağlı, Karaenikli, Karaçaylı, Osanlı, Umanlı, Karaçorlu, Kıyamadinli, İlbeyli, Çarıklı, Porsunlu ve Develi'dir (Azer 1942: 12).

Bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerinin ekserisi İslâm'ın Caferi'yye Mezhebi'ne mensupturlar. Fakat az da olsa Rumiye ve Salmas civarında yaşayan Kiresunlular boyu ile (Kızılkaya ve Akay 2014: 127-128) Urmiye, Sulduz, Halhal ve Heştper taraflarında Sünni mezhebine mensup olan aşiretler de bulunmaktadır (Kafkasyalı, 2010: 74).

Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları bölgeler, İran'da nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu yerlerdir. Bundan dolayı Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil, Zencan, Gilan ve Tahran eyaletlerinde nüfus yoğunluğu fazladır. Güney Azerbaycan'da Azeri Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları şehirler ise şunlardır: Tebriz, Maraga, Urmiye, Selmas, Dilman, Hoy, Makü, Merned, Sibister, Zencan, Miyane, Erdebil, Eher gibi şehir ve kasabalarıdır (Azer 1942: 12).

Bölgede Azerbaycan Türklerinden sonra sayı olarak fazla olan diğer bir halk da Kürtlerdir. Bölgedeki Kürtler, genel olarak aşiretler halinde yaşamaktadırlar. Yalnız Türkiye'de olduğu gibi aşiret nâmıyla bilinmezler. Bunlara "taife" veya "ilyat" nâmı verilmektedir (Smirnoff 1928: 26). Kürtler, daha önce Batı Azerbaycan'da Ağrı Dağı ile

Kocabeyli, Hacıhocalu, Nevrozlu, Geyikli, Alarlu, Yurtcu, İsabeyli, Rızabeyli, Diklanlu, Dursunhocalu, İşranlu, Hamselu, Şatırlu (Akay ve Kızılkaya 2014: 105-106).

² Türkiye'de Adana ve Sivas yörelerinde çoğunlukta olan Afşarlar, Güney Azerbaycan'da sayıları az olmakla birlikte genellikle Rumiye havalisinde yaşamaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Akay ve Kızılkaya 2014: 107)

Zağros arasındaki dağlık bölgede yaşamaktaydılar. Fakat Akkoyunlu ve Karakoyunlu döneminden itibaren ve özellikle Şeyh Ubeydullah isyanı ile İran-Rus savaşlarını müteakiben bölgede varlıkları pek hissedilmeyen Kürt nüfusu hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Güney Azerbaycan'da meskûn olan Kürtler genelde Irak hududuna yakın Serdeşt, Uşnu ve Savuçbulak havalisinde çoğunluğu teşkil ederler. Uşnu mıntikasının kuzeyinden itibaren Türk-İran sınır boyunca Ağrı Dağı'na kadar olan mıntika da yine Kürtler yaşarlar. Burada yaşayan önemli Kürt aşiretleri ise şunlardır: Celaliler (Makü, Sarı Su ve Aras Nehri boyunca), Milan (Arusanlılar) (Makü, Eleğen Dağı civarı, Sökmenova civarı), Haydaraniler (Çengüllü ve Şivereş dağları civarında), Şikaklar (Dilman ve Rumiye), Herkiler (Rumiye'nin Terkever, Deşt ve Mermever civarında), Azerbaycan Cenub Kürtleri (Savuçbulak, Uşnu, Sırdeşt)³ (İran Azerbaycanı Tetkik Raporu 1927: 49-58).

Kürtler, yaşadıkları coğrafyadan ötürü tarih boyunca daha az kültürel değişime maruz kalmışlardır. Çoğunluğu Sünni mezhebine mensup olan Kürtler, kendi aralarında birtakım fakih ve şeyhlere intisap ederler. Savuçbulak havalisinde yaşayan Kürtlerin bir kısmı Nakşibendî Tarikatı'na mensupturlar (İran Azerbaycanı Tetkik Raporu 1927: 60). Geriye kalan Kürtlerin büyük çoğunluğu da Şia Mezhebi'ne mensupturlar. Fakat az da olsa Yahudi, Yezidi ve Hıristiyan Kürtler de vardır. Kürtler hem dağınık halde yaşamaları hem de sayılarının çok az olmalarından dolayı incelemelerde göz ardı edilseler de söz konusu yıllarda Güney Azerbaycan'daki nüfusları 150 bin kadardı.

Bölgedeki Müslüman halklar (Azerbaycan Türkleri ve Kürtler, Farslar) dışında bölgede az da olsa gayrimüslim halk da yaşamaktadır. Aynı şekilde bu gayrimüslim azınlıklar da savaşan devletler açısından önemli idi. Bu azınlıklardan birincisi Ermenilerdir. Bölgede nüfus bakımından az olmalarına rağmen Ermeniler, teşkilatlı olmaları hasebiyle varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır. Genel olarak Grigoryan olan Ermeniler, Protestan ve Katolik Mezhebi 'ne bağlı olanları da vardır (İran Azerbaycanı Tetkik Raporu 1927: 61). İran genelinde 20 civarında kiliseleri mevcut olan Ermenilerin, XIX. ve XX. yüzyıllardaki misyonerlik faaliyetlerinin etkisiyle küçük bir grubu Protestan ve Katolik Mezhebini benimsemiştir. Geri kalan Ortodoks Ermeniler de

³ Bu aşiretler de kendi içerisinde bazı taifelere ayrılmaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Akaya ve Kızılkaya 2014: 114-124).

kendi aralarında iki gruba ayrılmışlardır. Bunların bir bölümü Erivan Patriği'ne, bir bölümü de Beyrut Patriği'ne bağlıydılar (Akdevelioğlu, 1999: 24).

Azerbaycan Eyaletinde ticaret ile meşgul olan Ermeniler, (Smirnoff 1928: 43) Rumiye, Salmas, Meraga ve Tebriz şehrinde meskûndurlar. Bilhassa Rumiye'de meskûn olan Ermeniler, merkezde 2.000, köylerde (Kürdebad, Pedelbu, Nahcuvantepe, İkiğağ, Rehvan, Babarud) ise 3000, Salmas mıntıkasında 500, köylerinde (Peyacık, Uhtehane, Dirilşik, Husrevabad, Savura Kalesi) 1500, Yine Meraga şehrinde 2500, Tebriz de ise 8.000 kadar Ermeni yaşamaktaydı. Bunların bir kısmı daha sonraki dönemlerde, Bolşeviklerin Erivan'ı işgalinden sonra oradan göç etmişlerdir. Yine Hoy ve civarında da bir miktar Ermeni yaşamaktadır. Bunların geneli, Rumiye'de Keşiş Arsen, Minasrof, Baron Grigor, Aleksan ve Kürdabat Köyü'nde komiteci Yeprem, Yesail, Ağacan ve Avanas gibi Taşnaksagan komitesine mensupturlar (İran Azerbaycanı Tetkik Raporu 1927: 58-59). Ermeniler, kadim Türk şehri Tebriz'in eski bir Ermeni ve Yahudi şehri olduğunu iddia etmektedirler.

Diğer bir gayrimüslim halk olan Nesturiler⁴ ise Urmiye ve Salmas çevresi ile Tebriz (Azerbaycan Tetkik Raporu 1927: 58), Salduz, Tergavar, Mergavar civarlarında meskûndurlar (Albayrak 1997: 148). Söz konusu dönemde İran genelinde Nesturi nüfusunun 200.000 dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir (Blaga 1997: 345). Güney Azerbaycan'da ise; Rumiye mıntıkasında tahmini 12.000, Salmas'ta 1500, Tebriz'de 2.000 civarında idiler. Muhtelif kiliselere bağlı olan bu halk, zamanla çoğunluğu Amerikalıların etkisiyle Protestanlığı kabul etmişlerdir (İran Azerbaycanı Tetkik Raporu 1927: 59-61). Fakat Nesturiler, diğer kiliselere geçmekle birlikte eski dini kiliselerine bağlılıklarını devam ettirerek menfaatlerine göre tavır takınmışlardır (Smirnoff 1928: 53).

⁴ Nesturilik kavramı, adını Doğu Hıristiyanlığı tarihinde Doğu Asur Kilisesi'nin kurucusu "Nestorius" (Nastur)'dan almaktadır. Nastur, İncili kendine göre yorumlayarak göre yorumlayarak Tanrının vücut, ilim ve hayat sıfatlarını içinde barındıran tek varlık olduğunu savunmuştur. Bu görüşlerinden dolayı Hıristiyanlıktan farklı bir görüş savunan Nestorius, Hıristiyan dünyasında başlayan tartışmalardan sonra fikirlerinin Mezopotamya'ya yayılmasına Urfa (Edessa) Okulu öncülük etti. Sonraki süreçte Pers ve Sasani devletlerinin başkentliğini yapan Selucia-Ctesiphon şehrinin başrahibi Babeaus, Nestorius'un fikirleri doğrultusunda Nesturilik Kilisesinin temellerini atmıştır. Nesturilik ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Albayrak 1997: 72-77; Anzerlioğlu 2000: 5-31).

Ermeniler ve Nesturiler dışında Azerbaycan'da meskûn diğerk bir gayrimüslim halk da Yahudilerdir. İran genelinde mevcut Yahudilerin nüfusu 85 bin civarında iken söz konusu dönemde Güney Azerbaycan'da 9 bin civarında idiler. Bölgede sayıları az olduğundan haklarında fazla bilgi olmayan Yahudiler, Avrupa ile ticaret, cevâhircilik, faizcilik, çalgıcılık, meyhanecilik, komisyonculuk ve antika eşya ticareti ile uğraşmaktaydılar (Smirnoff 1928: 48).

Genel Kurmay Başkanlığı tarafından 1927'de hazırlanan bir rapora göre Güney Azerbaycan'daki milletlerin nüfus miktarları şu şekildedir (İran Azerbaycanı Tetkik Raporu 1927: 60):

	Türk	Kürt	Ermeni	Asuri ve Nesturi	Arab, Yahudi v.s.
Tebriz	18.000		14.000 (6.000 Kafkas muhaciri)	2.000	2.000
Sair yerlerde	2.000.000	150.000	5.000	14.000	1.000
Toplam	2.180.000	150.000	19.000	16.000	3.000

Şekil 1: İran'daki etnik grup bölgelerini gösteren harita (yakın dönem) (Iran Maps (İran Haritaları), <https://legacy.lib.utexas.edu/maps/iran.html>, erişim tarihi: 20.09.2019)

Savaşa Giden Süreçte Kaçar Hanedanlığı İdaresinde İran Devleti'nin Durumu

Birinci Dünya Savaşı sırasında İran, tarafsızlığını ilan etmesine rağmen toprakları Osmanlı, Rus ve İngiliz birlikleri tarafından işgal edildi. İşgalin en büyük sebebi, İran'ın bu devletlere karşı koyacak güçlü bir bürokratik yapısının ve ordu gücünün olmamasından ileri gelmekteydi. Dolayısıyla, İran'ın savaş sırasında tarafsız

kalmasına rağmen topraklarının neden kolay bir şekilde işgal edildiğini anlamak için idari ve askeri durumunu kısaca gözden geçirmekte fayda vardır.

Safevi ve Afşar idarelerinden intikal eden İran idari yapısı, Kaçar Hanedanlığı döneminde de devam etti. İdari yapı, sınırların değişmesi ile orantılı bir şekilde değişti. Safevi hükümdarları I. Tahmasb (1524-1576) ve II. İsmail (1576-1578) döneminde yeni toprakların sınırlara dâhil edilmesi ile sınırlar genişlerken, I. Abbas döneminde ise Irak-ı Arab'ın kaybedilmesi ile sınırlar yeniden çizildi. Bu tarihten sonra 1709'a kadar sınırlarda herhangi bir değişiklik olmazken, 1722'deki Afgan istilası ile sınırlar tekrar değişti (Karadeniz 2013: 15). Dolayısıyla mevcut idari taksimat da sınırların değişmesine göre yeniden tasarlandı.

Kaçar idaresi süresince İran'ın mevcut idari taksimatında değişiklik ihtiyacı her zaman oldu. Sınırların değişmesine bağlı olarak idari taksimatda yapılan tek değişiklik, eyalet sayılarındaki artış oldu. Bu taksimat birimlerin coğrafi büyüklükleri göz önünde bulundurularak belirlendi. İdari taksimat, coğrafi büyüklük ya da nüfusa göre eyalet, vilayet, kaza, nahiye, köy ve mezra şeklinde idi (Karadeniz 2013: 18-19). XIX. yüzyılın ortalarında ülke, Azerbaycan, Gilan, Mazenderan, Astarabad, Kürdistan, Irak-ı Acem, Horasan, Kuzistan, Sistan, Fars, Kirman ve Luristan gibi on iki büyük vilayete bölündü (Yenisey 2008: 94). XX. yüzyılın başında ise ortaya çıkan Meşrutiyet Hareketi ile de yapılacak parlamento seçimleri için yeni idari taksimat yapıldı. Millet Meclisi'nin 1907'de kabul ettiği 207 sayfalık yasalardan 176 sayfa eyalet ve vilayetlerle ilgili idari düzenlemeyi kapsamaktaydı. Bu yasaya göre ülke; Azerbaycan, Kirman, Belucistan, Fars ve Horasan eyaletlerinden oluştu (Annaberdiyev 2006: XXXII).

İdari taksimata bölünen İran'da idarenin merkezinde, batılıların "Doğu Despotları" olarak nitelendirdiği Şah vardı. Ülkenin tek yöneticisi olan, sınırsız yetkilere sahip olan Şah'ın karşısında kendisini denetleyecek bir merci yoktu. Kanun niteliğinde olan sözleri sorgulanamazdı. Devlet idaresinde valiler ve köy muhtarları dâhil bütün memurlar Şah tarafından atanır ya da görevden alınırdı. Ayrıca devlet memurlarının terfisi de Şah tarafından yapılıyordu (Arıkan 2010: 10). Şah'ın dışında devlet yönetiminde önemli yetkileri olmamasına rağmen vezirler (bakanlar), darbariler

(saraylılar), mirzalar (beyler), mustavfiler (muhasebeciler) ve eşraflar (soylular) bulunuyordu. Bunlar dışında ülkenin geri kalanı, bölgenin ileri gelenleri aracılığıyla idare edilirdi. Bu ileri gelenler Şah'ın onayını alan aşiret reisleri, erbablar (toprak sahipleri), tüccarlar ve dini liderler idi. Bunlar, kendi bölgelerinde söz sahibiydiler. Fakat nihai hâkimiyet konumundaki Şah ve ailesi ile ulema bunlara göre daha prestijli konumda idiler. Sosyal farklılaşmadaki bu konumu, toplumsal grupların iktisadi güçleri belirlemekteydi (Good ve Good 1997: 144; Mohammadi 2008: 57). Kendi bölgelerinde söz sahibi olan bu ileri gelenler, mevcut konumlarına göre itibar görürlerdi.

Şah'ın yetkilerinin geniş olmasından dolayı devlet genelinde idareyi düzenleyecek güçlü bir bürokrasi da söz konusu değildi. Her ne kadar içişleri, ticaret, maarif ve vakıflar, bayındırlık ve güzel sanatlar, posta ve telgraf gibi bakanlıklar mevcut olsalar da bunların da herhangi bir işlevi yoktu. Savaş, maliye, adalet ve dışişleri bakanlıkları, diğer bakanlıklara göre daha iyi durumda görünseler de onların da belli bir kadrosu, bölge daireleri dahi yoktu. Yani sadece kâğıt üzerinde görünüyorlardı (Abrahamian 2008: 13). Bu dönemde var olan bürokratik düzenin tek gayesi: vergileri toplamak ve toplanan bu vergileri Şah ve çevresine aktarmaktı (Keddie 2008: 75). Ayrıca İdari düzen, eğitilmiş bir devlet memuru kadrosuna ihtiyaç duymuyordu. Merkezi bürokrasinin önemli bir avantajı, Şah ailesinden olmanın makamlarda yükselmek için önemli olmasıydı. Bundan dolayı Şah ailesinin veya yerel ileri gelenlerin oğulları vali olarak atanmaktaydı. İran'da geçmişten beri var olan bu uygulama belirli görevleri ve yazılı davranış kuralları olan düzenli ve güçlü bir bürokrasinin ortaya çıkmasını engellemekteydi. Ancak güçlü bir bürokrasinin ortaya çıkmasını engelleyen sebep sadece bu değildi. Kaçarlar idaresinde bürokrasinin oluşmasını engelleyen en önemli neden, başka alanlarda olduğu gibi makamların belli bir ücret karşılığında alınıp satılmasıydı. Her yıl satılan makamlar, yüksek fiyatı kim verirse o makamın yeni sahibi de o kişi olmaktadır. Makamların para karşılığında elde edilebiliyor olması bürokratik işleyişi olumsuz etkilemekteydi. Ücret karşılığı makam satın alma usulü ile ehliyetsiz kişiler devlet kademelerini işgal ederken aynı zamanda bu makamları satın alan ehliyetsiz kişiler halka her türlü zulmü yapma hakkını da kendilerinde görüyorlardı. Makam satın alan kişiler, bu makamların geçici olduğunu bildiklerinden daha fazla kâr elde etmek için her türlü rüşvet ve haraç alma yollarına

başvurmaktaydılar. Merkezî yönetim, bu durumun farkında olmasına rağmen bu düzene engel olma konusunda herhangi bir önlem almamaktaydı. Aslında bu durum merkezî hükümetin de işine yarıyordu. Şayet bu duruma müdahale edilirse bundan sonra kimse görev satın almak için yüksek paralar vermeye yanaşmayacaktı (Resulzade 2013: 80). Bunun dışında görevlerin yüksek meblağlarla satın alınması, bu sistemin uygulandığı bazı bölgelerde devlet otoritesinin olmadığını gören büyük toprak sahipleri, köylülerin topraklarına el koymakta ve toprak sahibi olan köylüleri kendi toprakları üzerinde ırgat durumuna düşürmekteydiler. Fakat bu olumsuzlukla beraber devlet açısından son derece avantajlı bir durumu da ortaya çıkarıyordu. Bu sistemin uygulandığı birçok yerde güvenlik sorunu önemli derecede ortadan kaldırılıyordu (Cleveland 2008: 127).

Bürokratik yapının olmamasının yanında ülke idaresini zaafa düşüren ve Şah idaresini kısıtlayan önemli etkenlerden biri de toplumdaki aşiret yapılanmasıydı. Ülkede neredeyse tamamen bağımsız hareket eden, iç özerkliğe sahip, çok sayıda göçebe aşiret vardı. Aşiretler, yalnızca kendi iç işlerini değil, genel olarak aşiret liderlerinin otorite tarafından haksız yere kabul görmesinde de etkin rol oynuyorlardı. Buna dayanarak aşiret lideri, yetkilerinin gücünü kullanarak, güçlü olduğu yerlerde halka hükmediyordu. Ayrıca bunların sahip oldukları özerklik, idareden bağımsız olarak sahip oldukları düzensiz askeri güçleri ile önemli savaş gücünü oluşturuyorlardı (Keddie 1962: 174). Bundan dolayı idare, aşiret yapılanmasının güçlü olduğu yerel bölgelerin ileri gelenleriyle desteklenmedikçe gücünün pek de bir anlamı yoktu. Dolayısıyla Şah, kendi idaresi altında bulunan tebaasıyla başa çıkmak için bölgenin ileri gelenlerine bağımlı olmak zorundaydı. Bu durum, Kaçar Şahı'nın otoritesini sınırlandırdığı gibi yerel güçlerin başına buyruk hareket etmelerine de sebep oluyordu. Nitekim Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlılar, Almanlar, İngilizler ve Ruslar merkezi hükümeti bir dereceye kadar saf dışı bırakarak bu aşiret güçleri ile sıkı ilişki içine girdiler ve bu aşiretler merkezi otoritenin denetimi dışında hareket ederek amaçlarını gerçekleştirmenin peşine düştüler.

İdari yapının zayıf olmasının yanı sıra İran Devleti'nin askeri gücü de oldukça zayıftı. XIX. yüzyıl'da Avrupa ile rekabette geri kalan İran'da askeri modernizasyon, İranlı reformcuların temel gayesi oldu. Reformcular, Avrupa misyonlarının yardımıyla

Avrupa'yı örnek alan bir ordu yaratma girişimlerine başladılar. Bu girişim, Osmanlı örneği taklit edilerek, kendilerini dış düşmanlara karşı savunmak için yeterli askeri güç oluşturma ve yeni ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için diğer devlet kurumlarında modernleşmeye yeni bir ivme kazandırmak ümidiyle gerçekleştirilmeye çalışıldı (Cronin 1996: 107). Bu amaçla, İran ordusunun modernizasyonu XIX. yüzyılın başlarında Veliht Abbas Mirza ile başladı. İlk etapta batıya askeri öğrenciler gönderen Abbas Mirza (Aştiyani 1378 (1999): 692; Sarıkaya 2008: 62), o dönem Rusya ile yaşanan savaşta Rusya'ya karşı koymak üzere Napolyon ile bir antlaşma imzaladı. Antlaşmaya göre İran ordusunun yeniden teşkili için 1807'de Fransız Subay General Gardanne'nin ülkeye gönderilmesine karar verildi (Paine ve Schoenberger 1975: 3; Ağaoğlu 1941: 85). General Gardanne, hatıratında söz konusu dönemde İran ordusunun 60 bin piyade, 144 bin süvari ve 2.500 topçudan ibaret olduğunu belirtmektedir. Ayrıca orduya sultan ve hanların komuta ettiklerini ve her sultanın emrinde yüz asker bulunduğunu belirtmektedir (Yetiş 2017: 38). Lord Curzon ise aynı dönemde Şah'ın ordusunda 150 bin düzenli asker ile 50 bin çerik askeri olmak üzere toplam 200 bin askerin olduğunu belirtmektedir. Fakat Curzon, bu sayının gerçeği yansıtmadığını ve İran ordusunun dağınık (aşiret kuvvetleri, yerel ileri gelenler aracılığıyla toplanan), silahlı ve hazır birlikler dâhil toplanması mümkün askerlerin sayısını yalnızca 90.392 olarak vermektedir. Bunun 16.350'sinin yerel birlikler, 2.493'ü yarı düzenli birlikler, 63.700'ü düzenli piyadeler, 4.000'i topçu, 169'u Avusturya birliği ve 3600'ünün de yerel birliklerden oluştuğunu söylemektedir. Curzon, ayrıca savaşa hazır birliklerin sayısını 43.889 olarak vermektedir. Bu birliğin 12.427 düzensiz birlik, 2.493 yarı düzenli birlik, 25.000 düzenli piyade, 1800 topçu, 169 Avusturya birliği ve 2.000 yerel askerden oluşmaktaydı (Curzon, 1380 (1960): 748). Dolayısıyla bu dönemde ülkeyi savunabilecek önemli bir ordu gücü yoktu.

1808'de Fransa'nın Rusya ile Tilsit Muahedesi'ni akdetmesiyle Fransızlar, general ve zabitlerini geri çağırdılar. Fransızlar ülkeden ayrıldıktan sonra yerlerini İngilizler aldı ve İran ordusu İngiliz zabitlerinin denetimine verildi (Paine ve Schoenberger 1975: 3) Bu sırada Rusya ile İran arasında yaşanan savaşlarda İngiliz General Lindsay, İran ordusuna başkumandanlık yaptı. 1838'de Afgan Muharebesi'nin başlamasıyla İngilizler de İran'ı terk ettiler ve Fransızlar tekrar İran ordusunda görev

almaya başladılar. Fakat 1852’de Fransızların yerini bu sefer Avusturyalılar aldı ve Nasıreddin Şah’ın⁵ (1848-1896) son zamanlarına kadar İran Ordusu’nun talim işi Avusturyalıların elinde kaldı (Ağaoğlu 1941: 85).

XIX. yüzyıl sonlarında Avrupa orduları yeni teknoloji silahlarla donatılırken, İran ordusu Avrupalıların artık kullanmaya gerek duymadığı, ucuz ve miladı dolmuş silahları kullanmaktaydılar. Bu dönemde İran Savaş Bakanlığı’nın 200000 kişilik kuvvetli bir orduya sahip olduklarını iddia etmesine rağmen gerçekte disiplinli ve düzenli yalnız 8000 kişilik bir ordu mevcuttu. Bu kuvvet, eski zamanlardan kalma dört top, 5.000 kişilik topçu birliği ve 1879’da Gürcü kölelerden kurulu geleneksel saray muhafızlarının yerini alan 2000 kişilik bir Kazak Tugayı’ndan⁶ oluşuyordu. Bu Kazak Tugayı’na Ruslar komuta etmekteydiler ve Şah dâhil hiçbir İranlı otoriteye bağlı değildi. Petesburg’daki Savaş Bakanlığı’na bağlı olarak çalışıyordu. (Sarıkaya 2008: 70). Merkezi Tahran’da olan bu tugayın, Tebriz, Kazvin ve Hemedan’da büroları vardı. (Sykes 1921: 436). Üstelik bu tugaydaki askerlerin bir kısmı Şahseven Aşireti’nden, bir kısmı da Türkçe konuşan muhacirlerden oluşuyordu. Bu askerlerin çoğuna hizmetlerinin karşılığı olarak Mazendaran’daki “Sefid Rud” Bölgesi’nden tımar⁷ verilirdi. 2000 kişilik ordunun çoğu kendi başlarında reisleri olan aşiret birlikleriydi. Düzenli ordu dışında ordunun büyük bir kısmını bu aşiret kuvvetleri tamamlıyordu. Yüzyılın sonunda bu aşiretler daha modern silahlar edinerek merkezi hükümet karşısında daha güçlü bir duruma geldiler. Britanyalı seyyahlara göre Körfez’de oldukça güçlü olan silah kaçakçıları, Bahtiyarilere, Kaşkayilere, Türkmenlere, Şahsevenlere, Araplara ve Bellucilere modern tüfekler sağlıyorlardı. Aşiretlerin bu tür modern

⁵ 1847’de amcasının yerine Tebriz Valisi olan Nasıreddin Şah, 1848’de babasının vefatı üzerine Tebriz’de yeni hükümdar ilan edildi. 1896 yılına kadar İran’ı idare eden Nasıreddin Şah, 1 Mayıs 1896 tarihinde bir suikast sonucu öldürüldü. Avrupalı devletlerin siyasi, ticari ve kültürel alanda İran’da söz sahibi olmaya başladığı ve buna tepki olarak ülkede özgürlükçü hareketlerin başladığı dönemde İran’da ülkenin lideri konumunda idi. Nasıreddin Şah hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Pira ve Özgüdenli 2006: 405-406)

⁶ Kazak Tugayı, Nasıreddin Şah’ın Kafkasya’yı ziyareti sırasında Rusların resmi karşılama töreninde, Rus-Kazak alayı resmigeçit yapmış, bu da Şah’ın hoşuna gitmişti. Kazakların giyim tarzından da hoşlanan Şah, yanındaki ileri gelenlerle de görüşme yapmış ve Ruslar ile yaptığı antlaşma ile de Tahran’da “İran Kazak Alayı’nın kurulması kararlaştırılmıştır. Tahran’da büyük bir meydan bu alay için ayrılmış ve büyük bir kışla inşa edilmiştir. Rus kumandanlarının komuta ettiği bu alay İran’ın tek düzenli ordusu olmuştur (Rezulzade 2013: 86).

⁷ Tımar kelimesi, Türkçe’de “bakım, ilgi” anlamına gelmektedir. Terim olarak da Osmanlı merkez vilâyetlerinde askeri ya da idari hiyerarşiyi desteklemek amacıyla yapılan ve miras yoluyla geçmeyen tahsisatı ifade eder. Aynı şekilde askeri ve idari hiyerarşiyi desteklemek amacıyla İran’da da tımar sistemi uygulanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: (İnalçık 2012: 168-173).

silahlarla donatılmaları “düzenli orduyu” alt edebilecekleri yorumlarına sebep oluyordu. Bundan dolayıdır ki Nasıreddin Şah, ordunun durumu hakkında “*Ne doğru dürüst bir ordum var ne de düzenli orduya teslim edecek cephanem*” diye yakınmaktaydı (Abrahamian 2008: 16-17).

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde ordu gücünde önemli bir ilerleme yoktu. Bu dönemde İran ordusunun başında Sipehsalar⁸ bulunuyordu. Fakat yalnızca Tahran’da bulunan birlikler üzerinde nüfuzu vardı. Vilayetteki askeri birlikler valilere tabiydi ve ordunun Erkan-ı Harbiye Dairesi dahi yoktu (İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale 1331: 13; İran Ordusu Tarihçesi 1326: 5). 1905 yılında İran ordusu, 92000 piyade, 22.000 süvari, 6000 topçu olmak üzere 120000 askerden ibaretti. Yapılması planlanan düzenleme ile ordu, komutanların merkezden atandığı, içerinden nakliye, istihkâm ve sıhhiye müfrezelerinin bulunduğu 12 kıta şeklinde yeniden tasarlandı (İran Hakkında Medğel 1334: 37). Ayrıca kaynaklar İran askerlerinin itaatkâr, öğrenmeye istekli, sağlam iradeli olduğunu yazmalarına rağmen, diğer devletlerden tek eksikliğin liyakatli komutanların olmayışının İran ordusunda tertip ve düzenin bundan dolayı olmadığını yazmaktadırlar. Bunun yanında şehzadeler çocuk yaşta en üst askeri makama gelebilmektedirler. Liyakatsiz kişilerin orduya girmesindeki temel etkenlerden biri de rütbe ve makamların para karşılığı liyakatsiz kişilere satılmasıydı. Ayrıca ordu mali açıdan da kötü durumdaydı. Bundan dolayı ordunun, elbise ve teçhizat malzemeleri yeterli düzeyde değildi. Irak’ı Acem’de bulunan askerler silah yönünden iyi durumda iken Semnan ve Mazendaran’da bulunan askeri birlikler, kıyafet ve teçhizat yönünden kötü durumdaydı. Ayrıca düzensiz piyade ve süvariler kendi mühimmat ve ihtiyaçlarını kendileri karşılamak zorundaydılar (Yetiş 2017: 40).

Söz konusu dönemde hazineden askeri harcamalara 2.500.000 tuman ayrılırken, Kazak Tugayı için 120.000 tuman bütçe ayrılıyordu (İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale 1331: 3). Kazak Tugayı’na ayrılan miktarın fazla olmasının sebebi Şahların muhafızlığını yapan bu birliğin ayrıca saltanatın devamının garantisi olarak görülmesiydi (İran Ordusu Tarihçesi 1928: 41).

⁸ Komutan, askerın ulûsu. (Şükün 1984: 1142)

İkinci Meclisin (1909) açılması ile reform yanlısı partiler İran Meclisi'ne girmeyi başarmışlardı. Bu partiler, Jandarmanın Komutanlığı'nın kurulması için yeni bir reform programı başlattı. 1910'da Demokrat Parti, askeri reform kapsamında "Devlet Jandarması"nın örgütlenmesi doğrultusunda adımlar attı. Bu amaçla bir İsveçli Binbaşı H.O Hjalmarson önderliğinde "Devlet Jandarması Yüksek Komutanlığı" 1911'de Tahran'da ihdas edildi. İsveç Hükümeti'yle uzlaşmadan sonra İsveçlilerin görevi, İran yollarının güvenliğini sağlamak ve İran İçişleri Bakanlığı'na bağlı olarak kurulacak jandarmaya subay yetiştirmektir. Albay Hjalmarson'un başarılı çalışmaları sonucunda iki yılı aşkın süre içinde, jandarmanın sürekli ilerleme kaydederek, konumunu pekiştirip, nüfuzunu Tahran'dan taşraya doğru yaydı. 1912'nin sonuna gelindiğinde Devlet Jandarması'nın sayısı 21 İsveçli ve yaklaşık 3 bin İranlı subay ve ereye ulaştı. 1913'de bu sayı 36, İranlı subay ve erelerin sayısı ise ikiye katlanıp 6 bine ulaştı. 1914'de gelindiğinde başta Tahran olmak üzere Şiraz, Kazvin, Kirman, İsfahan ve Burucird'de konuşlanmış yedi alay kurulmuş ve askerler epey deneyim kazanmışlardı. Bu jandarmanın bütçesi, İngiliz ve Ruslardan alınan borçlarla karşılanıyordu. Bu kuvvete özel önem veren İsveçli subaylar ile İran Hükümeti kuvvetin geleceğine ilişkin büyük umutlar besliyorlardı (Cronin 2007: 46-47; Cronin 1996: 108-109).

Jandarmanın, sağlam temeller üzerine kurulmasına rağmen, askeri reform ve modernizasyona karşı çıkanların düşmanlığına maruz kaldı. Ayrıca aşiret güçlerinin muhalefeti de ciddi bir konuydu. Meşrutiyet döneminde merkezi otoritenin zayıflığı, aşiret güç ve faaliyetlerinde genel bir yükselişe sebep olmuş ve merkezi kontrollerin yeniden ortaya konmasını temsil eden Jandarmaların, Fars ve diğer bölgelerde görünmesi, hanlar tarafından kendi konumlarına bir tehdit olarak algılanıyordu. Jandarmaların bilhassa ticaret yolları üzerinde konumlanması artan miktarda vergi toplanmasını sağlıyordu (Cronin 1998: 110). Bu durum XX. yüzyılın başında talep edilen vergilerin artmasını sağladı. Dolayısıyla hazine gelirleri az da olsa artmış oldu.

İran ordusunun rahat hareket edebileceği ulaşım ağı da zayıftı. Araçlar için en müsait yol, Enzeli-Reşt-Tahran ve bu yollara bağlantılı olan Kazvin-Hemedan yolları idi. Araç ulaşımına müsait diğer yollar, Tahran-Kirmanşah, Tahran-Meşhed, ve Tahran-İsfahan arasındaydı. Memleket dâhilinde bulunan diğer yollar eski tarihten kalma

olmakla beraber ticaret maksadıyla kullanılıyordu. Bu yollar da dağlar arasında taşlarla dolu dik ve sarp bir mıntıka da idi. (İran'a Dair Askeri Raporlar 1332: 3) Bu yüzden ordunun kolay hareket edebileceği ulaşım yolları yoktu. Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra gerek Ruslar ve gerekse Osmanlılar tarafından bazı yeni yollar inşa edildi.

İran Coğrafyasında Siyasi ve İktisadi Çıkar Çatışmalarının Başlaması

Aşiretlerin hâkim olduğu bir coğrafya olan İran coğrafyası, hemen her dönem dinî, siyasî ve sosyal çatışmaların yaşandığı bir yer oldu. Bunun için de emperyal ve yayılmacı bir politika izleyen başta İngiltere, Rusya ve Fransa olmak üzere birçok ülke, aşiret güçlerini kullanarak ülke üzerinde istedikleri eylemleri yapmalarına müsait bir bölge oldu. Bunun dışında XIX. yüzyıla merkezi otoritenin zayıflığı ile de giren İran, sanayileşmiş Avrupa ülkelerinin hedefi haline geldi. Ülke, kendini bilhassa 1828-1918 yılları arasında Rusya ve İngiltere'nin baskısından kurtaramadı. Otoritenin başı Şah, onların izni olmadan ülke içerisinde bile rahat dolaşamaz oldu. Türk asıllı Şah Nasreddin Kaçar'ın bir sözü bu durumu açıkça göstermektedir: *“Ülkenin kuzeyine gitmek istiyorum, İngiltere sefiri karşı çıkıyor, güneyine gitmek istiyorum, Rusya sefiri karşı çıkıyor... Kahrolsun böyle bir ülkeyi ki ülkenin Şahu, ülkesinin kuzeyine ve güneyine gidemiyor”* (Blaga 1997: 29) diyerek mevcut durumdan yakınınıyordu. Bu tarihten önce, İran'ın Avrupa ülkeleri ile münasebeti, Avrupa ile askeri, iktisadi ve kültürel ilişkileri olan Osmanlı Devleti'nin aksine çok fazla teması yoktu. İran ile olan münasebetler daha çok az miktarda olan ticari münasebetlerden dolayı idi

XIX. yüzyılda İran'ın Kafkasya'ya doğru topraklarını genişletmeye çalışması, Rusya'nın da gözünü İran'ın kuzeydeki topraklarına dikmesine yol açtı (Neyyiri 2005: 61). İran'ın Güney Kafkasya'da Gürcistan üzerinde egemenlik kurmak istemesi üzerine Rusya ile 1804'ten 1812'ye kadar devam eden savaşları başlattı. Rusya bu bölgede 1799'dan beri birliklerini konuşlandırmıştı. 1800'de Gürcü Kralı'nın ölmesi üzerine de 1812'de bu toprakları ilhak etti. İki devlet arasındaki son savaş da 1812'de Aras Nehri üzerindeki Aslanduz'da cereyan etti. Arslan Mirza komutasındaki İran ordusu bu savaşta bozguna uğradı. Bunun üzerine Feth-Ali Şah (1797-1834) Rusya ile Gülistan

Antlaşması'nı (Ekim 1813) imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşma ile İran Kafkasya'daki topraklarından Dağıstan, Karacadağ, Şirvan, Gürcistan ve Tales'in bir bölümü ile Gence ve Bakü şehirlerini Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Ayrıca bu antlaşma ile Rus savaş gemilerinin Hazar Denizi'nde serbest dolaşım hakkı İran tarafından kabul edildi (Aştiyani 1378 (1999): 686; Djalili ve Kellner 2011: 18). Bu antlaşma, Rusya'nın hem Kafkasya'ya inmesini kolaylaştırdı hem de İran'ın içişleri üzerinde etkili olmasının yolunu açtı. Öyle ki Rusya, özellikle bu tarihten sonra İran'ın hem iç politikası ve hem de dış politikası üzerinde etkisini arttırdı. Ayrıca Rusların güneye doğru inmesi İngilizleri tedirgin etti. Çünkü İran, İngiliz sömürgesi olan Hindistan'a giden yol üzerinde idi. Bu çerçevede İngiltere, Rus tehlikesine set çekmek amacıyla coğrafi bakımdan Hindistan'daki sömürgelerine yakın olan İran ile çeşitli antlaşmalar imzaladı (1801 siyaset ve ticaret, 1809 dostluk ve ittifak antlaşmaları) (Niya 1377 (1988): 81). Fransa ise Rusya ile yaşadığı problemlerden dolayı Rusya'ya karşı bir müttefik arayışına girdi. Bu amaçla 1796'da Tahran'a bir heyet gönderdi. Fakat Fransa'nın tahayyül ettiği ittifak gerçekleşmedi. Daha sonra Kafkasya'da Rus-İran mücadelesi devam ederken, Rusya ile düşman olan Napolyon, 1807'de Tahran ile bir antlaşma imzaladı (Finkenstein Antlaşması -1807). Daha önce de bahsettiğimiz gibi bu antlaşma gereğince Napolyon General Gardane başkanlığında İran'a askeri bir heyet gönderdi. Gardane askeri başkanlığın dışında İran-Fransa ilişkilerini de göz önünde bulunduruyordu. Ayrıca İran coğrafyası hakkında genel bilgi topluyordu. Fakat Fransa ile Rusya arasında Tilsit Barış Antlaşması'nın (1807) imzalanması ile Gardane'nin buradaki görevi kısa sürdü. Gardane, bu sefer Rusya ile İran arasında barış yapılması için çalıştı. (Cezani 2014: 22). Fransa 1809'da İran'ı terk edince bu sefer de Londra harekete geçti ve İran'ın ayrıcalıklı muhatabı haline geldi.

Gülistan Antlaşması, İran kamuoyunda büyük tepki alınca Feth-Ali Şah kaybedilen toprakları geri almak için 13 yıl aradan sonra Ruslara karşı tekrar harekete geçti (Saray 1999: 78) ve 1826'da iki ülke arasında yeniden mücadele başladı. Bu mücadelede başlangıçta İran ordusu, bazı başarılar kazansa da Rus General Paskeviç kumandasındaki kuvvetler karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar. Rus kuvvetleri, Abbas Mirza komutasındaki birlikler tarafından savunulan Erivan'a girdiler ve Tebriz'i işgal ettiler. Rusların daha fazla ilerlemesini istemeyen Şah, barış istemek zorunda

kaldı. 10 Şubat 1828’de Türkmeçay Köyü’nde ikinci Rus-İran antlaşması imzalandı. Ağır şartlar içeren bu antlaşma ile İran, Erivan ve Nahcivan toprakları ile Aras Nehri’nin kuzeyindeki toprakları Rusya’ya bıraktı. Gülistan Antlaşması ile Hazar Denizi’nde savaş gemilerini bulundurma hakkını elde eden Rusya, bu antlaşma ile ayrıca tek başına Hazar Denizi’nde seyir ve ticaret yapma hakkını da elde etti. Bunun dışında İran hem ağır bir harp tazminatı ödemeye mahkûm edildi hem de İran’daki bütün tutsakların Rus topraklarına gönderilmesini kabul etti. Ayrıca, Rus tacirler İran topraklarında serbestçe ticaret yapmak ve İran’daki Rus vatandaşları kendi konsoloslukları tarafından yargılama hakkını elde ettiler (Djalili ve Kellner 2011: 18-19). Gülistan Antlaşması ile İran üzerinde etkisini artırmaya başlayan Rusya, Türkmeçay antlaşması ile de bu etkisini pekiştiriyordu. Bir kere Rus tüccarların serbestçe İran topraklarında ticaret yapma hakkı kapitülasyonların hızlı bir şekilde yaygınlaşmasına sebep oldu. Ayrıca Rus vatandaşlarının bağımsız bir ülke topraklarında kendi konsoloslukları tarafından yargılanabilme hakkı, İran’ın hukuki egemenlik hakkının zedelenmesi anlamını taşıyordu.

Rusya ile mücadele devam ederken, Hıristiyan misyonerler de bölgeye gelmeye başladılar. Misyonerleri bu bölgeye akın etmeye sevk eden temel sebep Güney Azerbaycan’da yaşayan Nesturilerdi. Avrupalılar Nesturileri, “British East India Company” (İngiliz Doğu Hıristiyan Kumpanyası) adına Bağdat’ta memurluk yapan Claude James Rich’in 1820’de kaleme aldığı eserle tanımaya başlamışlardı. Protestanları, Nesturilere yaklaşmaya çeken ise bu eserde anlatılan İsa ve Havarilerinin konuştuğu dile yakın bir dilde (Aramice) konuşan bir halktan bahsedilmesi idi. Bunun üzerine Amerikan Misyonerlik Teşkilatı “American Board of Commissioners for Foreign Missions” (Board), 1831’de buraya gönderdiği Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight gibi misyonerlerin hazırladıkları raporlar doğrultusunda bir Nesturi misyonu kurdu. Bu misyon, 1835’de Güney Azerbaycan’ın Urmiye vilayetinde kuruldu. Amerikalıların Nesturilerle sıkı ilişki kurmaları İngilizleri de harekete geçirdi “Royal Geographical Society” ve “Society for Promoting Christian Knowledge” tarafından görevlendirilen İngiliz misyoner Ainsworth, 1839’da Nesturilerle bağlantı kurdu. Ainsworth, İngilizlerin amacının Nesturileri Protestanlaştırmak olmadığını, aksine Nesturilerin İngilizlerin koruyuculuğuna sahip olabileceklerini söylüyordu. (Satılmış

2010: 1572). Bu tarihten sonra Nesturilerle Müslümanlar arasında uzun yıllar devam edecek çatışmaların da temelleri atılmış oldu.

Türkmençay Antlaşması ile İran üzerinde nüfuz sahibi olan Rusya, İngiltere ile rekabet etmeye başladı. Rusya, İngiltere'yi sıkıştırmak ve İran'ın Kafkasya'daki toprak kayıplarını telafi etmesi için İran'ı, Herat'ı işgale teşvik ediyordu. O dönem bir Afgan şehri olan Herat, Timuroğulları'nın iktidar merkezi ve Safevilerin ikinci başkentiydi. Bundan dolayı İran, Herat'ı kendi topraklarının bir parçası olarak görüyordu. Rusya'nın kıskırtması ile Şah kuvvetleri 1837'de Herat'ı muhasara etti. Fakat "Tacın Mücevheri" olarak adlandırılan Hindistan'ın güvenliğinin tehlike altına gireceğini düşünen İngiltere, buna tepki gösterdi. Çünkü Herat hem Kabil ve Kandahar'a doğru giden yolun üzerindeydi hem de Rusya'nın bölgeye sızması için bir plandı. Dolayısıyla İngiltere hem İran hem de Rusya'ya gözdağı vermek için 1838'de Harg Adasını ilhak etti. Bunun üzerine Şah, ordusunu geri çekti. İngiltere-İran ilişkilerin sıkıntılı olduğu bu dönemde nihayet 1841'de iki ülke arasında Ticaret Antlaşması imzalandı. Buna göre İngiliz tüccarlar İran topraklarında serbestçe ticaret yapabileceklerdi. Ayrıca Londra hem Tebriz ve Tahran'da konsolos bulundurma hakkı ile Buşehr'de İngiliz ikametgâhı hakkını elde etti. İngiliz-İran ilişkilerinin normale dönmesi ile İngilizler, 1842'de Harg adasını terk ettiler. Fakat Herat Meselesi bir çözüme kavuşturulamadı. İngilizler, imzaladıkları Ticaret antlaşması ile İran'da etkin olmaya başladılar ve bu süreçten sonra İran toprakları üzerinde Rus-İngiliz çekişmesi daha da arttı. Her iki ülkede güçsüz olan İran toprakları üzerindeki çıkarlarını korumaya çalışacaklardır (Djalili ve Kellner 2011: 18-19).

İngiliz ve Rusların İran'da etkin olmaya başlamasıyla diğer Avrupa ülkeleri de geri kalmak istemediler. 1839'da Fransa Kralı Louis-Philippe bir İran elçisini kabul etti ve buna karşılık da 1839-1840'da Tahran'da Büyükelçilik açtı. Fakat bu ilişkiler kültür konusu (okulların açılması) dışında ileri gitmedi. Ayrıca Fransız bir Mimar ve Sanatçı Coste ve Flandin Pers İmparatorluğu'nun arkeolojik zenginliklerini ortaya çıkardı. Bunun yanında iki devlet ilişkileri geliştirmek adına bazı adımlar daha attı. 1846'da bir Fransız, Şah'ın kişisel hekimi olarak atandı. Fakat Kral Louis-Philippe'nin ölmesiyle iki ülke arasındaki ilişkiler durdu (Djalili ve Kellner 2011: 18-19).

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yani Nasirettin Şah döneminde Avrupalı devletlerin İran'daki faaliyetleri daha da arttı. Bir dönem uluslararası siyasi arenadan uzak kalan Fransa, İngiltere'yi Hindistan yolları üzerinde zor durumda bırakmak için İran ile tekrar temasa geçti. İran, Afganistan, Hive, Buhara, Osmanlı Devleti ile Mısır Valisi'nin İngiltere'ye muhalif olmaları da Fransa'nın işini kolaylaştırıyordu. İngiltere ise Asya'daki Rus yayılmacılığını durdurmak için İran'a ihtiyaç duyuyordu ve bu yüzden İran'a çeşitli vaatlerde bulunuyordu (Karadeniz 2006: 219). 1870'lerden itibaren İngiliz-Rus rekabetinin İran'daki imtiyaz savaşı hız kazandı. Keddie, bu rekabeti "imtiyaz avı" olarak tanımlamakta ve "*İran'daki imtiyaz avcılığı, genelde spekülâtörlerin ve maceracıların kısa yoldan kar elde etmek üzere oynadıkları bir oyundu*" demektedir (Keddie 2006: 53-61). Ayrıca bu dönemde Avrupalı seyyahların, tüccarların, askeri ve teknik danışmanların, misyonerlerin ve danışmanların sayısı arttı. Tahran da, Londra, Paris ve Sen Petesburg'da orta elçilikleri, İstanbul'da büyükelçilik açtı. Bombay, Bağdat, Basra, Kahire, Erzurum veya Tiflis gibi önemli sayıda İranlıların yaşadığı yerlerde konsolosluk hizmetleri kuruldu. Buna karşılık Prusya 1860'ta İran'da bir kraliyet orta elçiliği tesis etti. Almanya ile 1873'te siyasi ilişkiler kurulmuş ve Berlin 1885'te Tahran'da sürekli bir büyükelçilik açtı. Hollanda ise 1868'de Buşehr'e bir konsolos atamış ve sonra 1879'da genel konsolos göndermişti. Belçika 1868'den 1872'ye kadar İran'da diplomatik bir görevli bulundurmuş, 1893'te bunu orta elçilik seviyesine çıkardı. Avusturya-Macaristan 1878'den sonra tam yetkili bir temsilcisini Tahran'a gönderdi. İtalya'nın ilk maslahatgüzarı 1886'da Tahran'a geldi. Fransa ise ilk sürekli orta elçiliği 1854'te kurmuştu. Fransız konsoloslar 1864'te Reşt'te ve 1866'da Tebriz'de göreve başladılar. ABD ile İran 1883'te karşılıklı diplomat değişimi yaptılar. Şah döneminde ilk kez Japonlarla da ilişki kuruldu. Öte yandan Hıristiyan misyonerler faaliyetlerini artırdılar. Eğitim ve sağlık alanında da faaliyetlerde bulundular (Djalili ve Kellner 2011: 24-26).

XIX. yüzyılın başından itibaren Rusya'nın yanı sıra İran'ın İngiltere ile de ticareti hızlı bir gelişme gösterdi. Rusya ile olan ticarete de yüzyılın ortasından itibaren ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden daha da keskin bir artış oldu. Bu dönemde İran ticaretinin beşte biri Türkiye, Afganistan, Buhara ve Hindistan iken geriye kalan hepsi Rusya ile idi (Issawi 1983: 234-235). XIX. yüzyılın başına kadar İran

dış ticareti tamamı İran'ın kendi elinde iken, yüzyılın ortalarına gelindiğinde, önemli bir bölümü Avrupalıların eline geçti ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu pay giderek arttı. Bu payların artmasının en önemli sebebi kapitülasyonlar ve ticari antlaşmalarla mümkün oldu. 1842 de İran'ı ziyaret eden Rus gezgin L. Berezin, Tebriz ticaretini iki döneme ayırmaktadır: *“1837 yılında kadar ticarete Perslerin kendileri ağırlık veriyordu o tarihten sonra ise Ruslar da dâhil olmak üzere yabancı tüccarlar ağırlık basıyordu”* diyordu. (Issawi 1983: 237).

Nasırettin Şah döneminin önemli olayları arasında Ruslara ve İngilizlere verilen imtiyazlar önemli yer kaplar. Rusya'sının İran ticaretindeki tekeli güçlendiren önemli olgulardan biri de Trans-Hazar demiryolu oldu. 1888'de inşa edilen Asya'nın bu ilk demiryolu, yaklaşık 300 mil boyunca ve çoğunlukla İran sınırına paralel olarak ilerliyordu. Demiryolu politikasıyla avantaj elde eden Rusya, bu sayede İran'ın en büyük ticari ortağı oldu. Ancak bu ticaret tamamıyla Rusya'nın lehine idi (Sarıkaya 2008: 71). Bunun dışında mali durumu kötü olan İran, vergi toplamak için gücü olmadığından bu problemi çözmek için imtiyaz verme ve borçlanma yoluna gidiyordu. Bu kapsamda Şah, İngiliz vatandaşı Reuters Haber Ajansı'nın kurucusu Baron Julius de Reuter'e Hazar Denizi'ni Basra Körfezine bağlayan bir hat üzerindeki demiryollarının işletilmesini yetmiş yıllık imtiyazla, ayrıca tramvay, kıymetli mineraller dışındaki madenler, sulama kanalları, barajlar, su, orman ve tarım işlete tekeli verdi. Kamuoyu *“Şah'ın ülkeyi ve dini Avrupalıların eline teslim ettiğine”* inanıyordu ve Rusya'nın muhalefeti sonucu bu imtiyaz iptal edildi (Paine ve Schoenberger 1975: 4). Bu imtiyazın iptal edilmesiyle Şah, Reutere 1889'da yetmiş yıl boyunca banknot çıkarma imtiyazı olan *“Imperial Bank of Persia'yı”* Tahran'da kurma hakkını verdi (Garthwaite 2005: 206). Bu banka kırk yıl boyunca hem ticaret hem de İran'ın Merkez Bankası olarak çalıştı. Ayrıca, demir, bakır, kurşun, cıva, kömür, petrol, manganez, boraks ve amyant gibi madenlerin işletme hakkından da istifade ediyordu. Bu banka kendisini *“Persian Bank Mining Rights Corporation”* haline getirmek için 1894'te tasfiye dilen ama hissedarlarının D'Arcy adıyla İran petrolüyle ilgilendiği şirketi kurdu ve böylece petrol işletmesinin yolu da açıldı. Rusya İngilizlerin bu faaliyetlerine karşı olarak doğrudan Rus Maliye Bakanlığı'na bağlı *“Russian and Development Bank'ı”* kurdu. (Djalili ve Kellner 2011: 29-30). Yine Şah 1890'da tütün işletim, satış ve ihraç tekeli

imtiyazını Reji Talbot adında bir İngiliz şirkete vermişti. Bu durum kamuoyunda büyük tepkiye sebep oldu (Lambton 1965: 18).

XIX. yüzyılda İran'da faaliyet gösteren devletler XX. yüzyılın başında da bu faaliyetlerini sürdürdüler. Nasirettin Şah öldükten sonra yerine geçen Muzaffereddin Şah (1896-1907), Emin'e-Devle'yi, Başbakan olarak atadı. Yeni başbakan özellikle hukuk, eğitim ve maliye gibi alanlarda bazı yenilikler yaptı. Bu yeniliklerde de yabancıların ülkede eğitim kurumları açmaları için onları cesaretlendirdi. Ayrıca mali alanda Belçikalı yöneticiler gümrüklerin yeniden örgütlenmesini Avrupa modeline göre düzenlenmesini yaptı. Bunların sorumlusu Joseph Naus, gümrük gelirlerinde olağanüstü bir artış sağladı. Zaman içinde bu durum Naus'un Gümrükler Bakanı ve İran'ın Maliye Bakanı olmasını sağlayacaktı. Yeni Şah da Avrupa gezilerine önem veriyordu ve bunun için borçlanmaya gitti. 1900 ve 1901'de Rusya'da aldığı borç kısa sürede eridi. Buna karşılık Rusya, 1902'de kendi ürünlerinin İran'a girişini kolaylaştıran gümrük ve ticaret antlaşmasının imzalanmasını sağladı. Bu durum İranlıları tedirgin etti. İngilizler de Rus ve Belçikalıların bu faaliyetlerine karşılık halkı kışkırtıyorlardı. Ayrıca Şah, petrol arama ve işletme hakkını İngiliz vatandaşı William Knox D'Arcy'ye bırakan antlaşma imzaladı. 1905'te başlayan bu itiraz Meşrutiyet inkılabı⁹ ile son buldu (Djalili ve Kellner 2011: 32-33) Bu şekilde İngiliz-Rus tahakkümü İran toplumunun iktisadi kalkınması üzerinde yıkıcı sonuçlara sebebiyet verdi. Yerli İran ürünlerinin yerini Avrupalı ithal ürünler alıyordu. Bu dönemde sadece geleneksel üretim yerleri zarar

⁹ İran tarihi açısından önemli olan Meşrutiyet Hareketi, İngiliz ve Ruslara verilen ayrıcalıklara tepkilerin sonucudur. Buna bağlı olarak mali durumun bozulması, dış borçlanma ve akabinde İran'da yerli tüccarlar ve İran'ın tarım ile uğraşan köylülerini iflasın eşiğine getirdi. Mali durumu bozulan tüccarlar ve köylüler iş bulma ümidiyle Kafkasya, Hindistan ve Osmanlı topraklarına göç etmeye başladılar. Kafkasya'da göç edilen yerlerin başında Azerbaycan geliyordu. Bunun dışında çoğu kişi istihdam arayışında Erivan'a ve Tiflis'e gidiyordu. 1855'de olağanüstü sayıdaki bu insanlar Aras'ı aşarak Kafkasya'ya geçtiler. Sadece iki aylık süreçte 3 bin kişi Kafkasya'ya geçmek için izin istedi (Seyf 1960: 137). Bundan dolayı İranlı işçilerin Kafkasya'daki sayısı sürekli artıyordu. İranlı göçmenlerin Kafkasya'da yoğunlaştığı önemli yerlerden biri de Bakü idi. Bakü'de birçok petrol rafinerisinin bulunması İranlı mevsimlik işçileri buraya çekiyordu (Hakimian 1985:450). Bu işçiler Bakü petrol rafinerileri ve fabrikalardaki çeşitli işçi dernekleri ile yakın temas halinde idiler. Ayrıca İranlı anayasacılar (aydınlar, tüccarlar, zanaatkarlar ve ulema) sempati duyan ilerici fikirler ve devrimci ruhun getirdiği birçok kişi vardı (Gocheleishvili 2007: 63; Hakimian 1985: 450-458). Ülkedeki bu mevcut durumdan dolayı halk arasında ciddi bir hoşnutsuzluk vardı. Meşrutiyet İnkılabı'nın, ortaya çıkması da bu hoşnutsuzlukların protestoya dönüşmesi ile oldu. Protestoların genişlemesi üzerine Şah, 5 Ağustos 1906 'da Şah, meclisin açılarak seçimlerin yapılmasını kabul etti. İran Meşrutiyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Abrahamian 1969: 185; Farrokh 2011: 223; Mohammadi 2008: 60; Afary 1994: 30)

görmedi. Bunun yanında orta sınıfın oluşması yönündeki çabalar da İngiliz-Rus müdahalesi¹⁰ sebebiyle başarısız oldu.

¹⁰ İran'daki İngiliz-Rus rekabeti, 31 Ağustos 1907 Antlaşması ile zirveye ulaştı. İngiltere ve Rusya'nın İran Hükümeti'nin görüşünü dahi almayarak imzaladıkları bu antlaşma, iki devletin bölge üzerindeki otoritelerini güçlendirdi. Söz konusu antlaşmaya göre; İran'ın kuzeyi Rusya'nın, güneyi de İngiltere'nin kontrolünde olacaktı. Bunun dışında kalan bölgede de tarafsız bölge ilan edilerek İran'ın kontrolüne bırakıldı Bunun yanında iki devlet yalnızca kendilerine ayrılan bölgede imtiyaz aramayı; Belçikalı gümrük memurlarını yerlerinde bırakmayı, önceki borçların geri ödemeleri için gümrük gelirlerini kullanmayı kararlaştırdılar. İngiliz ve Rus kredilerinin ödenmesi için de İran'ın gümrük gelirleri üzerinde ortak denetim kararı alındı (Paine ve Schoenberger 1975: 4)

I. BÖLÜM

1. SAVAŞIN BAŞLAMASI VE GÜNEY AZERBAJYAN'DA OSMANLI-RUS NÜFUZ MÜCADELESİNİN BAŞLAMASI

1.1. Savaşın Başlaması ve Güney Azerbaycan'ın Taraflar Açısından Stratejik Önemi

Birinci Dünya Savaşı, Ağustos 1914'de patlak verdi. Üç ay sonra Osmanlı Devleti, Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorlukları yanında savaşa girdiğini ilan etti. Savaştan önce toprakları İngilizler ve Ruslar tarafından işgal edilen İran ise tarafsızlığını ilan etti. Fakat bu durum her iki tarafı da rahatsız ediyordu. Çünkü İran, stratejik açıdan bu devletler için önemli bir konumdaydı ve dolayısıyla İran'ın, kendi yanlarında savaşa girmesini istiyorlardı. Ayrıca Üçlü İtilaf grubunun oluşması da ilk etapta aslında İran'a ilişkin bir uzlaşmanın sonucuydu. Çünkü Fransızların isteğiyle, İngiltere ve Rusya arasında müzakere edilip imzalanan "1907 İngiliz-Rus Antlaşması" İran'ı üç nüfuz bölgesine ayırmıştı. Fransa'nın 1871'den beri yayılcı bir politika izleyen Almanya'yla rekabeti Avrupa siyasetinin değişmez unsuru olması da bu ittifakın yapıtaşıydı.

İngiltere'nin, Rusya ile aynı grupta savaşa girmesiyle, İran sorunu Fransa açısından kısmen de olsa önemini yitirdi. Fakat İngiltere ve Rusya'nın bu geçici ittifakının, Avrupa'daki stratejik planları hemen değiştirmesi zordu. Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanlığında birkaç yıl içinde Rusya ile savaşa girilebileceği konuşuluyordu. (McMeekin 2013: 30). Bu bakımdan İngiltere'nin savaş sırasındaki Ortadoğu politikası daha çok, Almanya'nın devre dışı bırakılmasıyla, Rusya'nın en büyük düşman olacağı düşüncesine dayalıydı. Bu açıdan Rusya ve İngiltere'nin stratejileri aslında birbirine zıt

karaktere sahipti. Ayrıca İngiltere ve Rusya, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini, Avrupa'daki faaliyetlerini zorlaştıracak büyük bir sorun olarak görüyorlardı. Çünkü İngiliz ve Rus sömürgelerindeki Osmanlı etkisi büyüktü ve dolayısıyla iki emperyal devleti zora sokabilirdi. Bu bakımdan Rus stratejisi ilk etapta Kafkas sınırını korumaya yönelikti (Lenczowski 1992: 77).

İngiltere, her ne kadar Rusya ile ittifak yapmışsa da Rusya'nın Ortadoğu'daki faaliyetlerinden rahatsızdı ve doğal olarak bu yönde kaygıları vardı. Rusya'nın savaş hedefleri arasında Osmanlı Devleti daha önemli bir rol oynamasına rağmen, İngiltere açısından ise İngiliz-Rus çatışmasının temelini oluşturan Afganistan ve Hindistan'a giden yol üzerindeki kara köprüsü işlevi gören İran önemliydi ve bu durum İngiltere'yi oldukça endişelendiriyordu. Bunun en açık göstergesi Rusya'daki İngiliz sefiri Buchanan'ın, Polonya gibi konularda Rus politikasını önemsemezken, İran konusunda oldukça sert bir tavır takınmasıydı. İngilizlerin İran konusundaki bu hassasiyetlerinin sebebi oldukça basitti. Onlara göre Ruslar İran'ı her an işgal edebilirlerdi ki Ruslar henüz savaş başlamadan İran'da bilhassa Güney Azerbaycan'da oldukça etkin idiler. Fakat İngilizler buna hazır bile değillerdi. Çünkü Dünya Savaşı henüz patlak vermeden önce XX. yüzyılın başında Ruslar İran'ın bazı vilayetlerine yerleşmeye başlamışlardı. Özellikle Astarabad ve Mazendaran şehirlerinde Rus yerleşimleri kendini göstermişti. Aynı şekilde Güney Azerbaycan'da da Rus sömürgeciliği, Asya Kafkası'nın çoğundan farklı olarak askeri fetihlerden önce gelmiş ve Ruslar, burada çalışmak ve ticaret yapmak için çok önceden yerleşmişlerdi. Her ne kadar İran'da yabancılara arazi alım-satımı bu dönemde yasak olsa da Ruslar, Astarabad Eyaleti'nde işgal ettikleri toprakların kolonileşmesini hızlandırdı (Adreeva 2007: 73-74). Bunun dışında Rus Hükümeti, Güney Azerbaycan'ı da bir Rus vilayetine dönüştürmek için öncü yerleşimciler göndermişti. Buraya yerleşen Ruslar hem nüfus açısından hızlı artış gösterdiler hem de oradaki eğitimli iş gücünü oluşturdular. Bu Rus sömürgeciliği 1917 Bolşevik İhtilali'ne kadar devam etti.

Savaşın evvelinde Ruslar, bölgede yeni yerleşim yerleri açmanın dışında bölgeye askeri yığınak da yapıyordu. Bu da Rusların Güney Azerbaycan'ı henüz olmasa da yakında işgal edeceğinin açık bir göstergesiydi. Haklı olarak bu durum Hindistan

sömürgelerine büyük önem veren İngilizleri tedirgin ediyordu. Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin Almanya safında savaşa girmesi İngiliz sömürgesi Hindistan'da yaşayan 66 milyon nüfus arasında Irak ve İran'dan gelecek büyük bir propaganda, İngiltere'yi zor durumda bırakabilirdi. Hindistan'ın güvenliğinin sağlanması için de İran ve dolayısıyla Güney Azerbaycan, İngilizler için önemli bir mevkiydi (Hülagü 1994: 4). Ayrıca Güney Azerbaycan üzerinde bir Osmanlı-Alman hâkimiyeti, İngilizlerin Huzistan ve Fars Körfezi petrol merkezlerini tehdit edebilirdi (Hafeziniya 2017: 61).

Rusların Güney Azerbaycan'daki varlığı sadece İngiltere'yi kaygılandırmıyordu. Güney Azerbaycan'ın sınır olduğu ve tarihi-kültürel bağlarının sürdüğü Osmanlı Devleti'ni de yakından ilgilendiriyordu. Çünkü Güney Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile 450 km sınırı bulunuyordu. Türkçe konuşan topluluklardan Azeri Türkleri bölgeyi etnik ve dini açıdan ilgi çekici kılıyordu. Yine Şah'a karşı isyan ateşinin fitillenmesinde kullanılan Kürt aşiretlerinin çoğunun Şii değil Sünni Mezhebi 'ne mensup olmaları, onları Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Kürtler ile daha yakın ilişki içine sokuyordu (Gaunt 2009: 17). Ayrıca Rusların bölgedeki bazı Kürt aşiretleri ile Hıristiyan azınlıklar üzerindeki kışkırtıcı faaliyetleri Osmanlı Devleti'ni rahatsız ediyordu. Dolayısıyla XX. yüzyılın başında toplumsal ilişkileri belirlemede önemli rol oynayan mevcut demografik yapının çeşitliliğinin yanı sıra din ve mezhep farklılıkları da Güney Azerbaycan'ı stratejik olarak önemli kılıyordu. Bölgedeki bu çeşitlilik özellikle anayasal hareket sürecindeki merkezileşme çabaları, mevcut unsurlar (Kürtler, Türkler, Ermeniler, Nesturiler) arasında uzun süre devam eden çatışmalara sebep oluyordu. Bu çatışma ortamı ülkenin geleceğini inşa etme sürecinde istikrarsızlık unsuru olarak görülüyordu. Bu istikrarsızlık hali hem İtilaf hem de İttifak devletleri için bölgeyi kendi nüfus alanlarına dâhil etmek için büyük kolaylık sağlıyordu. Bundan dolayı Ruslar, İngilizler, Osmanlılar ve Almanlar bu etnik ve dini gruplar arasındaki düşmanlıkları kışkırtmak amacıyla politik oyunlar oynuyorlardı. Böylece bölgede meskûn olan Kürtler, Nesturiler, Ermeniler ve Azeri Türklerine bağımsız devletler kurma sözü veriyorlardı (Atabaki 2010: 2).

Osmanlıların savaşta tek hedefleri İngiliz sömürgesi Hindistan'ını tehdit etmekten ibaret değildi. İttihat ve Terakki liderlerinin amacı, Türklerin yoğun olarak

yaşadıkları bölgeleri bağımsızlaştırmak ve Bakü petrol yatakları yolu üzerinde olan Güney Azerbaycan'ı denetim altına almaktı. İttihat ve Terakki merkezinin bu amaçla imzaladığı genelge de:

“Dünya Savaşına girişimizin nedeninin yalnız ülkemizi tehdit eden tehlikeden korumak olmadığını unutmamalıyız. Hayır, daha da acil bir amacımız var; Moskof düşmanını yerle bir ederek, bütün soydaş halkımızı kapsayacak ve birleştirecek şekilde imparatorluğumuzun kendi doğal sınırlarına giden yolu açmamızı gerektiren ülkümüzü hayata geçirmektir” (Atabaki 2007: 30) denmekteydi.

İttihat ve Terakkinin imzaladığı bu genelge dikkate alındığında, Osmanlının savaştaki stratejisi, birbiriyle ilişkili olan iki farklı aşamada incelenebilir. Birincisi, Panislamist diğeri Pantürkist aşama. Savaşın ilk yıllarında daha önce Balkanlarda ve Avrupa sınırlarında kaybedilen toprak, nüfus ve askeri itibarı yeniden tesisi etmekte. İttihatçılara özgü Pantürkist stratejiye göre Balkan Yarımadası, Kafkasya, Güney Azerbaycan ve Orta Asya'nın işgal altında bulunan Türk halklarını hedefliyordu. Panislamist strateji ise Yakın ve Ortadoğu ile Hindistan'a kadar olan Müslüman halklara hitap ediyordu.

Panislâmist politika ile amaçlanan bölgedeki Müslüman halkı (Türkler, Kürtler, Farslar) Rus ve İngilizlere karşı kışkırtmaktı. Dini olarak ahalinin %60'ı Müslüman (çoğu Azeri ve Kürt) ve %40'ı Hıristiyan'dı (50 bin Ermeni ve 75 bin Nesturi). Dolayısıyla Güney Azerbaycan'daki dini yapı bu duruma oldukça müsaitti. Panislâmist politikanın yanısıra Pantürkist politikanın uygulanması için de Güney Azerbaycan önemli bir merkez olarak görülüyordu. Zira İttihat ve Terakki Partisi içindeki bir grup yönetici, “Osmanlılık” fikrinin iflası üzerine, sadece Türklüğe dayalı bir siyaset fikrine sarılmaya başladı. Balkan Harbi hadiseleri ile İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettikleri hasmane politika, bu fikri cazip hale getiriyordu. Bu arada Rusya'nın topraklarını işgal ettiği Türk topluluklarının ülkelerinde yaşayan pek çok Türk aydını da İstanbul'a gelerek Türk birliği fikrinin daha da güçlenmesini sağlamaya çalıştılar (Saray 1999: 103). Önceki yıllarda Güney Azerbaycan'dan birçok Türk aydını İstanbul'a gelerek İttihat ve Terakki yöneticileri ile iş birliği yapmıştı ve akabinde Osmanlı Devleti için büyük önem arz eden Güney Azerbaycan'da Birinci

Dünya Savaşı'nın başlamasından önce keşif hareketleri başlamıştı. Bu amaçla Enver Paşa'nın amcası, Halil Paşa'nın yönetiminde Kazım Karabekir ve Ömer Naci'nin de içinde bulunduğu büyük bir İttihat ve Terakki ajan ekibi 1913'de bölgede keşif yapmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin hatibi Ömer Naci, uzun yıllar İran'da gizli öğretmen kimliğiyle çalıştığından bölge üzerinde uzmanlaşmıştı. Merkezi hükümete ve artan Rus etkisine muhalif olan mahalli güçler arasında örgütlenme çalışmaları yapmıştı (Gaunt 2009: 18).

Enver Paşa'nın, Türkiye haricinde yaşayan Türklerin de bağımsız olmaları umidi, Güney Azerbaycan'da yaşayan Türklerle ilgilenmesine sebep olmuştu. Enver Paşa bu amaç uğruna savaşın başlaması ile Güney Azerbaycan'a müfrezeler sevk etti. Bölgeye sevk edilen müfrezeler, orada yaşayan Müslüman ahaliyi Ermeni ve Nesturilere karşı savunmanın yanı sıra kısa süreli de olsa Güney Azerbaycan'ın bazı bölgelerini zapt ederek propaganda yapmasının önünü açtı (Gaunt 2009: 18).

Almanya'nın bu bölge üzerindeki planı ise İngiliz ve Rusların dikkatini Orta Doğu'ya yönlendirip Avrupa cepheleri üzerindeki yükünü mümkün olduğunca hafifletmekti. Alman savaş stratejisi, İngiltere'nin kaygı duyduğu İran coğrafyası üzerinden Hindistan'a ve Afganistan'a ulaşarak oradaki İngiliz hâkimiyetine karşı isyanı teşvik etmektir. Ayrıca Hindistan'a yönelik askeri saldırılarda burayı askeri merkez olarak kullanmaktı. Bunun dışında Rusların güneydeki cephelerine baskı ve saldırıların önünü keserek Avrupa'daki Rus birliklerine karşı önlem olabilirdi. Diğer taraftan Almanya, Hindistan'ı zapt ederek İngilizlerin iktisadi ve askeri yardımlarını da kesip Avrupa'da etkisiz bırakabilirdi (Hafeziniya 2017: 60). Ayrıca Ruslar ve İngilizlerin İran toprakları üzerinde etkin olmaya başlamaları bölgedeki Osmanlı ve Alman çıkarlarını da tehlikeye sokuyordu. Bu amaçlar çerçevesinde Alman casusları savaşın başlamasından 6 ay sonra İran aşiretleri arasında Rus ve İngilizlere karşı propaganda yapmaya başladılar (Lenczowski 1992: 77; Ettehadıyyeh 2006: 9). Bu propaganda bilhassa Güney Azerbaycan'da meskûn olan Türk ve Müslüman ahali, Osmanlı ve Almanlar için Rusların ve İngilizlerin bölgedeki askeri stratejilerine set çekmek için önemli bir koz olarak görülüyordu. Başlangıçta "Osmanlılık" fikri etrafında devletin birlik ve bütünlüğünü muhafaza etmek isteyen Osmanlı Devlet yöneticileri (Saray 1999: 103), Rus ve İngiliz sömürgelerinde yaşayan Müslümanları "İslâm Birliği

Politikası” ile kullanmayı amaçlıyordu. Güney Azerbaycan’daki etnik ve dini yapı da bu politika için uygun görülüyordu (Stoddard 1963: 17).

Alman İmparatorluğunun İran ve Afganistan Müslümanlarını kendi tarafına çekmek istemesinin sebebi İngiliz sömürgesi olan Hindistan’a giden yolu kapatmaktı. Almanya bu amaca ulaşmak için bölgedeki Müslüman ahaliye yerine getirilmeyecek vaatlerde bulunuyordu (Çolak 2008: 127). Öyle anlaşılıyor ki bu propaganda kampanyası Almanya’nın dünya üzerindeki konumuna olumlu etkide bulunabilirdi. Güney Azerbaycan’da meskûn olan Müslüman Sünni Kürtler ile Müslüman Şii Azeri Türkleri de bu politikanın uygulanması için bölgeyi önemli stratejik bir nokta haline getiriyordu.

Güney Azerbaycan’ın Almanya ve Osmanlı açısından diğer bir önemi de komşusu Kuzey Azerbaycan’ın merkezi Bakü’nün, Avrupa’nın en önemli petrol kaynağı olarak gelişmeye başlamasıydı. Buranın ele geçirilmesi, Almanların ve Osmanlıların askeri hedefleri arasındaydı. Coğrafi bakımdan, yüksek dağlarla çevrili dağınık yerleşimlere sahip ve zayıf ekonomisi olan Türk bölgelerinde Bakü’yü işgal etmeyi planlayan askeri bir harekâtı imkânsız kılıyordu. Bu açıdan Güney Azerbaycan’ın yığınak merkezi olarak kullanılması lojistik açıdan daha elverişliydi. Ayrıca Güney Azerbaycan’ın önemli tarım merkezi Urmiye Kazası, Urmiye Gölü ile Osmanlı sınırı arasında yaklaşık 300 bin kişinin yaşadığı bölge oldukça verimli tarım bölgesiydi ve bölge üç büyük ovaya ayrılmıştı: Urmiye, Salmas ve Sulduz. Bunun dışında Mergavar, Tergavar ve Bradost dağları yakınlarında yer alan üç küçük ova daha vardı. Bölgeden Van-Tebriz arasındaki doğu-Batı kervan yolu geçiyordu (Gaunt 2009: 17). Dolayısıyla bölge iktisadi açıdan önem arz ediyordu.

1.2. Sınır Sorunları Çerçevesinde Güney Azerbaycan’da Osmanlı-Rus Mücadelesinin Başlaması

Osmanlı-İran sınırı Ağrı Dağı’ndan Şatullarap’a kadar yaklaşık 700 mil boyunca uzanmaktaydı (Soofizadeh 2017: 442). Bu kadar uzun bir sınırın belirsiz olması, iki devlet arasında uzun süre devam eden problemlere sebep oluyordu. Sınırdaki bazı

şehirlerin bazen Osmanlı Devleti'nin bazen de İran Devleti'nin denetimine girmesi, sınır üzerinde meskûn olan insanların huzursuz olmalarına sebep oluyordu. Bu belirsizlik ortamı bilhassa sınır üzerinde yoğun olan Kürt aşiretlerini etkiliyordu. Bu aşiretler bazen Osmanlı tebaası bazen de İran tebaası olduklarından herhangi bir aidiyet duygusuna sahip değillerdi. Yabancı devletlerin de desteğini alan aşiretler sınır üzerinde yağma veya civardaki yerleşim alanlarına saldırarak asayiş problemlerine sebep oluyorlardı

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır sorunları Yavuz Sultan Selim dönemine kadar gitmektedir. Bu sorunlar, XIX. yüzyıla kadar pek önemsenmedi. İran ile Osmanlı Devleti arasında sınırların kesin çizgilerle tespit edilmemiş olması, sorunun Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar devam etmesine sebebiyet verdi. Dolayısıyla bu durum iki ülke arasında birçok çatışma ve anlaşmazlığın da temelini oluşturdu.

Ruslar, XIX. yüzyıl boyunca, Osmanlı-İran hududunda yaşayan ve otorite boşluğunun etkisiyle bölgedeki Kürt aşiretlerini kendi askeri emelleri için kullandılar. İran'ın içinde bulunduğu siyasi istikrarsızlık ve otorite boşluğunu fırsat bilen Ruslar, bölgede hem ekonomik hem de hem de siyasi bakımdan yerleşmeye başladılar Bu dönemde Batılı devletler İran payitahtına heyetler yollayarak Kaçar Devleti ile hem ticari anlamda müzakereler yürütmüşler hem de Osmanlı Devleti ile Kaçar Devleti ileri gelenleri arasında dini ve siyasi çatışmalar yaratmak suretiyle bu iki Müslüman devleti birbirine harp ilan etmeye sevk edecek girişimlerde bulundular (Ünal 2008: 139).

İki ülke arasındaki sınır sorunlarının çözümüne yönelik ilk ciddi girişim 1 Haziran 1847 tarihinde imzalanan Erzurum Antlaşması ile dört ülkenin (İngiltere, Rusya, Osmanlı Devleti ve İran) temsilcilerinden oluşan bir sınır belirleme (Tahdid-i Hudud) komisyonu oluşturuldu (BOA. HR. SYS. 2920/73). Başkanlığını Kimyager Derviş Paşa'nın üstlendiği Osmanlı heyeti, 1848-1852 yılları arasında Basra Körfezi, Basra, Bağdat, Şehrizer, Musul, Van ve Bayezid çevrelerinde çalışmalarda bulundular. Derviş Paşa, komisyon toplanmadan evvel Kotur bölgesini Osmanlı idaresi altına almıştı. Ocak 1850'de toplanan komisyon, aralıklarla çalışmalarını sürdürmüş fakat 1852'de Osmanlı Devleti'nin heyeti geri çekmesiyle çalışmalara son verildi. İngiltere ve

Rusya'nın, komisyonun tekrar toplanması için aracı olmaları da Kırım savaşının başlamasıyla neticesiz kaldı ve bundan sonra uzun bir süre sınır meselesi üzerinde herhangi bir çalışma yapılmadı. Tekrar 1869'da Hariciye Nazırı Mehmet Emin Ali Paşa, İran'ın Osmanlı elçisi Hüseyin Mehmed Han arasında 3 Ağustos 1869'da bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmaya göre, ilk maddede iki tarafında sınırın emniyet ve asayişine dikkat etmeleri kararı alındı. İkinci maddede ise, iki ülke arasında sorunlu bölgelerin, dört devlet komiserininin 1847 Antlaşması'nda, bölgede incelemelerde buldukları sıradaki haliyle kalmasıydı. Sorunun çözümüne yönelik bu tür kararlar alan iki ülke sınırda çıkabilecek anlaşmazlıkların ilk etapta dostça halledilmeye çalışılacağı, bunun gerçekleşmemesi halinde ise durumun hükümet merkezine bildirilmesi kararlaştırıldı (As 2010: 229). Erzurum Antlaşması imzalandıktan sonra iki devlet arasındaki toprak ve sınır problemleri kesin olarak çözülmüş değildi, ancak çatışma olasılığı ortadan kalkmış gibi görünüyordu. Sınır meselesi kesin bir şekilde hal olmayınca ister istemez problemler ortaya çıkıyordu. Nasıreddin Şah zamanında yaşanan sınır problemi tekrar bir komisyonun kurulmasına neden olmuş ve sınırların haritası çizilmeye başlandı. Bu bağlamda İran-Osmanlı sınır meselelerine yönelik komisyonlar kuruldu ve komisyonların en önemli çalışmaları 1875, 1905 ve 1911 yıllarında gerçekleşti. Bu komisyon çalışmalarıyla gösterilen iyi niyetlerle sınır anlaşmazlıkları çözülmeye çalışıldı. Buna örnek teşkil edecek bir misal vermek gerekirse; Nasıreddin Şah samimiyetini göstermek için 1868 yılında ziyaret amacıyla Osmanlı hâkimiyetinde bulunan ve Şifler için manevi önemi bulunan Necef ve Kerbela şehirlerine gitmişti. Ayrıca İstanbul'da bulunan İran elçiliğini büyükelçiliğe yükseltti. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin Nasıreddin Şah'ı muazzam bir şekilde ağırlaması İran ve Osmanlı devletlerini birbirine daha da yaklaştırdı. Böylece 1869'da iki devletin elçileri mevcut sınırlar konusunda anlaşarak bir mukavelename imzaladılar (Sarıkcıoğlu 2013: 94). İki devlet de sınırlar konusunda kesin ve net bir antlaşmanın uzun zaman alacağını farkındaydılar. Çünkü coğrafya ve isimler konusunda yaklaşık 4000 anlaşmazlık söz konusuydu (Hubart 1916: 10). Ancak Ruslar ve İngilizler çıkarları için sınırların netleşmesi konusunda ısrar etmekteydiler zira İngilizler Şattularap'daki konumunu muhafaza etmek istiyor, Ruslar ise sınırdaş olduğu yerlerde belirsizlik istemiyordu. 1896 yılında bir heyet mil kare başına bir inç ölçüsünde olan bir harita çizdi. Ancak bu haritada da sınırlar çok açık ve net bir şekilde belirlenmemişti. Buna göre sadece bir

yerde 20-40 mil bir mesafe belirtilmiş ve daha sonra bu belirlenen yere göre devam edilmesi amaçlanmıştı. Birkaç sene sonra, Osmanlı Devleti, 93 Harbi'nde Rusya'ya yenilince 1879 yılında büyük bir toprak kaybına uğradı. Uzun süredir üzerinde anlaşma sağlanamayan Kotur, 1878 Berlin Antlaşması ile İran'a bırakıldı (Sofizadeh 2017: 445)

XX. yüzyıldan itibaren sınır sorunlarından kaynaklı aynı meseleler devam etti. Bunun sebebi yine sınır boylarında göçebe olarak yaşayan, aidiyetleri tam olarak belli olmayan veya belli olmasına rağmen iki ülke arasındaki topraklarda yaşayan aşiretlerin sebep oldukları asayiş ve vergi sorunlarıydı. 1907 yılında Rusya ve İngiltere arasında yapılan görüşmeler sonucunda İran toprakları 3 bölgeye ayrılmıştı. Buna göre İran'ın orta kısmı tarafsız olmakla birlikte kuzeyi Rusya'nın, güneyi ise İngiltere'nin kontrolü altına verilmişti. 1907'de İngiliz-Rus Antlaşması'ndan sonra, Kürt aşiretlerinin Rusya'nın desteğini alarak Kotur gibi bölgelerde hâkimiyet kurmaları Osmanlı Devleti için büyük problem teşkil ediyordu. Rusların Kürt aşiretlerini kullanarak Osmanlı sınırına yakın yerlerde yaşayan ahali ve aşiretlere baskı kurarak huzursuz etmelerinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin otoritesini tartışılır duruma getiriyordu. Osmanlı Devleti'nin yeterli güvenlik önlemi almadığı Hakkâri ve Van vilayetleri bu eşkıyaların tecavüz alanı olmuştu. Bu eşkıyalar köylere baskınlar düzenliyor ve yağmalıyorlardı. (Ünal 2006: 77).

Osmanlı kuvvetleri hem Rusya ve İngiltere'nin bölgedeki faaliyetlerinden hem de Kürt aşiretlerinin bölgedeki Türklere yönelik saldırıları üzerine Mehmet Fazıl Paşa ve İzzet Paşa komutasındaki birlikleri bölgeye gönderdi. Bunun üzerine Osmanlı birlikleri Rumiye, Bane, Serdeşt, Vezne, Bukan, Selmas, Hoy ve Savuçbulak'ı zapt etti. Osmanlı birliklerinin bölgedeki ilerleyişini durdurmak isteyen Güney Azerbaycan Valisi başarılı olamadı. Bunun üzerine Osmanlı kuvvetleri ilerleyişlerine devam ederek Mergaver, Baradost ve Somay'a bağlı bazı köyleri de ele geçirdi. Osmanlı birliklerinin bu ilerleyişi karşısında İran Hükümeti, bu durumun iki ülke arasındaki sınır görüşmelerine zarar verdiğini bildirdi (03 Muharrem 1326- 6 Şubat 1908) (BOA. Y.MTV.306/5). Bu arada Rusya, İran'daki otorite boşluğundan istifade ederek 1909'da Tebriz, Hoy, Urmiye ve Dilman'a askerlerini çıkardı. Mevcut otorite boşluğu, kaçakçılık, yolsuzluk, gasp ve talana müsait bir ortamı oluşturuyordu. Bilhassa Van'ın merkeze uzaklığı ve hudut üzerinde bulunması burayı her türlü gayri meşru işlerin

yapıldığı bir mekân durumuna gelmesine sebep oluyordu. Hudut üzerinde yaşayan aşiretler İran tarafından baskı gördüklerinde, hudut üzerinde görevli bazı memurlar rüşvet karşılığı bunların huduttan geçmelerine müsaade ediyordu (BOA. DH. SYS. 7/2-1). Bu arada Osmanlı Devleti, Sınır görüşmelerine zarar vermemesi ve İngiliz-Rus ısrarlarından dolayı Savuçbulak'ı boşaltmak zorunda kaldı. (BOA. Y.MTV.306/5). Bu sırada İran, meşrutiyet protestolarından dolayı zor durumdaydı. Dolayısıyla Osmanlı ordularının ilerleyişine çok fazla ses çıkaramıyordu. Ayrıca sınır görüşmeleri bu şartlar altında görüşülmeye devam ediyordu.

Mevcut otorite boşluğunu fırsata çeviren Ruslar, 1910'da Tebriz'i işgal ederek, Güney Azerbaycan'a daha kolay yerleşebilmek için yeni yollar ile Hazar sahillerine iskeleler ve gümrük binaları ile Tebriz'den Culfa'ya kadar yeni bir demir yolu inşa etti. Tebriz -Culfa ticaret yolunun rağbet görmesi için de Osmanlı-İran arasındaki ticaret yollarında İsmail Ağa Simko'yu kullanarak asayiş problemleri yarattı. Bundan dolayı bir süre sonra bu yollar üzerinde ticaret kervanları görünmez oldu. İkinci derecede öneme sahip olan Tebriz-Rumiye-Uşnu-Revandiz-Erbil-Musul ve Tebriz-Sakız-Bane-Serduşt-Erbil-Musul yollarında da aynı yöntemi uygulamaya başlayan Ruslar, Mengü aşireti Reisi Bayber Ağa ile Kareni Ağa'yı da bu yola bela etmeye çalışıyorlardı (Sarıkcıoğlu 2010: 51).

Güney Azerbaycan'da Rus işgal sürecini başlatan diğer önemli gelişme de İngiltere'nin Ekim 1910'da İran'ın güney kesiminin güvenliği ile ilgili verdiği ultimatomdu¹¹. İngilizler bunu yaparak Rusların Güney Azerbaycan'ı işgal etmeleri için bir bahane teşkil etti. Kasım 1911'de Rusya, Güney Azerbaycan'ı yarı sömürge haline indirgeyen ultimatomunu İran'a verdi (Abrahamian 2008: 79; Atabaki 2007: 127). İran'ın kuzeyinin ve güneyinin Rus ve İngilizlerce işgali, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Osmanlıların da Güney Azerbaycan'a asker çıkarmaya mecbur etti.

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır sorunları İngiltere'yi rahatsız etmekteydi. Çünkü İngiltere, petrol ürünlerinin güvenli bir şekilde nakliyesini sağlamak ve kendi çıkarlarını güvence almak istiyordu. İngiltere bu amaç ile yaptığı baskı sonucu

¹¹ 7 Zilhicce 1329 (29 Kasım 1911) de verilen bu ultimatomu göre; Şuster ve Lekofer ülkedeki işlerinden uzaklatırılacak, Yabancıların işe alımları durumunda Ruslardan izin alınacak, Rusların Enzeli ve ve Reşt'e gönderdiği askerlerinin masraflarını İran Hükümeti karşılayacaktı (Azeri 1995: 8).

21 Aralık 1911’de Osmanlı ve İran heyetleri Tahran’da bir araya getirmeyi başardı ve böylece Tahran Protokolü imzalandı. Buna göre; İstanbul’da sadece bu iki devletin katılacağı bir toplantı yapılacak, II. Erzurum Antlaşması da dikkate alınarak sınırlar belirlenecekti. Ayrıca uzlaşma sağlanamayan maddeler olursa araya Rusya ve İngiltere sokulmayarak mesele Lahey’de bulunan Uluslararası Adalet Divanı’na sevk edilecekti (BOA. HR. TH. 381/48).

Bu üç devlet hazırladıkları belgenin giriş kısmında Osmanlı Devleti’nin lehine olan bir sınır çizgisi belirlemişlerdi. İmzalanmış olan bu protokolün 1. maddesine göre; Osmanlı Devleti’nin Ervendrud bölgesine hâkimiyet kurmasına yardımcı oldular. Böylece hem İran uzun bir süre Ervendrud Nehri’nde denizcilik haklarından menedilmiş hem de bu antlaşmayla iki komşu ilişkisine nifak sokulmuş oldu. Fakat İran, kabul ettiği bu şartı hiçbir zaman hazmedemedi ve bu durum XX. yüzyılın sonlarına kadar iki devlet arasındaki ilişkileri olumsuz etkiledi. Sonraki süreçte (4 Kasım 1913) İstanbul’da bir araya gelen İran, Osmanlı, Rusya ve İngiltere devletleri, İstanbul Protokolü’nü imzaladılar. Bunun sonucu olarak bazı petrol kaynakları Osmanlı Devleti’nin eline geçti (BOA. HR. SYS. 720/11; Parsadust 1385: 79) ve iki devlet arasındaki problemlere Rusya ve İngiltere müdahil olmuş oluyordu.

Sınır görüşmeleri devam ederken 1906’da Rusya’ya sürgün edilen Kürt aşiret reisi ve Kürt milliyetçiliğinin önemli lideri Abdurrezzak, 1912’de Batı Azerbaycan’a yerleşti. Urmiye’de Türkçe ve Kürtçe yayımlanan “Kürdistan” gazetesini çıkarmaya başladı (Bruinessen 2007: 85-86). Rusların önemli gördüğü ve çeşitli vaatler karşılığında Güney Azerbaycan vilayetlerine yerleştirdiği diğer bir Kürt aşireti reisi de Barzan Şeyhi’ydi. 29 Nisan 1914 tarihli Emniyeti Umumiye Müdüriyeti tarafından Musul Vilayeti’ne çekilen bir telgrafta, Barzan Şeyhi’nin Acem ve Rus süvarilerinin koruması altında on nefer adamıyla Rumiye’ye getirilerek buraya yerleştirildiği ve aynı şekilde bunların Merek Kazası’nda bulunan Nesturilerle iş birliği yaparak Nesturilerin silah tedarik ettikleri bildirilerek Osmanlı Rumiye Şehbenderliğinin bilgilendirilmesi istenmiştir. (BOA. DH. ŞFR. 40/109)

Bu sırada Ruslar da boş durmayarak, Güney Azerbaycan'da asker sayılarını artırmaya başladılar. 24 Şubat 328 (9 Mart 1913)de bütün İran genelinde toplam 10 bin civarında Rus askeri bulunmakta iken Güney Azerbaycan'da 6 bin civarında asker bulunmaktaydı. Ayrıca Osmanlı birliklerinin çekildikleri yerlere Ruslar yerleşmekteydiler (BOA. BEO. 4152/311344). Ruslar bölgede nüfuzlarını artırdıktan sonra bölgedeki bazı ileri gelenlerin desteği ile mevcut aşiretlere silah tedarik ediyorlardı. Bu aşiretler de menfaatleri gereği Rusların yanında yer almalarının yanında bölgede silah kaçakçılığı yapmakta ve asayiş sorunlarına sebep oluyorlardı. Ruslar Nisan 1913'de aşiretlere silah tedarik etmesinin yanında Güney Azerbaycan'da mevcut asker sayısını da artırmaya başladılar. Hoy ve Salmas'da önceden tahminen 5 bin Rus askeri olmasın rağmen, 1700 nefer daha sevk bölgeye sevk edildi. Yalnız, Ruslar bölgedeki Kürt aşiretlerinin bir kısmını kendi tarafına çekmesine rağmen henüz halkın büyük bir kısmı Rus aleyhtarıydı (BOA. MKT. MHM.743/26; BOA. MKT. MHM., 743/25). Ruslar, bölgeye yerleştikten sonra mevcut hükümeti hiçe sayarak bölgede bir dizi asayiş sorunlarına sebep oldular. Halkın mallarını gasp eden Ruslar, kendilerine karşı çıkan kişileri de tutukluyorlardı. Bu durum Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla da giderek arttı (BOA. BEO. 3986/298921).

1.3. Güney Azerbaycan'da Rus İşgal Hareketleri ve Asayiş Sorunları

Birinci Dünya Savaşı başladığında Rusya'nın Güney Azerbaycan'da 13 bin civarında askeri bulunuyordu (Larcher 1928: 409). Rus iktisadi çıkarlarını koruma bahanesiyle 1905'ten beri bölgede olan Ruslar, İran Devleti'nin bağımsızlığını hiçe sayarak bölgede serbest bir şekilde dolaşıyorlar ve Güney Azerbaycan'ı adım adım işgal ediyorlardı. Rus askerleri, İran Devleti'nin güçsüzlüğünden faydalanarak hem yerli ahaliye hem de yabancı devletlerin vatandaşlarına baskı uyguluyorlardı. H. 22 Recep 1332 (16 Haziran 1914) tarihinde Rumiye Şehbender Vekili Necati Bey'in gönderdiği telgrafa göre, Ermeni çetelerinin destek verdiği Ruslar, Salmas Vilayeti'ne girerek Salmas Gümrük Müdürü Seyyid Nimetullah Han'ın hanesine tecavüz ederek arama yaptıkları ve bu sırada hanede 50 adet bomba bulunduğunu, bunun üzerine gümrük

müdürü mahsus Gümrük Süvari Kolcusu Hüseyin Ağa'nın bundan sorumlu tutularak idam edildiği bildiriliyordu (BOA. DH. EUM. EMN. 115/27).

7 Temmuz 1914 tarihli bir diğer telgrafa göre de Hoy'da bulunan Rus askerlerinin, İranlı ahali ve kadınlarına karşı saldırgan bir tutum sergiledikleri bildiriliyordu. Burada bulunan Rus askerleri tecavüzatlarını o derece artırmışlardı ki ahali tecavüzata maruz kalmamak için sokağa çıkmaya bile çekiniyordu. Sadece yerli ahali, Rus askerlerinin tecavüzatına maruz kalmıyordu. Osmanlı tebaasından birkaç şahıs hükümet dairesinden çıkıp kendi hanelerine giderken Rus askerleri tarafından darp edilmişlerdi (BOA. HR. SFR. (3). 700/6). Aynı şekilde bölgede yıldırma hareketlerine devam eden Ruslar, 5 Teşrinievvel 330 (18 Ekim 1914) tarihli Van Vilayeti'nden gönderilen telgrafta, Rumiye'de Osmanlı Devleti lehine çalışan Osmanlı tebaasından iki ve Azerbaycanlı on bir neferi idam ettikleri bildiriliyor ve Rusların bölgede yaşayan Müslümanlara ve Osmanlı tebaasına reva gördükleri zulmün engellenmesi için teşebbüste bulunulması isteniyordu (DH. EUM. 2. ŞB. 2/34).

Ruslar bunlarla da kalmayarak İngilizlerin bile tepkisini çeken faaliyetlerde bulunuyorlardı. İngiliz istihbaratına göre Rus konsoloslar, Güney Azerbaycan'da Müslüman ahaliden vergi tahsil etmeye başlamışlardı. Fakat tepkiler üzerine bu uygulamadan geri adım atmışlardı (BOA. HR. SFR. (4). 877/107). Bunun dışında Ruslar, Tebriz'den Rumiye ve Savuçbulak'a ve Savuçbulak'dan Bane ve Sine istikametlerine doğru şimendifer hattı inşası için keşif hareketlerinde bulunuyorlardı (BOA. DH. KMS. 3/37). Bu durum hem müttefikleri İngilizleri hem de İran Hükümeti'ni rahatsız ediyordu.

Rusların Güney Azerbaycan'da bu kadar rahat dolaşmasının elbette sebepleri vardı. Merkezi İran Hükümeti'nin sessiz kalmasının yanı sıra yerel halkın da bunda rolü büyüktü. Halk her ne kadar Rus aleyhtarı olarak görünse de Rusları destekleyen bir kesim de vardı. Bunlardan biri 16-23 Mart 1914 tarihinde Urmiye şebenderliğinin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta rastlamaktayız. Şebenderlik, Tebriz Beylerbeyi'nin Rumiye Hakimliği'ne tayin edildiğini, tayin edilen şahsın genç ve zayıf olduğu ve üstelik Rus taraftarı olması hasebiyle de Hariciye Nezareti'nden

değiştirilmesi talep ediliyordu (BOA, DH. KMS. 18/16). Bir diğerk önemli Rus destekçisi de Tebriz Hâkimi idi. Tebriz Hâkimi, yayımladığı bir bildirmede, bazı hanelerde Rusya aleyhinde faaliyetlerde bulunulduğunu, şayet tespit edilirse o hanelerin yerle yeksan edileceğini bildiriyordu (BOA. DH. EUM. EMN. 116/35). Bunun dışında 22 Temmuz 1914'de Rumiye Şehbenderi'nin bildirdiğine göre, Rumiye ahalisinin Rus himayesine geçmek için talepte buldukları ve Rus konsolosun da bu talebi kabul ettiği bildiriliyordu (BOA. DH. EUM. EMN. 2. Şube. 1/2). Kısacası Ruslar her kesimden kendilerine destekçi bulmuşlardı ve bu durum Rusların bölgedeki otoritelerini güçlendiriyordu.

Rusların bölgede serbestçe dolaşmaları Osmanlı basınına da rahatsız ediyordu ve Rus askerlerin sebep oldukları taşkınlıkları sık sık dile getirip, bu yönde haberler yapıyorlardı. Basın, Rusların bölgede bu şekilde serbest davranmalarının sebebini oradaki bazı önemli yöneticilerin Rus yanlısı olmalarını gösteriyordu. Basına göre, dönemin Güney Azerbaycan Valisi Ruslarla iş birliği yapıyordu ve Ruslara hoş görünmek için kendi halkına zulmediyordu. Sözü geçen Vali Samed Han idi. Gerçekten de Samed Han gizli surette Tebriz'de ve Azerbaycan'ın diğerk vilayetlerinde Rusya yanlısı bir tavır takınıyordu ve ahaliye zulmediyordu ve hatta Tahran gazeteleri bile şikayetvari makaleler neşrediyorlardı. Buna göre Vali Samed Han, ahaliden birini asmış ve bununla da kalmayarak Tebriz halkının İran parlamentosuna girmemeleri için baskı yapıyordu (İslâm Mecmuası 1330 (1914): 30).

İran Hükümeti, bu duruma sessiz kalmayarak Vali Samed Han'ı azletti. Samed Han, azledildikten sonra Güney Azerbaycan Valiliği'ne Veliahd Abbas Mirza tayin edildi. Samed Han ise Rusların koruyuculuğu altında Güney Azerbaycan'ı terk etti. Ruslar, İran Hükümeti'nin Samed Han'ı Azerbaycan Valiliği'nden azletmesinden oldukça rahatsızdı. Bundan dolayı da bölgede hem yerli ahali hem de yabancı ülke vatandaşları üzerindeki baskısını arttırdı. Bu sırada bir Rus vatandaşı Azerbaycan'da bulunan Alman konsolosuna saldırmış fakat bu saldırı sonuçsuz kalmıştı. Alman konsolos bu saldırıdan oldukça rahatsız olmakla birlikte Amerika konsolosluğuna sığınarak canını kurtarmıştı. Bunun dışında Ruslar yine tacizlerini devam ettirdiler ve Rumiye'de Alman ve Avusturya devletlerinin bayraklarını yırtarak tahriklerine devam

ettiler. Bu durum Güney Azerbaycan ahalisi üzerinde Ruslara karşı büyük bir nefret uyandırmasının yanında, Alman ve Avusturya devletlerine karşı da büyük bir sempatinin uyanmasına vesile oldu (İkdam (23 Teşrin-i Evvel 1914) 23 Ekim 1914).

Azerbaycan'daki karışıklıklardan dolayı bölgede yaşayan Osmanlı tebaasının can ve mal güvenliği de tehlike altındaydı. Bunun için Osmanlı Devleti nezdinde İran Hükümeti'ne başvuruda bulunuldu (BOA, BEO. 4292/32137). Fakat İran Hükümeti, Rusların bu hareketleri konusunda çaresizdi. Lakin askerî açıdan müdahale edecek bir gücü yoktu. İşe yarar tek kuvvet Ruslar tarafından idare edilen ve İsveçli subaylar tarafından eğitilen Kazak Tugayı idi. Yeni tahta geçen Şah'ın da herhangi nüfuzu yoktu. Ülkede anarşi kol geziyordu. Ülkenin içinde bulunduğu bu durum Ruslara istedikleri ortamı yaratıyordu (BOA. DH. EUM. 2. Şube., 1/13).

Bu olaylar devam ederken Hoy ve Rumiye cihetlerinde bulunan Rus kuvvetlerinin Kafkasya'ya doğru çekilmeye başladıkları haberi geldi. Fakat kısa süre sonra Rus kuvvetlerinin çekildiklerine dair haberlerin gerçekleri yansıtmadığını, üstelik Rusların hem Güney Azerbaycan'a hem de Osmanlı hududuna doğru askeri yığınak yaptıkları anlaşıldı. Rusların bölgeden çekildiklerine dair haberlerin hedef saptırmak amacıyla yapıldığı çünkü Tebriz'deki Alman konsolosunun Tahran'daki Alman Büyükelçiliğine gönderdiği telgrafta Rusların hem Güney Azerbaycan'a hem de Osmanlı sınırına asker sevk ettiğini bildiriyordu (BOA. DH. EUM. 2. Şube., 1/13). Bölgede bu şekilde yığınak yapan Ruslar Hoy ile Salmas arasındaki bağlantıyı tamamen koparmışlardı (BOA. DH. EUM. 2. Şube., 1/15) ve Kirmanşah'da 600 civarında Rus askeri şehir dışındaki ahaliye ait bahçelere yerleşip bahçelere zarar vermişlerdi (BOA. DH. EUM. 2. Şube.,1/48). Bu şekilde bölgeye yerleşen Ruslar, Osmanlı Devleti'nin endişelerini artırıyordu. Çünkü istedikleri gibi hareket etme fırsatı bulan Ruslar, kısa süre sonra Musul'u da tehdit edebilirlerdi.

Rusların Güney Azerbaycan'daki sınırsız egemenliklerine karşılık Osmanlı kuvvetlerinin bölgeye gireceğini düşünen İran Hükümeti harekete geçti. İran Hükümeti Dışişleri Bakanı Ala es Saltana'nın 16 Ekim 1914'de Rus orta elçisine hitaben kaleme aldığı ültimatonda, Urmiye'deki Rusya sefir muavini Bay Vedensky'nin bölgede

bulunan Osmanlı uyrukluları ile konsolosunun silahsızlanmasını validen istemesi ve bu isteklerinin yerine getirilmemesi halinde Rus askerlerinin zor kullanarak bunu yerine getireceklerini istemesine karşılık İran Hükümeti Dışişleri Bakanı, verdiği cevapta tarafsız bir ülkede bulunan yabancı bir devletin konsolosuna karşı düşüncesiz bir hareket olduğunu bildirmiş, ayrıca bölgede asayiş bozan silahlı Osmanlı uyrukluları var ise, onları silahsızlandırma görevinin Osmanlı konsolosu ile valinin görevi olduğunu belirtmişti (Gaunt 2009: 39; Çam 2016: 70). Dolayısıyla bu tür olayların yaşanmaması için Vedensky uyarıldı. Fakat bu uyarılardan herhangi bir sonuç alınmadı.

Bunun üzerine Rusların yabancılara yönelik baskıları Osmanlı Devleti’ni önlem almaya zorladı. İran ve Rusların yaptıkları baskılar neticesinde Rumiye’de olduğu gibi Tebriz ve Güney Azerbaycan’ın diğer vilayetlerinde bulunan bütün Alman ve Avusturya tebaası Osmanlı Devleti’nin himayesine alındı (11 Teşrin evvel 1914) 11 Ekim 1914) (BOA. HR. SYS. 2338/26). Fakat bu durum Rusların tepkisini çekti ve Rusya’nın Tahran Sefiri, Osmanlı Sefiri’ne Alman ve Avusturya vatandaşlarının Osmanlı himayesine alınmasının Rusya’yı tahrik ettiğini ve bu duruma son verilmesini istedi. Buna karşılık Tahran Osmanlı sefiri, İran toprağındaki Alman ve Avusturya tebaasının Rus şebender ve zabitlerinin baskısına maruz kaldığını ve kesinlikle son verilmesini ve şayet buna son verilirse Güney Azerbaycan’da Osmanlı himayesinin hissedilmeyeceğini söyledi (29 Ekim 1914) (BOA. HR. SYS. 2119/1).

İran’ın tarafsızlığını ilan etmesine rağmen Güney Azerbaycan’da bulunan Rus kuvvetleri Osmanlı sınırını da tehdit etmekteydiler. 31 Ekim 1914’de İran Dışişleri Bakanı Ala es-Saltana Rus Büyükelçisi Kristovitz, Rus kuvvetlerinin İran topraklarını boşaltmasını istedi. Devamında Osmanlı kuvvetlerinin tarafsızlığa riayet için Rus kuvvetlerinin İran topraklarını boşaltmalarını şart koştuğunu söyledi. Rusların bu isteği kabul etmeyeceğine dair cevapları 5 Kasım 1914’de İran Dışişleri Bakanlığına ulaştırıldı (Sarısaman 2002: 107).

Rusların bağımsız ve tarafsız bir ülkede istedikleri şekilde davranmaları İran Hükümeti’nin bütün diplomatik girişimlerine rağmen devam etti. Dışişleri Bakanı Ala es-Saltana’nın bütün girişimleri başarısız oldu ve Rus askerleri Tebriz’de bulunan

Osmanlı Konsolosluğu'na zorla girdiler. Osmanlı ve Avusturya başkonsolosunu tutuklayan Ruslar, daha sonra konsoloslukta bulunan mühür ve belgelere de el koydular. Alman konsolosu ise durumu önceden haber aldığından Amerika Birleşik Devletleri Konsolosluk 'una sığındı. Üstelik yabancı uyrukluları tutuklamakla da kalmayan Ruslar, yakaladıkları kişileri idam ettiler. İran Hükümeti Dışişleri Bakanlığı'nın Petrograd'daki İran orta elçisine gönderdiği telgrafa göre Urmiye kentinde yaşayan Alman ve Avusturyalı 10 kişi Ruslar tarafından idam edilmiş, 1500 haneli 12 köy yakılmış, Osmanlı uyrukluları kuşatılmış ve telgraf hatlarına da zarar verildiğinden Türklerin akıbetleri hakkında herhangi bir malumat alınamamıştı. Ayrıca Güney Azerbaycan'daki bir Alman halı fabrikasına da Ruslar tarafından el konulmuştu (Gaunt 2009: 47, 66-67). Bunun yanında 14 Kasım 1914 tarihinde aynı şekilde Ruslar Osmanlı Devleti'nin Urmiye konsolosu Necati Bey'i tutuklayarak ve orda bulunan beş kişiyi de öldürmüşlerdi. Olayların gerçek olup olmadığının araştırılması için Sadrazam Said Halim Paşa, Tahran Sefiri Asım Bey'den malumat istemiş ve şayet doğru ise İran Hükümeti nezdinde sert bir şekilde kınanması ve tekrarın yaşanmaması için tedbirlerin alınmasını istedi. Saldırıların doğru olduğu ortaya çıkınca İstanbul'da Rusya'nın temsilcisi olan İtalya Büyükelçiliğine, Hariciye Nezareti tarafından nota verildi. Notada tarafsız bir devlet topraklarında silahsız ve savunmasız insanlara yönelik bu olayları gerçekleştirenler zavallı olarak nitelendirilerek olay protesto edildi. Benzer olayların devamı halinde Osmanlı topraklarında yaşayan Rus tebaaya da aynı muamelenin yapılacağı bildirildi (BOA. HR. SYS. 2337/12).

Kasım 1914'ün başlarında Ruslar Tebriz'i işgal ettikten sonra Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı konsoloslarını tutukladılar. Yine Urmiye'de bulunan Türk konsolosu şehirden çıkardılar (Kasimov 2000: 134). İran'ın bütün diplomatik çabalarına rağmen Ruslar bildiklerini okumaya devam ettiler. Bilhassa ülkede bulunan yabancı diplomatlara karşı baskılara devam ettiler. 17 Kasım 1914'de 300 Kazak'tan müteşekkil bir Rus birliği Hoy'daki Osmanlı Şehbenderhanesine girerek binayı soydu ve şehbenderden şifreli telgrafların anahtarını almaya çalıştı. Bununla da kalmayan Ruslar, Osmanlı Tebriz Şehbenderi Atıf Bey'i, Şehbenderhane hâkimi Muzaffer Bey'i ve Avusturya'nın Tebriz konsolosunu tutuklayarak Tiflis'e gönderdiler (Sarısaman 2002: 17). Alman Konsolosu Litten ise ABD Konsolosluğu'na sığındı. Kendisinin

faaliyetleri durduruldu. Ruslar bundan sonra Almanları daha sıkı takip etmeye başladılar.

Rus Konsolosu Orlova göre Rus baskılarının giderek artmasının bazı sebepleri vardı. Orlov, Almanların, Farsların hayat düzenini bozduğunu ve Farsların hayatının tek teminatçısının Ruslar olduğunu belirtti. Ruslar, Türk konsolosluğunun da Alman menşeli silahlardan faydalandığını söylüyorlardı. Bunun dışında Almanların 1910 yılında kurdukları iplik fabrikasından, Rusların silah ambarına yer altı yolları yaptıklarını ve bu yolları kullanarak Rus silah fabrikalarını patlatıp Rusya-İran arasında münakaşaya sebebiyet verebileceğini düşünüyorlardı (Kasimov 2000: 134). Bundan dolayı Rusya, bu konsolosların faaliyetlerini Güney Azerbaycan ve Urmiye’de tehlike olarak görüyordu. Ayrıca alınan bilgilere göre Rus Konsolos Mösyo Orlov İran maliye müşavirliğini yürüten Belçikalı memurlarla anlaşarak Güney Azerbaycan’daki vergileri bizzat toplamaya başlamıştı (Sarısaman 2002: 17). Buna karşılık Rusya’nın bölgede sebep olduğu olaylar hakkında Tahran’daki Osmanlı Sefiri Asım Bey, Tebriz’de Osmanlı Başkonsolosluğu’nun Rus askerleri tarafından basılması sebebiyle Ala es-Saltana’ya gönderdiği protesto yazısına aldığı cevap mektubunda, İran’ın tarafsız olduğunu, Rusya’nın bölgede sebep olduğu olaylardan sorumlu tutulamayacağını söyledi (Gaunt 2009: 69). Buna karşılık yerel halk harekete geçti. Tebriz, Rumiye ve Salmas gibi vilayetlerde Ruslar aleyhinde gösteriler düzenlendi (BOA. HR. SFR. (20), 119/99) ve Rus yanlısı Azerbaycanlı yöneticilere karşı ahalide derin bir nefret uyanmakta olduğu açıkça görülüyordu.

Tebriz’in Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra şehirden daha önce göç etmeye başlayan Hıristiyan ahalinin göçü de durmuş oldu. Hatta Maraga’da yaşayan Hıristiyanlar Tebriz’e göç etmeye başladılar. Dahası Ruslar da birçok müesseseyi Tebriz’e taşıtmayı düşünüyorlardı. Ermenilere göre Rusların Tebriz’i işgali Güney Azerbaycan’da sükûneti sağlamıştı (Kasimov 2000: 134). Fakat Rusların Tebriz’i işgali Osmanlı ordusunun bölgeye hareketi için hazırlıkların hızlanmasına sebep oldu.

1.4. Rusların Güney Azerbaycan'daki Müslim ve Gayrimüslim Azınlıklarla İlişkileri

1.4.1. Güney Azerbaycan'daki Rus İşgallerine Karşı Kürt Aşiretlerinin Mücadelesi

Rusların daha savaş başlamadan önce bazı Kürt aşiretleri ile ilişkiye geçtiği bdaha önce anlatılmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte de Ruslar, bu faaliyetlerine hız verdiler. Tahran Sefiri Asım Bey, Güney Azerbaycan'da Rus konsolosların Osmanlı sınırına yakın bölgelerde Kürtler arasında gizli faaliyetlerde bulduklarını Hariciye Nezareti'ne telgraflarla bildiriyordu. Rus yetkililer de telgraflarında Asım Bey'i doğruluyorlardı. Lazaryev, "Kafkas Savaş Bakanlığı'nın savaşın ilk günlerinde Kürt, Ermeni ve Nesturilerin isyanları için 25 bin silah 12 milyon mermi ve 25 bin ruble ayırdığını söylüyordu. Rusya'nın iş birliği içinde olduğu Kürt aşiretlerinin başında Barzan Şeyhi ve Şikak aşireti reisi İsmail Simko geliyordu (Avşarlı 2005: 76). Bunun dışında Rusların iş birliği tekliflerine bazı diğer Kürt aşiretleri de olumlu yanıt veriyorlardı. Vorontsov-Daşkov, 24 Ağustos 1914 tarihli telgrafında Rus Hariciye Nazırı S. D. Sazanova muhtelif ve Ermeni çetelerinin yanında Kürt çetelerinin de kendisine yaptıkları tekliflerinde, Kürtlerin ve Nesturilerin Osmanlı'ya karşı mücadelede Ruslara yardım edeceklerini ve kendilerini yükümlü olarak gördüklerini söylüyordu. Vorontsov-Daşkov, bu teklifleri ihtiyatla karşıladığını belirterek şimdilik hazırlık tedbirlerinin yapılmasını, Türklere düşman olan grupların ortaya çıkmasına imkân yaratılmasını ve Türklerle savaş başladığı anda bunlardan istifade etmeyi düşünüyordu. Buna göre de S. D. Sazanov'dan kendi tasarrufuna 25.000 tüfek ve 12.000.000 ruble verilmesini istiyordu (Kasımov 2000: 127).

Rusların bölgede bu şekilde bazı Kürt aşiretleri (Barzan Şeyhi, Simko, Abdurrezak v.b) ile iş birliği yapıp Güney Azerbaycan'da ve Osmanlı sınırında asayiş bozup Müslüman halkı katletmesi Osmanlı kuvvetlerinin bölgeye girmesini haklı hale getiriyordu. Üstelik Osmanlı Devleti henüz resmi olarak savaşa girmemişti. Bundan dolayı Rusların Osmanlı sınırında sebep oldukları katliamlara V.O. Fon Klemm de tepki gösteriyordu. Klemm, Tahran'daki diplomatik temsilcileri Korostoveçe, Tebriz, Hoy,

Savuçbulak, Urmiye ve Erdebil'deki konsoloslarına gönderdiği 9 Ağustos 1914 tarihli telgrafında;

“Ordularımızın İran'dan çıkarılmasına itiraz etmiştik. Ermenilerin ve Kürtlerin silahlanmasına, ayrıca Şeyh Barzan ile Abdurrezak'ın Türkiye sınırlarında gönderilmesine ise durum kötüleştiğinde bizim için hayırlıdır. Lakin onların herhangi bir hareketinin vakti henüz gelmediğini hesap ediyoruz. Türkler ne zaman ki bize karşı silahlandı o zaman her şey hazırlansın” (Kasimov 2000: 127) diyordu.

Klemm bu telgrafı ile silahlandıkları Kürt ve Ermenilerin sebebiyet verdikleri katliamları kabul ediyordu. Üstelik henüz Türklerin Ruslara karşı silahlanmamasından dolayı da olayların vakti gelmediğini de söylüyordu.

Bölgede Ruslarla iş birliğini kabul eden bazı Kürt aşiretleri Azerbaycan'da Rus otoritesini güçlendiriyordu ve Rusların bölgede daha rahat hareket etmelerini sağlıyordu. Buna karşılık Rusların bölgede istedikleri gibi hareket etmesinden rahatsız olan Kürt aşiretleri de vardı. Bu Kürt aşiretleri Rusların kendi yaşadıkları toprakları mahvettiklerine ve üstelik Güney Azerbaycanlı yerel yöneticilerin de bunda payı olduklarını düşünüyorlardı (BOA. HR. SFR. (20) 121/42). Eylül 1914'de Baranduz ve Tergaver'de yağmaya başlayan Ruslar, Kürtlere saldırarak ilerliyorlardı. Fakat Kürtlere karşı duramayan Ruslar, yenilerek Rumiye'ye doğru kaçtılar. Burada kendilerine mukavemet eden Zerza aşireti mensuplarını hapsettiler (BOA. DH. EUM. 2. Şube. 2/20). Daha sonra Kürt Kardari Aşireti ile karşı karşıya gelen Ruslar, çetin çatışmaların yaşanmasına sebep oldular. Ekim 1914'de İran'dan üç saat mesafede olan bir mahalde sınıra tecavüz etmek isteyen Ruslar ile Kardariler arasında çatışma yaşandı ve bu çatışmada Ruslardan bir zabıt ile yirmi nefer öldürüldü. Bunun dışında yine Kardari aşireti, Osmanlı kuvvetlerine karşı Rusların yanında savaşan Barzan Şeyhi'ni Osmanlı-İran sınırında yakalayarak kendisi ve beş arkadaşıyla birlikte Osmanlı kuvvetlerine teslim etti (İkdam (27 Eylül 1330) 10 Ekim 1914).

Kürtler karşısında zorlanan Ruslar, bölgede kendilerinin harekât sahasını kısıtlayan bu Kürt aşiretlerine karşı önlem almaya başladılar. Bundan dolayı Azerbaycan'da Kardarilerle birlikte kendilerine karşı savaşan diğer Kürt aşiretlerini yok

etmek amacıyla 5 Teşrinievvel 914 (5 Ekim 1914) tarihinde 1000 Kazak süvarisi, 6 top ve 80 acem süvarisi ve piyadesiyle Tergaver'e girdiler. Fakat Rus kuvvetleri bu sırada hiç ummadıkları bir direnişle karşılaştılar. Buradaki Kürtler, Rusları büyük bir yenilgiye uğratarak Mevane taraflarında muhasara ettiler. Bu müsademede Ruslardan 50 nefer öldürüldü ve 3 esir ile 2 top ele geçirildi. Ayrıca Rus konsolosu ile Erkân-ı Harbiye Miralayı ailelerini Tebriz'e gönderdiler ve hatta İran Hâkim'inin de ailesini gönderdiği gelen bilgiler arasındaydı. Bu sırada Kürtlerden kaçan Rusları destekleyen Nesturiler Rumiye'ye geçtiler. Ruslar, Kürtlerin bu direnişine karşılık tekrar bin nefere yakın Kazak süvarisi ile Tergaver nahiyesi üzerine yürümeye başladılar. Fakat yine de Ruslara destek gelmediği takdirde Kürtler karşısında başarısız olacakları ve çekildiklerinde ise yerli halka zarar verecekleri düşünülüyordu. Kürtlerin bu direnişi Rusları hayli şaşırtmıştı (BOA, BEO. 2/15) ve Kürtleri destekleyen başka güçlerin olduğu şüphesini uyandırıyordu.

Ruslar, Kürtler karşısında aldıkları bu yenilgiler üzerine pes etmediler ve tekrar harekete geçtiler. 9 Ekim 1914 tarihinde Tebriz Kargozarı'ndan¹² İran Hükümeti Dışişleri Bakanlığı'na iletilen telgrafta Rus Kazaklarının Kürtleri cezalandırmak için iki topla Mevane'ye doğru ilerlediklerini, gün boyunca çatıştıktan sonra, kentten bir fersah uzaklıktaki Anhar'a saldırdıklarını, kimi duyumlara göre Kürtlerin bozguna uğrayarak 60 adamını kaybettiğini ileri sürerken; kimi duyumlara göre de Kürtlerin üstün gelerek Ruslara ait iki topu ele geçirdiğini bildiriyordu. Ayrıca Ruslar, köylere sığınmış halkı bombalamışlardı. 10 Ekim 1914 tarihli bir diğer telgrafta da seferin sonucunun bilinmediğini fakat kentte subay oldukları tahmin edilen Rus uyruklu 9 kişinin cesedinin getirildiğini ayrıca çatışmada kazanan ya da kaybedenlerle ilgili akıbetin net olarak bilinmediği iletilmişti. Yaşanan olaylardan ötürü de Ermenilerin büyük korku yaşadıkları belirtilmişti. Tebriz dışında Urmiye'de de Hoy Kargozarı'ndan İran Hükümeti Dışişlerine gönderilen 10 Ekim tarihli telgrafta Kürtler ile İsmail Ağa arasında da çatışmaların yaşandığını yöredeki halkın bu durumdan mustarip olduğunu bildiriyordu. Ayrıca bu tür olayların gelecekteki daha büyük çatışmaların ipucu olduğu yorumları yapılıyordu (Gaunt 2009: 35).

¹² Tahran Hükümetinin, yabancılarla ilgilenen yerel temsilcisi.

Ruslar, kendilerine karşı mücadele eden Kardari Aşireti'nden intikam almak amacıyla 2 Teşrin-i evvel 330 (15 Ekim 1914) tarihinde yeniden Kardarilerin yaşadığı Somay Nahiyesi üzerine yürüyerek nahiyeyi muhasara etti. Nahiyeyi, top ateşine tutan Ruslar, etraftaki köylerde buldukları ahali üzerine süngülerle hücum ederek kadın ve çocuk demeden birçoklarını katlettiler. Rusların bu saldırgan tutumu diğer aşiretleri de galeyana getirdi ve bu münasebetle Mevane civarında Ruslarla Kürtler arasında çatışma yaşandı. Ruslar bu çatışmada kaçmak zorunda kaldılar ve aşair, Rusları Rumiye civarlarına kadar takip etti. Fakat daha sonra Hoy'dan Rusların yardımına gelen güçlü Rus kıtaatı, aşairi geri çekilmeye mecbur bıraktı. Rusların tecavüzatına maruz kalan Müslüman ahali de Osmanlı sınırına doğru göç etmeye başladı. Aşairin silahlı olanları namusları ve kendilerini muhafaza için Ruslarla savaşmaya devam ettiler (BOA. BEO. 2/34/; BOA. DH. EUM. 2. Şb. 2/34). Bu sırada Ruslar kendilerine karşı savaşan veyahut Kürtlerle iş birliği yapan kişileri de en ağır şekilde cezalandırıyorlardı. Urmiye'ya bağlı Ba'lulan¹³ Köyü'nden önde gelen beş kişi ile üç çiftçi ve daha önce tutuklanmış iki Kürt asıllı şahsı idam ettiler. Bu idam edilen şahıslardan bazılarının Kürtlere rehberlik ettiği, onlara teçhizat yardımda bulunarak ve onlarla iş birliği yaptıkları iddia ediliyordu (Gaunt 2009: 35).

Güney Azerbaycan'da bu olaylar yaşanırken İran Hükümeti, Rusların sebep oldukları bu olaylar için bazı siyasi girimlerde bulunuyordu. Ruslardan topraklarını boşaltma talebinde bulunan İran Hükümeti'nin her seferinde talepleri Ruslar tarafından reddediliyordu. Rus Ortaelçisi Korostovetz, Azerbaycan'daki Rus birliklerini geri çekmemelerinin sebebi olarak Kürt aşiretlerinin sebep oldukları bu tür can sıkıcı olayları ve İran Hükümeti'nin bu eyalette silahlandırılmış bir gücünün eksikliğini gösteriyordu. Ayrıca, Korostovetz, Rusya ve diğer yabancı ülkelerin insanların güvenliğini sağlayan tek gücün kendileri olduklarını söylüyordu Dolayısıyla İran Hükümeti'nin Azerbaycan'da silahlı bir gücünün olmaması eyalette emrinin geçmediği bir yer haline gelmişti (BOA, DH. EUM. 3. Şb. 2/55).

Rusların sebep oldukları bu olaylar bölgede büyük yankı uyandırdı ve diğer bazı Kürt aşiretlerinin de Ruslara karşı birleşmesine sebep oldu. Kürtlerle Ruslar arasındaki

¹³ Bradost yöresinde bir köy.

çatışmalar devam ederken, Kürtlerin yardımına başka bir Kürt Aşireti Reisi olan Emir Haşmet yetişti. Emir Haşmet kuvvetleri ile Rumiye'ye doğru ilerlerken Rusların Rumiye'yi boşaltmalarını isteyen bir beyannameyi Osmanlı ve Rus konsolosluğu ile yerel ileri gelenlere gönderdi (BOA. HR. SFR. (20) 121/47). Fakat Ruslar bu beyannameyi ciddiye almadılar. Bunun üzerine Emir Haşmet, Rumiye'de Ruslarla karşı karşıya geldi. Fakat başarılı olamayarak geri çekildi. Bunun üzerine Ruslar, Rumiye'de tam olarak idareyi ele aldıktan sonra ahali üzerindeki baskılarını artırdılar. İlk önce kendilerine baş kaldıran şahısları tutuklamağa başlayan Ruslar, idamlar için de bir darağacı kurdu. Burada yakalanan 10 Kürt idam edilecekti. Bunun dışında Rumiye'deki Osmanlı konsolosu ve çalışanları da tehlike altındaydılar. Ruslar dışarı çıkan konsolosluk çalışanlarını tutukluyorlardı. Bunun üzerine Rumiye Hâkimi Osmanlı konsolos ve çalışanların güvenliği için konsolosluğa güvenlik amacıyla silahlı 4 şahıs göndermişse de konsolos bu teklifi reddetti (BOA, HR. SFR. (20) 121/69). Bunun dışında Ruslar ve kendilerini destekleyen Nesturiler Rumiye civarındaki bazı köyleri önce yağmalayıp sonra yakmaya başladılar. Yağmaladıkları malları da Rumiye pazarında satmaya çalıştılar. Bu olaylar sırasında hayatta kalmayı başaran Osmanlı tebaası köylüler Osmanlı konsolosluğuna sığındılar (BOA, HR. SYS. 2337/2).

Ruslar, Kürtlerin kendilerine karşı ciddi mukavemet etmelerine şaşkındı ve Kürtlerin başka güçler tarafından desteklendiğinden şüpheleniyordu. 1914 Ekim ayının ortalarında, Ruslarla Kürtler arasında Rumiye yakınlarındaki, Çarbaş Köyü'nde dağın tepesinde bulunan Ortodoks kilisesinin yakınında vuku bulan bir çatışmada öldürülen Kürt neferler arasında Osmanlı askerî üniforması giyen bir subay ile yedi nizami asker bulunuyordu. Öldürülen neferlerin üstlerinden çıkan belge ve bilgilerden kim oldukları hakkında bilgiler bulunuyordu. Bu bilgilere göre yedi cesetten birisinin adı "Ömer Zekeriyaoğlu adında Çerkes olduğu ve Bitlis'ten 7. Tabur 3. Bölük III. Orduya mensup nefer olduğu yazıyordu. Üzerinden Alman Karlsruhe fabrikasında üretilmiş mavzer fişekleri ile Erzurum Karakilise sınırındaki 9. Bölük subayı Çerkes Bahri Efendi'ye yazılmış bir mektup da bulunuyordu. Diğer öldürülen neferin ismi Abdullah Zekeriyaoğlu idi. O da aynı şekilde Çerkes ve Bitlis'ten 1. Tabur 3. Bölük III. Ordu'ya mensup çavuştu. Ayrıca üzerinden emri altında bulunan 12 neferin adı ile bir liste ve çalışma saatlerinin yazılı olduğu bir kâğıt çıkmıştı. Bir diğeri Hâşim isimli bir subaydı.

Üzerinden askeri şifre, coğrafi harita, bir plan ve Hasan isimli bir askerin çatışmada öldürülmüş kardeşi Abdulhamid'den haberler soran mektubu çıkmıştı. Diğer dört cesedin üzerlerinden hiçbir şey çıkmadığı için kimlik tespiti yapılamamıştı. Ruslar, bu belgeleri Rus konsolosu Palkovnik Livindrivisky, Hacı Mirza Fetheli Ağa, Nasırulislam, Emir Avşar, Râzi Han, vali yaveri ve ticarethane liderleri Baron Grigor ve Goşe Abçü eşliğinde inceleyerek kayıt altına aldılar ve ulemanın da imzasıyla bunu ilanlarla duyurmaya çalıştılar” (Gaunt 42- 43, 48, 55). Ruslar bu suretle Kürt aşiretlerin arkasında Osmanlı'nın olduğunu ispat etmeye çalışıyorlardı. İngiliz sefaretî, İran hükümeti ve ahali de bu olayları Osmanlı'ya yüklemeye başlamışlardı. Kürtlerin bu saldırılarına Osmanlı'nın sebep olduğuna dair ellerinde daha birçok delil olduğunu ifade ediyorlardı.

Ruslarla Kürtler arasında vuku bulan olaylar Osmanlı kuvvetlerinin resmi olarak Güney Azerbaycan'a girmelerinin yolunu açıyordu. Rumiye Konsolos'u Ragıp Bey, geçici olarak, Osmanlı ordusunun Rumiye'ye gönderilmesini talep ederken Rusların sebep oldukları bu olayların bölgeye hareket için meşru sebeplerin de ortaya çıktığına inanıyordu (BOA, HR. SYS. 2337/2). Mehmed Ragıp Bey de sonra Hemedan'a konsolos olarak tayin edildi (BOA, HR. SFR. (20) 122/23).

Durumun gündün güne kötüye gittiğini Osmanlı Hükümeti'ne rapor eden Sefir Asım Bey, bölgenin anarşiye teslim olduğunu ve İranlı yerel yöneticilerin Ruslardan daha katı olduklarını ve bunların Rusların elinde bir alet olduklarını ifade ediyordu. İran Hükümeti'nin de mahalli hükümet yetkilileri üzerinde tesiri olmadığını ve ismen var olan İran Hükümeti'nin Ruslar tarafından kolay bir şekilde yönlendirildiğini ve bu yüzden de bu konuda İran Hükümeti'ne güvenilemeyeceğini vurguluyordu. Asım Bey, İran Hükümetiyle yapılan bütün müzakerelerin, Ruslara ve İngilizlere yetiştirildiğine inanıyordu. Kürt aşiretlerinin Osmanlı tarafından kışkırtılmasını da düzenli ordu ile takviye edilmediği müddetçe fayda vermeyeceğini ve bu yüzden katledilen Kürtlerin günahının Osmanlı'nın boynunda olacağını ifade ediyordu. Şayet müdahale edilmezse Osmanlı taraftarı olan diğer Kürt aşiretlerinin de bu durumdan etkilenerek ümitsizliğe kapılacağını ve nihayetinde daha büyük felaketler yaşanabileceğini söylüyordu (BOA. HR. SFR. (20) 121/49)”.

Asım Bey, Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmak istemediğine inanıyordu. Eğer kendisinin haberi olmadan sınırdaki Osmanlı memurları tarafından, Kürtler, Ruslara saldırımları için destekleniyor ve teşvik ediliyorlarsa, Osmanlı, savaşa girme taraftarı da değilse, Kürtler açısından sonu felaketle bitecek bir durumla karşı karşıya kalınabilirdi. Çünkü Kürtlerin bu saldırılarına, Ruslar, büyük kuvvetlerle karşılık verirlerse, çaresiz kalan Kürtler, katliama maruz kalabilirdi. Bu arada Ruslar bölgedeki Hıristiyan Nesturileri ve Ermenileri silahlandırarak Rumiye Osmanlı konsolosu hakkında ölüm fermanı çıkartmıştı. Nesturiler tarafından katledilmek korkusuyla konsolosluğa kapanan konsolos, dışarı çıkamıyordu. Bu noktada Osmanlı Devleti'nden izleyeceği siyaseti netleştirmesini isteyen Asım Bey, eğer İran'daki Kürtlere büyük destek verilmiyorsa hem kendisine hem de sınırdaki memurlara şüpheli her türlü harekâttan kaçınmaları talimatı verilmesini talep ediyordu (BOA, HR. SFR. (20) 121/42).

1.4.2. Rusların Ermeni ve Nesturilerle İş Birliği

Rusların savaş başladıktan sonra bölgedeki faaliyetleri sadece Kürt aşiretleri ile sınırlı değildi. Ruslar, Güney Azerbaycan'daki varlıklarını "1907 İngiliz-Rus antlaşması" ile güçlendirmişlerdi. Bu bölgede bilhassa Hıristiyan azınlıklar üzerinde etkin olmaya çalışan Ruslar, Nesturilerin Ortodoksluk Mezhebi'ne geçmeleri için yoğun çaba sarf ediyordu. 29 Haziran 1914 tarihli bir telgraf göre, Rus vatandaşı Sergei isimli bir misyoner, Rumiye ve havalisinde meskûn olan 15 bin Nesturi'yi Rus Ortodoks Mezhebi'ne davet etmişti. Nesturiler, Sergei'nin davetini kabul ederek toplu olarak Rus Ortodoks Mezhebi'ne geçmişlerdi. Sergei'nin Nesturilere yönelik bu faaliyeti Rus Hükümeti tarafından takdir edildi ve Sergei hem ödüllendirildi hem de 2 milyon Ruble sarfiyla Rumiye'de büyük bir Katedral inşa etmesi için kendisine yardım gönderildi (BOA. DH. SYS. 108/39). Bu şekilde Nesturiler, kitlesel olarak Ortodoksluk Mezhebi'ne geçerek Rus politik koruması altına giriyorlardı. Ayrıca Ruslar bölgede okullar, yetimhaneler ve basın-yayın faaliyetlerine de girişerek Nesturiler arasında varlıklarını iyice hissettirmişlerdi. Bunun yanında büyük finansal kaynakları ellerinde bulunduran Ruslar, din adamlarına kendilerini desteklemeleri karşılığında yüksek

miktarda para veriyorlardı (Naby 1977: 240) Bu durum Rusların Nesturiler arasında sempatisinin artmasını sağlıyordu.

Rusların yardımlarına karşılık onlara sempati duyan ve savaşın arifesinde onlarla ortak hareket eden Nesturiler, Güney Azerbaycan'da Osmanlı taraftarı Müslüman halk üzerinde baskı kurmuşlardı. Rumiye Şehbenderliği'nden gönderilen telgrafa göre Ruslar, Nesturilerden de destek alarak Gölegeni Köyü'nde yaşayan halka müteceviz hareketlerde bulunarak halkı rahatsız ediyorlardı (BOA. DH. EUM. EMN. 110/50). Aynı şekilde Tergüvar Nahiyesi dâhilindeki köylerde Nesturilerle birlikte yaşayan Müslüman Kürtler, Rusların bir müfrezesi tarafından köylerinden çıkarıldılar. Yerlerinden edilen Kürtlerin, hayvanları Rus zabiti tarafından el konularak Nesturilere dağıtıldı ve Kürtlerin vergilerini gümrüğe vermeyip, Rus bankasına teslim etmeye zorlandılar (BOA. DH. EUM. EMN. 115/37). Bu tür davranışlar, Kürtler ile Nesturiler arasında uzun yıllar sürecek olan çatışmaların alt yapısını oluşturdu ve ileride bölgede büyük kıyımların yaşanmasına sebep olacaktır.

Savaşın başlarında bölgede Nesturi Patrik Ağapetros da Osmanlı aleyhinde kışkırtmalarda bulunuyordu. Rumiye'den gönderilen telgrafta Ağapetros'un aslen Çölemerik ahalisinden ve Nesturi olduğu ve zamanla Ruslara temayül ettiği bildiriliyordu. Bunun dışında Ağapetros'un Kürt aşiretlerini de Osmanlı aleyhine tahrik ettiği ve Kürt aşiret reisi Abdurrezak'ın kaçmasına yardım ettiği, Rumiye ve Salmas'da 15 bine yakın Nesturi'nin Ortodoks Mezhebi'ne geçmesinde katkısı olan bu şahsın, Şemdinan ve Çölemerik havalisindeki Osmanlı Nesturilerini de o mezhebe davet ettiği ve Çölemerik'de bulunan Nesturi Patriği Marşimunu da Ruslara yardım etmesi ve Nesturileri de Osmanlı Hükümeti'ne karşı tahrik etmeye çalışıyordu. Bu faaliyetlerinden dolayı casus ve şaki Nesturi Ağapetros'un oralardan uzaklaştırılması isteniyordu. (BOA. DH. ŞFR. 42/44). Fakat Ağapetros bölgeden uzaklaştırılmadığı gibi savaş süresince de Ruslar lehine çalışmalarına devam etti.

Ruslar, Güney Azerbaycan'daki faaliyetlerini bilhassa konsolosları vasıtasıyla icra ediyorlardı. Nesturiler dışında Ermeniler de Ruslarla birlikte hareket ediyorlardı. Tebriz Rus konsolosu, Ermenilere kendilerine verilecek desteğe karşılık bir

“Ermenistan Devleti” kurma vaadinde bulunuyordu. Ayrıca Ruslar, Ermenilere her türlü askeri teçhizat desteği de sağlıyorlardı. Ağustos 1914 tarihinde Tahran Sefareti tarafından Başkumandanlık Vekâlet’ine gönderilen telgrafta, Rusların İran ve Kafkasya’da bulunan Ermenilere silah dağıttığı bildiriliyordu. Bunun dışında Kafkasya ile İran sınırında meskûn olan Ermenilere askeri teçhizat dağıtmanın yanında, şayet Rusya’ya muavenet ederlerse kendilerine muhtariyet verileceği vaat ediliyordu (BOA. HR. SYS. 2362/3). Bu sayede Güney Azerbaycan’daki Ermeni ve Nesturileri Osmanlı Devleti’ne karşı kıskırtan Ruslar, Osmanlı Devleti’ni savaşın için çekmeye çalışıyorlardı.

Rus Hükümeti, bu şekilde destek verdikleri Ermeni ve Nesturileri silahlandırarak gerek Güney Azerbaycan vilayetlerinde ve gerekse Osmanlı sınırında bulunan bölgelerde kullanmayı düşünüyordu. V.O. Fon Klemm, İstanbul’daki Rus sefiri M. Girse 10-23 Eylül 1914 tarihinde gönderdiği telgrafta, Osmanlı ile savaş olduğu takdirde Ermenilerin, Nesturilerin ve Kürtlerin isyanının zamanında hazırlanmasının gerektiğini ve ayrıca Güney Azerbaycan’da teşkil edilecek bu çetelerin oradaki kuvvetlerinin nezareti altında Fars yönetiminden gizli olarak hazırlandığını ve şu an için silahların hazır olduğu ve lazım oldukça verileceğini söylüyordu. Ayrıca mali ihtiyaçlar için de kredi açıldığını ve çetelerin faal olarak harekete geçmesinin de yalnızca kendi emirleri ile olacağını söylüyordu (Güneyli 2005: 25-26).

Ruslar, bu planlar dâhilinde savaşın ilk günlerinde Sarıkamış, Oltu, Iğdır ve Kağızman’da Rusların kumandası altında Ermenilerden müteşekkil çeteler oluşturmayı, Güney Azerbaycan sınırlarında ise General Voropanov’un ve Hoy’daki Rus konsolosun idaresi altında Dilman ve Hoy’da büyük olmayan çeteler teşkil etmeyi planlıyordu. Urmiye’de ise Nesturiler ve Ermenilerden çeteler teşkil etmek konsül Vvedenskiye ve Polkovnik Andrievskiye havale edildi. Ayrıca Vorontsov-Daşkov, bütün hazırlıkların gizli yalnızca konsoloslar ve harbi reisler vasıtasıyla Fars mülki ve idari yöneticilerinin iştiraki olmadan yapılmasını teklif ediyordu ve kendi emirleri olmadan harekete geçmelerini istemiyordu (Kasimov 2000: 128). Bu amaçla Ruslar, Kafkaslardan fedai adı altında en az 3000 Ermeni savaşçı toplamışlardı. Aralarında Osmanlı ordusundan firar eden birçok Ermeni de vardı. Sayıları gittikçe artan bu Ermeniler, giyecek-yiyecek

ve silahla donatılarak, Salmas ve Rumiye'ye gönderiliyorlardı. Toplanan savaşçılardan çeteler oluşturularak, Osmanlı veya İran içerisinde karışıklık çıkarılmak isteniyordu. Ruslar üniforma dağıttıkları Ermenilerin bir kısmını Hoy ve Rumiye'ye göndermişlerdi. Burada üniformalarını çıkarıp sivil olarak Osmanlı destekçisi Kürtlere saldıracaklardı. Böylece burada başlatılan, Ermenilerle Kürtler arasında oluşacak düşmanlık, Osmanlı topraklarına sıçrayacaktı. Tebriz'deki Alman kaynaklarından alınan bu haberde, bu mesele ile ilgili, Tebriz'de bir Osmanlı Kürt'ünün yakalandığından da bahsedilmişti. Buna göre Kürt aşiret reisi Seyyid Taha, yakalanan bu Osmanlı Kürt'ünü, sivil Ermenilere ateş açılması için tembihlemek üzere Kürtlere göndermişti (BOA. HR. SFR. (20) 121/52). Bunların dışında Ermeni Taşnak Cemiyeti'de bölgedeki Ermenileri silahlandırıyor. Emniyeti Umumiye Müdüriyetinden (H-29-10-1332) 20 Eylül 1914 Van ve Bitlis Vilayetlerine gönderilen telgrafa göre, Taşnak çete rüesasından olup iki yüz Ermeni efradıyla Salmas'a gelmiş olan Samson'un, bini mütecaviz Ermeni topladığı ve Selmas'daki Ermenilerin umumuna silah tevzi edildiğinin istihbar olduğunu bildiriyordu. (BOA. DH. ŞFR. 46/37)

Rusların silah dağıtarak destek verdiği Ermeni ve Nesturiler bölgede yaşayan Türkler ve Osmanlı uyruklularına karşı da çetin bir mücadele içerisine girdiler. 21 Ekim 1914 tarihli Van Valiliğinin telgrafına göre Rumiye'de Nesturilerle birlikte hareket eden Ruslar, vilayette yaşayan kendilerini desteklemeyen Müslüman halka zulmediyordu. Buna göre şehbenderhane önünde kurulan darağacında Balad Karye'si ağalarından tüccar Salih, Hacı İsmail, Hacı Ali ve Yusuf Ali ve daha birçok kişi aşaire tecavüze yeltenen Nesturi ve Ruslara karşı muavenet de buldukları için idam edilmişlerdi. Nesturi ve Rusların da idamları izlemek için toplandıkları ve bundan dolayı Müslüman halkın matem içerisinde olduğu bildiriliyordu. İdamların son bulması için mahalli İran Hükümeti'ne başvurulmasına rağmen sonuç alınmadığı ve müdahale edilmediği takdirde 12 kişinin daha idam edileceği bildiriliyordu. Ayrıca Ruslar ve Nesturiler, vilayetteki 1500 haneyi yağmalayıp harap etmişlerdi. Rusların ve Nesturilerin sebep oldukları vahşet o kadar büyüktü ki korkudan ahaliden bazılarının bağrının çatlayacak hale geldiği iddia ediliyordu. Bu vahşetin engellenmesi için de Osmanlı Hükümeti'nin önlem alması için çağrıda bulunuluyordu (BOA. DH. ŞFR. 445/34).

Türkler dışında Kürtler de hem Rusların hem de Nesturilerin hedefindeydi. Savaşın önce Kürtler tarafından saldırıya uğrayan Nesturiler, Güney Azerbaycan'daki dağların mağaralarına sığınmışlardı (Ayaydın 2016: 80). Kürt aşiretlerine karşı düşmanlıkları malum olan Ermenilerden 1300 kişi, Osmanlı ile Rusya arasında resmen savaş ilan edilmeden önce, Ruslar tarafından silahlandırılarak Kürt aşiretlerine karşı kullanılmıştı. Kürt aşiretlerinin saldırılarından mustarip olan Nesturiler de Rusların Kürtlere karşı silahlandığı bölge aşiretlerindendi. Nesturi olan Cilo aşireti, genelde cesur olarak bilindiklerinden dolmalı tüfeklerle silahlandırıldıktan sonra Rus kuvvetlerinin Kürtlere karşı öncü birliği olmaktadır (Gaunt 2009: 36, 44, 47, 52, 56). 1 Kasım 1914'de Azerbaycan Kargozarı'ndan Dışişleri Bakanına gönderilen Urmiye Kargozarı'nın raporunda; Tergaver'in bazı köyleri ile Mevane'de oturan Cilo /Asur-Keldani) aşireti mensupları Kürtlerle aralarında çıkan çatışmada birçok kadın ve erkeğin öldürüldüğünü rapor ediyordu. Bu sırada 30 kişi öldürülmüştü. Kürtler kentten ayrıldıktan sonra Cilolar, halkı Sünni olan Ba'lulan ve Kincine Köyleri sakinlerine Kürtlere yardım ettikleri ve Ruslara nişan aldıkları bahanesiyle saldırmışlardı. Bu sırada birçok ev yağmalanmış ve çok sayıda insan katledilmişti. Türk konsoloslugu da aynı şekilde iki köyün tamamen yağmalandığını ve 50 kişinin öldürüldüğünü ileri sürse bu iddialar doğrulanamamıştı. Ciloların durdurulması için Vali ve Türk Konsolosluğunca hemen Kazaklar gönderilmişti (Gaunt 2009: 56-57).

Nesturilerin bölgedeki bu yıkıcı faaliyetlerine rağmen Osmanlı Devleti, ilk etapta Nesturilerin hükümete karşı fiilen bir teşebbüs ve hareketleri olmadığı takdirde şimdilik takip edilmeyerek buldukları mıntıkada hareketi askeriye lüzum his olunduğu zaman gerekenin yapılacağı Van Vilayeti'ne (H-16-12-1332) 5 Kasım 1914 tarihinde gönderilen telgrafla bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 46/195). Fakat Rusların, Nesturileri ve Ermenileri destekleyerek Kürtlere karşı katliamlara girişimleri bazı Osmanlı birliklerini harekete geçirdi. 1 Kasım 1914'de Azerbaycan Vali Yardımcısı'nın İçişleri Bakanı'na gönderdiği telgrafta, Urmiye Valisi E'timad'ü-Davle'nin telgrafına göre Cormi ve Bidkar'da¹⁴ İran sınırını geçerek Kürtlerle birlikte Ruslara karşı savaşmışlar ve her iki taraftan da ölenler olmuştu. Osmanlı kuvvetlerinin İran sınırını geçmesi ve Azerbaycan topraklarında bu tür bir hadiseye sebep olmaları İran

¹⁴ Urmiye yakınlarında iki köy

makamlarını rahatsız etmiş ve İran'ın tarafsızlığına saygı duyulması gerektiği Osmanlı Devleti'ne bildirildi (Gaunt 2009: 58). Fakat bu olaylar devam ettiği için ileriki süreçte Osmanlı Devleti daha büyük birlikleri bölgeye sevk etmeyi gerekli gördü.

1.5. Güney Azerbaycan'daki Rus İşgaline Karşı İran Devleti'nin Diploması Trafığı

1907 Antlaşmasından sonra Rusya'nın Güney Azerbaycan'daki hukuksuz faaliyetleri İran Hükümeti'ni zor durumda bırakıyordu. İran'ın düşmüş olduğu bu ağır vaziyet mevcut hükümetin diğer devletlere karşı mukavemet gücünü zayıflatıyordu. Ayrıca Rusların, Güney Azerbaycan'da işgal faaliyetlerini genişletip, istedikleri gibi dolaşmaları Osmanlı Devleti'nin bölgeye müdahalesini zorunlu hale getiriyordu. İran Hükümeti ise bu olup bitenler karşısında çaresizdi. Ayrıca savaşa da dâhil olmamıştı ve İran'ın tarafsız kalması durumunda İtilaf ve İttifak devletlerinin tavrını merak ediyordu. Bundan dolayı İran Hükümeti Dışişleri Bakanı, Asım Bey'e İran Hükümeti tarafsızlığını ilan ettiği takdirde Osmanlı Hükümeti'nin İran'a karşı şiddete başvurup başvurmayacağını soruyordu. Asım Bey, verdiği cevapta kendi hükümetinin İran'ın tarafsızlığına kesinlikle uyacağını belirterek İran Hükümeti Dışişleri Bakanı'na güvence verdi. Fakat Osmanlı Hükümeti, Rus birliklerinin Azerbaycan'da bulunmasını yalnızca Türk sınırları için tehdit oluşturmadığını, aynı zamanda tarafsızlığı da ihlal ettiğini belirtti. Ayrıca Rus birlikleri, İran toprakları üzerindeyken, Türklerin İran Hükümeti'nin tarafsızlığına saygı duyup duymayacağından da emin olmadığını ekledi. Bundan dolayı Azerbaycan'da Rusların sebebiyet verdiği olaylar devam ettiği sürece, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığa uyacağı yönünde söz vermesine ya da böylesine bir sözün ciddi bir biçimde uygulamaya geçirileceğine dair güvencenin verilemeyeceğini belirtti (Gaunt 2009: 26).

İran Hükümeti'nin diploması trafığı devam ederken Ruslar, Güney Azerbaycan'da asayiş bozan hareketlerine devam ediyorlardı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti bölgeye harekât planları yapmaya başladı. Bu planlardan haberdar olan İran Hükümeti Dışişleri Bakanı, 1 Ekim 1914 tarihinde Rus Ortaelçisine gönderilmek üzere

bir mektup kaleme aldı. Mektupta, Rusya'nın Güney Azerbaycan'daki hukuksuz faaliyetlerden ve buna tepki olarak da Osmanlı Devleti'nin savaş hazırlıkları yapmasının bölgedeki durumu içinden çıkılamayacak hale sokacağını vurguluyordu. Bundan dolayı da İran Hükümeti'nin mevcut durum karşısında savaşın tehlikeli sonuçlarını engellemek amacıyla bazı önlemler alma zorunda olduğunu bildiriyordu. Durumun görüşülmesi için de Rus ve İngiliz yetkililer Bakan'ın Dıza-Şob'daki villasına davet edildi. İngiltere de Rusya'nın müttefiki olarak konuyla ilgilendiğinden Sir Walter Townley¹⁵ de görüşmeye davet edildi. Daha sonra Dışişleri Bakanı, İran'ın tarafsızlığına saygı duyma konusunda güvence almak üzere Tahran Büyükelçisi Asım Bey'i ziyaret etti. Fakat Asım Bey, önceki açıklamalarını tekrarlayarak İran topraklarında Rus birlikleri bulunduğu sürece kendi hükümetinin bu tarafsızlığa uymasının mümkün olmadığını hatırlattı. Ayrıca, Osmanlı Hükümeti'nin de kendisiyle aynı görüşte olduğunu belirtti (Gaunt 2009: 26-27).

İran Hükümeti Dışişleri Bakanı'nın planladığı görüşme, 2 Ekim öğleden sonra İngiltere ve Rusya Ortaelçilerinin katılımıyla Dıza Şob'da başladı. Görüşme sırasında Dışişleri Bakanı Mostovfiol Memalek, Azerbaycan'da Rusların sebep olduğu gerginlikler ve Kürtlerin içinde buldukları durumu ve hareketlenmeleri ve ilerde ortaya çıkabilecek sıkıntıları aktardı. Bundan dolayı her an ortaya çıkabilecek karışıklıkların önüne geçebilmek için de geç olmadan önlem alınması gerektiğini belirterek konuşmasını sonlandırdı. Ayrıca Osmanlıları sakinleştirmek için Ruslardan, Güney Azerbaycan'daki durumun endişe verici olmadan birliklerini geri çekmelerini istedi. İran Hükümeti'nin de önlem olarak İmparatorluk veliahdını vilayetin valisi olarak atayacak ve Kürt hareketini bastırmak için de bölgede yeni bir birlik teşkil edecekti. Böylece Türkiye ve Rusya'nın tedirgin oldukları meseleler çözüme kavuşturulacaktı. Bunun yanında İran Hükümeti'nin başından beri tarafsızlığını ilan ettiğini ve bundan geri dönmeyeceğini fakat savaşan taraflardan birinin birliklerinin varlığı durumunda tarafsızlık bildirisinin resmi olamayacağını söyledi. Neticede bu politikanın hem Rusya'nın hem de Osmanlı Devleti'nin lehine olacağını belirtmiş, Rusya'dan Azerbaycan'daki birlikleri geri çekerek İranlı bakanların görevini kolaylaştırmayı ısrarla rica etti. Buna karşılık Rusya ve İngiltere Bakanları da

¹⁵ Tahran'daki İngiliz Ortaelçisi.

endişelerini dile getirdiler. Rusya ve İngiltere Bakanları, Rusların Azerbaycan'dan çekildikleri halde Türklerin yerlerini alıp almayacağına dair nasıl bir güvence vereceklerini sordular. İran Hükümeti yetkilileri bu soruya, Rusların Azerbaycan'ı boşalttıkları takdirde yerlerini başka hiçbir gücün almasına izin vermeyeceklerini ve Osmanlı Büyükelçisinin de Rusların bölgeyi boşaltmaları halinde İran'ın tarafsızlığına saygı duyacaklarına dair söz verdiğini söyledi. Bunun üzerine Rusya ve İngiltere Bakanları İran Hükümeti'nin güvencesini yazılı olarak verilmesini istedi ve bunun Rus Ortaelçiliğine iletilmesinde ısrar etti (Gaunt 2009: 28-29).

İngiltere ve Rusya her ne kadar ittifak yapsalar da İngilizler de aslında Rusların Güney Azerbaycan'daki faaliyetlerinden rahatsızdı. Çünkü Rusların İran'ın tarafsızlığını ihlal etmesi halinde bütün doğuda kötü bir tesir bırakabilir, İngiltere ve Fransa'nın doğudaki kazanımlarını sarsabilirdi. Üstelik savaşın temel amacı Almanya'yı ezmektir. Rusya'nın bir Müslüman ülkesine sarkması yüzünden Doğu'da büyük bir ayaklanma baş gösterebilirdi. Bu da İngilizleri orada uğraştırıp, Fransa'ya olan yardımını azaltacaktı. Eğer ne Rusya ne de Osmanlı, İran sınırını geçmezse ve İran'ı kendi yanlarında savaşa sokmaya ikna edemezlerse, Türkiye'ye Kafkasya cihetinden saldırmasını ve İran'da bir bekleme tabiyesiyle yetinebilirdi. Fakat eğer Almanya ezilirse boğazların ve İstanbul'un mukadderatı Rusya'nın işine geldiği gibi çözülebilirdi. Fakat Osmanlı ordusu Güney Azerbaycan'a saldırırsa işleri kolaylaşırdı. Çünkü Rusların Güney Azerbaycan'da bulunmalarına bir sebep ortaya çıkacaktı (Bayur 1991: 384-385).

Görüşmeler devam ederken İran Hükümeti 1 Kasım 1914'e resmi olarak tarafsızlığını ilan etti. Ahmet Şah, başa geçtikten sonra iç açıcı olmayan bir durumla karşı karşıya kaldı (Lenczowski 1992: 76; Sarısamam 2002: 106). Savaşa müdahil olan İngiltere ve Rusya'nın İran topraklarını işgal etmiş olmaları, savaşın İran için ne kadar önemli olduğunu ortaya koyuyordu. Buna rağmen Şah, tarafsızlığının korunması hususunda bir program yaptı ve resmi olarak bütün kurumlarına ve Tahran'dan tüm büyükelçiliklere gönderdi (Barijough 2015: 10). Şahın fermanı şu şekilde idi:

“Bu sırada Avrupa devletleri arasında maatteessüf patlamış olan savaş ateşinin ülkemiz sınırlarına kadar genişlemesi ihtimalinin belirdiği ve savaşan devletlerle

aramızda var olan sevgi bağları Tanrıya hamdolsun devam ettiği için devletimizin tarafsızlık mesleğini tutmuş olduğunu savaştan devletlerle kendi kendi arasındaki dostluk bağlarını muhafaza ettiğini, dolayısıyla memurlarımızın savaştan devletlerin hiç birinin leh ve aleyhinde, karada ve denizde yardımında bulunmamaya ve iki taraftan birine silah ve savaş gereçleri tedarik ve nakletmemeğe dikkat etmeleri ve savaştan devletlerden herhangi birinin olursa olsun taraftarlığından sakınmak suretiyle kendi devletinin tuttuğu tarafsızlık yoluna tamamıyla saygı göstermeleri hakkındaki fermn-ı şahimizi savaştan devletlerle var olan yukarıda anılan iyi bağların korunulması uğrunda kutsal niyetimizin bütün ahalice bilinmesi için hâkimlere (valilere) ve devlet memurlarına bildirmesini reis-ül vüzerâ (başbakan) ve içişleri hâkimi... Müstavfi'ül-Memalik'e emrederiz. Tarafsızlıkla iyi rabitaların tam korunması için hükümete uygun görülüp bize sunulacak kararların yürütülmesi hususunda da emr-i malûkanemiz çıkacaktır” (Bayur 1991: 381-382).

İran'ın resmi olarak tarafsızlığını ilan etmesi İtilaf Devletleri bloğundan Rusya'yı da rahatsız etti. Bundan dolayı İran'ı İtilaf blokunda savaşa sokmanın yollarını aradılar. Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov 6 Kasım'da İran'a bir teklifte bulundu. Buna göre İran kendi taraflarında savaşa dâhil olduğu halde toprak bütünlüğü garanti altına alınacak ve mali yardımda bulunulacaktı. Ayrıca Osmanlı Devleti savaştan mağlup çıkarsa Şiiler açısından kutsal sayılan Necef ve Kerbela İran'a verilecekti. Rusların İran'a taahhüt ettiği bu şartların bazıları İngilizleri rahatsız etti. Mali destek vermeyi kabul eden İngilizler Hindistan ve Mısır Sünnilerini rahatsız edeceği gerekçesiyle Necef ve Kerbela'nın İran'a verilmesine karşı çıktılar (Sarısaman 2002: 106) Bunun yanında İran toprakları zamanla Rus nüfuzu altına girebilirdi. Bu da İngilizlerin işgal etmeye başladıkları Irak topraklarının bir kısmını İran'a bırakmak istemeyeceklerdi (Bayur 1991: 384):

İran'ı savaşa sokmak için diplomatik görüşmeler devam ederken 13 Kasım 1914'de Benkendorf, Sazanov'a şunları bildirir (Bayur 1991: 385): “Küçük devletlerin bütünlüğü ve yansızlığı esaslı üçlü antlaşma devletleri arasındaki iyi geçimin temeli gibi görünüyor. Bunu Rusya bozarsa Almanya'ya benzer, bu ise İstanbul ve boğazlar üzerindeki isteklerimizin gerçekleşmesini güçleştirir” diyordu. Bu görüşmeler devam

ederken Ruslar Güney Azerbaycan'da hem İran'ın tarafsızlığını ihlal edecek faaliyetlerde bulunmaya devam ediyor ve hem de Osmanlı Devleti'ni tahrik ederek Güney Azerbaycan'a saldırmasını gerektirecek faaliyetlerde bulunuyorlardı. Osmanlı Hükümeti, Rus ordularının ülkeden ayrılmadıkları takdirde, tarafsız İran topraklarında Rusların güçlerini artırmalarını kendilerine müdahale edeceklerini bildirdi. Cevapta, Rus ve İngilizlerin ülkenin tarafsızlığına saygı duyduklarını ve İran topraklarını boşaltacaklarını söylediler. Ancak iki güç bu cevaba rağmen aşamalı olarak İran'daki birliklerini artırdılar (Mostofi 1997: 828).

İran Hükümeti, Rusların bölgede bulunmasından dolayı, Osmanlı Devleti'nin de güvenliğini bahane ederek Güney Azerbaycan'a asker çıkarabileceği endişesiyle yoğun diplomatik görüşmelere devam etti. Her görüşmede ya da verdiği nota da Rusların İran topraklarından çekilmesi gerektiğini vurgulamaya çalıştı. Görüşmeler devam ederken İran Dışişleri Bakanlığı'ndan İstanbul'daki Tahran Büyükelçisi'ne gönderilen telgrafta, Osmanlı birliklerinin İran sınırına doğru hareketlendiklerini, aynı zamanda sınırda bulunan göçebe boyları ayaklanmaya itme yollarını aradıkları söylentileri yayılmaya başladı. Bunun üzerine Ruslar, Osmanlıların çevirdikleri dolaplardan kuşkulananak Hoy ve Urmiye'ye birlikler gönderdiler. İran Hükümeti, Rus ve İngiliz bakanlarıyla yapılan görüşmelerde birliklerini geri çekmeleri istendi. Eğer Rusya birliklerini geri çektikten sonra Türklerin de kendi birliklerini geri çekeceğinden emin olursa İran Hükümetinin isteği ciddi bir biçimde değerlendirmeye alınacaktı. Öte yandan Ruslar, Türkiye Büyükelçisinin verdiği güvencelere güvenmiyordu. Çünkü Türk savaş hazırlığının, Alman subaylarla hareket eden bir partinin hileleri sonucu olduğuna inanmaktaydı. Bunun için de Osmanlı Hükümeti'nden Tahran Büyükelçilerinin verdiği güvencelerini onaylamalarını istemek gerekiyordu. Şayet Azerbaycan, Rusya ve Türkiye arasında bir savaşa sahne olursa, zarar ve yıkım çok fazla olabilirdi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti de buna mahal vermeyecek şekilde, İran'ın tarafsızlığına zarar verecek faaliyetlerden çekinmeliydi (Gaunt 2009: 30-31).

İran, tarafsızlığını ilan ederek topraklarının işgal edilmeyeceğine ve savaştan zarar görmeyeceğine inanıyordu. Üstelik tarafsızlığını koruyarak hem ülke çıkarlarının korunacağını hem de daha önce verilen imtiyazların iptal edilebileceğini düşünüyordu. 7

Aralık 1914'te İran'da Ala üs-Saltana Başbakanlığında zayıf bir hükümet vardı. Hiçbiri meclisten yeterli destek alamadığı için kabine sık aralıklarla değişip duruyordu. Onu yerine İran'ın tarafsızlığını ilan eden ve Rus kuvvetlerini İran topraklarından çıkarmak için nafiye çabalayan Mustavfi el-Mamelek aldı (Ettahdiyyeh 2006: 10). İran'ın 1 Kasım 1914'te tarafsızlığını ilan etmesinin pek bir anlamı yoktu. Çünkü İtilaf Devletleri İran topraklarının hatırı sayılır bir kısmını zaten işgal etmişlerdi. İran Başbakanı (Reis-ül-Vüzare) Mustavfi el-Mamelek, Bilhassa Rus işgalinin Türklere İran'ı istila gerekçesi verdiği için, Rus yetkililere askerlerini Güney Azerbaycan'dan çekmelerini istediği zaman, Rus bakan İran'ın bakış açısını anladı, fakat “*Rus askerlerinin çekilmesinden sonra Türklerin girmelerine karşı hangi teminatların getirileceğini sordu*” (Atabaki 2006: 2; Atabaki 2016: 3)

Her ne kadar tarafsız olmayı güvenli bir yol olarak görse de bazı İranlılar ,bir ittifak aramayı da güvenli bir yol olarak görüyorlardı. Coğrafi uzaklığı sebebiyle Almanya daha uygun bir müttefik olarak görülüyordu. Hindistan'daki çıkarları sebebiyle İran'a müdahale eden İngilizlerin aksine Almanya, ilk bakışta bir tehdit oluşturmuyordu. Almanya bu avantajı kendilerini müttefik olarak sunan Ruslara ve Osmanlılara karşı kullanabilirdi. Almanların “*güneşte bir yer kapmak için ısrarlı çabalar gösterdiği*” doğrudu, fakat öteden beri Rusları karşılığın almamaya özellikle dikkat ediyorlardı (Atabaki 2006: 3). Ayrıca yerel halk da en ziyade Almanya taraftarı idi. Halk Rus süngüleri altında bulunan Şah'ın ya da İran Hükümetinin belki değil ama kendilerini takip edenlerin hâkimiyetinden kurtulmak için savaşın İttifak Devletleri lehine neticelenmesini hayırlı bir sebep olarak telakki ediyorlardı (ATASE. 17/263/81)

İran'ın içinde bulunduğu bu vaziyet topraklarını harici devletlere karşı savunma haklılığını zorlaştırıyordu. Komşuları savaş halinde iken jeopolitik konumundan dolayı savaş dışında kalması pek mümkün görünmüyordu. Mevcut konumundan dolayı izlenebilecek her türlü siyaset onun tarafsızlığı noktasında büyük güçlük çıkarıyordu. Bu güçlüğü bir diğer sebebi de İran toplumunun farklı bakış açılarına sebep olmasıydı. Fakat İranlıların çoğu topraklarını çok önceden işgal eden Rusya ve İngiltere gibi iki düşmanından istifade edip bağımsızlıklarını kazanma arzusundaydılar. Çoğu İranlı bu savaşı Rus ve İngiliz emperyalizminden kurtulmanın bir fırsatı olarak görüyordu

(Barijough, 2015: 10). Bu bakımdan iki farklı görüş ortaya çıkmaktaydı. Demokratlar savaş yanlıydılar ve Merkezi hükümetten daha istekliydi. Osmanlı-Alman taraftarıydılar. Demokratlar, İngilizlere karşı siyaset değiştirerek Almanya ile savaşa girilmesi halinde, şayet Almanya savaşta galip gelirse İngiliz ve Rus sömürsünden kurtulabileceklerini düşünüyordular. (Karadeniz 2006: 315) Muhafazakâr gruplar ise, olası bir infial halinde İngiliz-Rus bloku ile birleşme taraftarıydılar (Bayur 1991:381).

Bazı İranlılarda güçlü bir merkezi hükümetin yokluğunda, Rus ve İngiliz yayılmacılığına direnmenin tek yolunu, İran'ın ulusal egemenliğini ve toprak bütünlüğünü garanti altına almak için Almanya ile ittifakın en iyi seçenek olduğu sonucuna vardılar. Rusların, Osmanlıların ve İngilizlerin İran'ı sınırlarından bu üç büyük komşu kendilerini İran'a karışmaya ve müdahale etmeye yönlendiren çıkarlara sahiplerdi. Tam tersi güçlü fakat coğrafi olarak uzak olan Almanya ise İran'ı tehdit etmek için ilk bakışta zor görünüyordu. Üçüncü İran Parlamentosu, Aralık 1914'te toplandığında toplam 136 milletvekilinin 30'u Alman yanlısı Demokrat Parti milletvekiliydi. Alman yanlısı faaliyetler Rusların başkente doğru yürümesine sebep oldu" (Atabaki 2016: 2-3; Ward 2008: 109). Bu süreçten sonra hem İttifak Devletleri hem de İttifak Devletleri İran Hükümeti'ni savaşa sokmak için diplomatik girişimlerine devam edecekler.

1.6. Güney Azerbaycan'daki Rus İşgallerine Karşı Osmanlı Propaganda Faaliyetleri: Cihad-ı Ekber Çağrısı

Büyük savaşın ilk günlerinden itibaren Almanların hedefi Osmanlı Devleti vasıtasıyla İtilaf Devletlerine karşı Müslüman halkı ayaklandırmaktı. Bunun için de Almanlar Osmanlı Devleti'nin cihad¹⁶ ilan etmeleri için teşvikte bulunuyorlardı. Almanlar, cihad propagandası ile İtilaf Devletleri'nin sahip oldukları pozisyonu tehdit

¹⁶ Arapça 'da "güç ve gayret sarf etmek, bir işi başarmak için elinden gelen bütün imkanları kullanmak" manasına gelen, "cehd" kökünden türeyen cihad, İslam kaynaklarında "dini emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslamı tebliğ, nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele vermek" gibi genel anlamı dışında Müslüman olmayanlarla savaş için kullanılmıştır (Özel 1993: 527-533). Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren cihad ve gaza yöntemiyle gerek Balkanlarda ve gerekse Avrupa'da birçok fetih yapmıştır. Dolayısıyla cihad, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce de Osmanlı Devleti tarafından fetih amacıyla kullanılmıştır.

edecek önemli bir silah olarak görüyorlardı 5 Ağustos 1914'te, Alman genelkurmayı başkanı tarafından Dışişleri Bakanlığına gönderilen bir raporda:

“Hindistan, Mısır ve Kafkasya’da isyanları kıskırtmak alabildiğine önem arz etmektedir. Türkiye’yle antlaşma yapmak, İslâm dünyasında fanatikliği teşvik etmek yoluyla, Dışişleri Bakanlığına bu plan elden geldiğince yürütme fırsatı verecektir” (Atabaki 2007: 31) diyerek ayaklanmaların önemi üzerinde duruluyordu.

Bundan dolayı Almanların da teşvikiyle 14 Kasım 1914’de Fetva Emini Ali Haydar Efendi tarafından Süleymaniye Cami’nde okunan ve ‘Farz-ı Ayn’ olduğunu belirttiği fetva ile cihad ilan edildi (Çolak 2006: 36). Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yayımlanan cihad fetvası İstanbul’da Avusturya ve Alman büyükelçilerinin de katıldığı büyük gösteriler altında kutlandı. Fetvanın amacı İslâm dinini yaymaktan ziyade Müslümanları Hindistan, Kafkasya ve Orta Asya’daki işgal kuvvetleri olan İngilizler ve Ruslara karşı ayaklandırmaktı. Enver Paşa’nın Müslümanları Cihad’a çağırdığı coğrafi bölgede, çoğunluğu Şii nüfusuyla İran önemli bir bölgeydi. Aslında savaşın başında ne Osmanlılar ne de Almanlar İran Hükümeti’nin Cihad çağrısına olumlu tepki vereceğini ve ortak güçlere katılacağına inanmıyordu. Bu yüzden doğrudan İran Hükümeti ile müzakere etmek yerine, İran halkının Cihad’a bir şekilde olumlu tepki göstermesini umarak halk ile iletişime geçtiler (Atabaki 2016: 6). Bilhassa Şii nüfusunun yoğun olduğu İran’da Sünni mezhebine mensup Kürt aşiretleri Osmanlı Devleti’nin irtibata geçtiği önemli unsurlardandı.

Güney Azerbaycan’ın Rus işgali altında olması ve bilhassa savaşın başlamasından sonra Rusların bölgede sebep oldukları asayiş sorunlarına karşı Osmanlı Devleti cihad fetvasını bölgede önemli bir silah olarak kullanmaya karar verdi. Cihad fetvasının yayımlanması ile İstanbul’daki İranlılar da destek amacıyla bir miting düzenleyerek cihadı desteklediklerini belirttiler. Miting, Sultan Ahmet Meydanı’nda düzenlendi. Mitingde İslam’ın alçak düşmanlarından Rusya’nın Güney Azerbaycan’daki işgal ve mezalimi protesto edildi. Miting heyeti Cuma namazını Valide Han’ındaki camide eda ettikten sonra Sultan Ahmet Meydanı’nda Alman İmparatoru Wilhelm tarafından inşa edilen çeşmenin etrafında toplandılar. Kalabalığa hitap eden İranlı aydınlar “riyakâr, alçak İngiliz ve Moskoflar” için intikam gününün

geldiğini, İslâm Halife'sinin ilân ettiği Cihat-ı Ekber'e katılmanın bütün Müslümanlar gibi İranlılar için de farz-ı ayin olduğunu dile getirdiler. “Kahrolsun o alçaklar” diye bağırarak kalabalık, tek fert kalıncaya kadar bu uğurda savaşacaklarına dair yemin ediyorlardı. Oradan İran sefarethanesine yürüyen miting heyeti, kararı salon kapısına kadar çıkan İran sefirine de bildirdiler. Sefir de onlara nazik bir üslupla bu karara karşı memnuniyetini dile getirdi. Daha sonra heyet, Beyoğlu'ndaki Almanya ve Avusturya sefaretlerine gitmek üzere yola çıktı ve Babiâli önüne gelindiğinde “Yaşasın halife-i müslimîn! Yaşasın Osmanlılar! Yaşasın İranlılar” diye tezahürat da bulundular. Bu sırada Beyoğlu'nda, otomobile geçmekte olan veliaht Yusuf İzzettin Efendi'ye rastlayan heyet, onu da alkışlayarak kendisine sevgi gösterilerinde bulundular. Almanya, Avusturya, İtalya ve Amerika sefarethaneleri önünde devam eden gösterilere, İran'da, özellikle de Urmiye'de birçok Müslümanın Ruslar tarafından idam edilmesini, Osmanlı ve Avusturya şebkelerlerinin tutuklanmasını, Hoy ve Salmas civarındaki bombardımanı nefretle kınayan bir bildiri okunarak gösterilere son verildi (Sabah, 1 Teşrinisani 1330 (14 Kasım 1914)).

Bu gösterilerden sonra Osmanlı-İran çatışmasının temelinde yatan ve İslâmiyet'te derin görüş ayrılıklarına sebep olan Şii-Sünni çatışmasına son vermek amacıyla Farsça dilinde fakat farklı içeriklerde cihad fetvaları yayınladı ve bölgeye gönderildi. Bu fetvalarla düşünülen, çoğunluğunun Müslüman olduğu halkı “Hilafet Ordusu”na katılmaya davet etmek ve bu sayede bölgeyi İngiliz ve Rus işgalinden kurtarmaktı. Bu amaçla Osmanlı Devleti, ilk etapta İran içerisinde özellikle Şiiiler açısından kutsal sayılan Kerbela ve Necef'te bulunan Şii din adamlarından fetva almak, halkın Cihad'a olan bakışını olumlu yönde etkileyecekti. Bu doğrultuda davet mektupları Necef'te bulunan Hacı Seyyid İsmail Sadr İsfahani Efendi ile yanındaki din adamlarına ulaştırıldı (BOA. DH. EUM. 7. Şube. 2/52). Bunun yanında yine Necef'te bulunan Hacı Hüseyin Kumi de Meşhed'e bulunan din adamlarının rızasını almak için gönderilerek, kendisine İttifak Devletleri propagandası yaptırıldı (Atabaki 2007: 35). Şii ulema, İslâm topraklarını düşmanlarının istilasından korumak için bu çağrıya iştirak ettiler. İran uleması, İran'da itilaf devletlerine karşı savaşılması yönünde fetvalar yayınladı. Bu dönemin ileri gelen din adamlarından Ayetullah Kaşani, “İslâm'a hizmet gereği” başlıklı bir ilan dağıtarak bölgedeki Rus ve İngiliz faaliyetlerine dikkat çekti:

“Kâfirlerin işgalini, ülkenin şerefine ayaklar altına alınması” olarak değerlendiren Kaşani, “Ah Müslümanlar! Sizin heyecanınıza ne oldu?” diyerek sesleniyordu. Ayrıca İran’ın içinde bulunduğu durumu ve camiler ile Müslüman kadınların küçük düşürülmesi ile ilgili sitemlerini de şu şekilde dile getiriyordu: “*Ruslar ellerini Tebriz’e kadar uzattılar (...) kız kardeşlerimiz ve kız çocuklarınızın yüzlerindeki maskeyi kaldılar*” diyen Kaşani, İran Müslümanlarının uykusundan uyanıp vatanlarını işgalden kurtarmaları için çabalıyordu. Ayrıca Kaşani, halkı İttifak devletlerine destek vermeleri için de teşvik ediyordu: “*Yüce Almanya Devleti bizim mukaddes vatanımız üzerinde yabancı bir güç olsa da (...) yine de(Almanlara) hizmet etmek ve onları desteklemek bütün Müslümanların yükümlülüğüdür (...) Tüm Hüccet-ül İslâmlar adına söylüyorum ki nazik oldukları ve siz İranlıların görüşlerine riayet ettikleri takdirde, Almanlarla iş birliği içerisinde olmak dini bir vazife ve zorunluluktur.*” (Kashani-Sabet 2018: 194) diyerek Almanların desteklenmesi gerektiğini belirtiyordu.

Cihat çağrısı, Osmanlıların İran’da destek kazanmaları için uygun bir ortam yarattı. Türk birlikleri, Rus birliklerini püskürtmek amacıyla Güney Azerbaycan’a girdiklerinde, bir bildiri yayınlayarak işgalin fetih anlamına gelmediği duyurusunda bulundular. Sistan ve Kâin’de görevli İngiliz konsolosu F. B. Prideaux bu propagandalar hakkında şunları söylüyordu:

“*Tahran’daki Türk konsolosluğu tarafından yazılmış olan -vatan başlıklı-Olağanüstü Bildiri’nin bir kopyasını gördüm, bu bildiride Türkler, sadece Rusları ve İngilizleri İran topraklarından atmak için ülkeyi işgal ettikleri konusunda İran halkına güvence vererek İran topraklarının hiçbir parçasını ele geçirmek bir niyetleri olmadığını belirtiyorlardı*” (Kashani-Sabet 2018: 193).

Cihad ilanıyla birlikte Şii ve Sünni dünyaları arasındaki tarihten gelen çatışma son bulmuş gibiydi. Şii din adamlarının verdiği cihat fetvaları, Şîî dünyasının da Müslümanların ortak düşmanlarına karşı dinen savaşa hâlinde olduğu anlamına geliyordu. Bu propagandanın etkisiyle İran ve Hindistan gibi İslâm ülkelerinin de pek yakında istilacılara karşı resmen savaşa gireceğini düşünülüyordu (Öğün 2018: 97). Bölgede propaganda yapılırken Şii-Sünni ihtilafının cihad önünde engel teşkil etmemesi için özellikle dikkat ediliyordu. Bunun için de iki mezhep arasında ortak paydası olan

“Mevlevilik” de propaganda amaçlı kullanıldı. Bu amaçla İran halkına yönelik yayınlanan “Şanlı Ordumuzun Muzafferiyet Destanı” başlıklı propaganda metninde, cihada ve İslam kardeşliğine dikkat çekilmiş ve Ruslara karşı Doğu Cephesi’nde mücadele eden Mevlevi Alaylarının fotoğraflarına yer verildi (Çam 2016: 94).

Osmanlı Devleti, bölgedeki halkın Ruslara ve İngilizlere karşı ayaklanması için bölgenin ileri gelen kişilerine propaganda mektupları da gönderiyordu. Bunlardan biri Şeyh Abdulkadir’in akrabası ve bölgede sözü geçen Seyyid Kemal’in oğlunun imzasını taşıyan ve Mansurlumemalik’e gönderilmiş bir mektuptu. Mektup, Osmanlı halifesinin emri ve Şeyh Abdulkadir’in fetvasıyla, hazırlanmaya sınır boylarında yaşayanları da ayağa kaldırarak cihada katılmaya çağırıyordu. Ayrıca Kürtler arasında etkili bir kişi olan Seyyid Muhammed’in Mergever’e gittiği ve burada ateşli konuşmalarla aşiret liderlerini toplayıp onları Osmanlı halifesinin buyruğunu alır almaz cihada katılmak üzere hazırlanmaları için bir araya getirdiği de öğrenilmişti. Böylece sınırdaki etkili Osmanlı taraftarlarının, insanları kışkırtmaya çalıştığı, Türk askerlerinin aşiretler arasında dini taassubu uyandırabilmek ve onları Ruslara boyun eğmemeye zorlamak için etkin olarak çalıştıkları ortaya çıkmıştı (Gaunt 36 - 37, 41, 45). Osmanlı basını da Ruslara karşı cihada teşvik etmek amacıyla haberler yayımlıyordu. Haberlerin birinde, İranlı çocuklara Rus mekteplerinde Moskof millî marşları okutturulduğu, Rus Çarı’nın sağlık ve mutluluğuna dualar ettirildiği, Rusça şarkılar söylettirildiği, böylece genç nesillerin Ruslaştırılmakta olduğu ifade ediliyordu. Azerbaycan kapılarına dayanmış bulunan Osmanlı askerlerinin bu zavallı ülkeyi Rus ve İngiliz zulmünden kurtarma şerefine ereceği yazılıyordu (Turan Gazetesi 19 Teşrinisani 1330 (2 Aralık 1914)).

Osmanlı Devleti, Rusya’nın telkinleri ile sınırdaki aşayış sorunlarına sebep olan aşiretleri savaşta yanına çekmek amacıyla yoğun bir çaba içerisine girdi. Bağdat Vilayetinden Dâhiliye Nazırı Talat Bey’e gönderilen telgrafta, aşiretlerin Osmanlı tarafında savaşmaya gönüllü olduklarını fakat gerek parasızlık ve gerekse mühimatsızlıktan savaştan kaçtıklarını yazıyordu. Bunun dışında 9 Teşrin-i Sani 1330 (27 Kasım 1914) tarihinde “*Bizzat Halolunacaktır ve Bahattin Şakir Bey’ aittir*” ibareli telgrafta Gürgün Mutasarıfı Halit Bey’in, Bahaettin Şakir tarafından Savuçbulak sınırına gönderileceği ve böylece Halil Bey’in aşiretleri Ruslara karşı tahrik edeceğini

ve Savuçbulak ve diğer yerlerdeki Rusların bölgeden atılması için çalışacağı belirtiliyordu. Ayrıca aynı şekilde Urmiye’de de aynı amaç uğruna çalışıldığı bildiriliyordu. Bu amaçla görevlendirilen diğer bir aşiret reisi de Emir Haşmet idi. Osmanlı Hükümeti tarafından Azerbaycan’da cihad faaliyetleri için görevlendirilirken önde gelen bir Kürt aşiret reisi olması hasebiyle nüfuzunun etkili olup olmadığı araştırılıp (BOA. DH. ŞFR. 49/42) bölgede propaganda amacıyla görevlendirilecekti.

Bunun yanında Osmanlı kuvvetleri Rus tahrikleri sonucu Güney Azerbaycan’a girdiklerinde cihad propagandasının etkisiyle kendilerine katılan ilk aşiret Savuçbulak’taki Hacı İlhanî aşireti oldu. Yaklaşık 8 bin mensubu bulunan bu aşiret, Makü aşiretinden sonra yörenin en büyük ve en nüfuzlu aşiretiydi. Reisi Şeyh Rıza’ydı. Bu aşiretin Osmanlı taraftarı bir yol izlemesi üzerine bölgedeki dokuz aşiret daha Osmanlı kuvvetlerine katıldı. O zamana kadar Ruslara hizmet etmiş olan Simko da aşiretiyle birlikte taraf değiştirip Osmanlı kuvvetlerinin yanında yer aldı. (Turan, 4 Kânunuevvel 1330 (17 Aralık 1914). Aşiretlerin bu propagandaların etkisiyle Osmanlı kuvvetlerine katılmaları Rusları endişelendirdi. Ruslar, cihad fetvalarının aşiretler arasında kabul görmemesi için yoğun çaba sarf etmelerine rağmen yayılmasına engel olamıyorlardı. Bunun üzerine bölgedeki aşiretlere kendilerine lazım olan askeri teçhizat ile para dağıtmaya başladılar. Rusların bu hareketi bazı aşiret mensuplarını kendilerini desteklemelerini sağlasa da tam olarak başarılı olamayınca (BOA. BEO. 3/18) bu Kürt aşiretleri üzerinde baskılarını artırdılar (Sabah Gazetesi 24 teşrini evvel 330 6 Kasım 1914).

Ruslar dışında İngilizler de aşiretlerin Osmanlı kuvvetlerinin tarafına geçerek Ruslara karşı savaşmalarından rahatsızdı. Bunun için de iki devlet İran Hükümeti nezdinde teşebbüste bulunarak Osmanlı’ya iltihak eden aşiretlerin geri çağrılmasını istiyordu. İran Hükümeti ise ilk etapta iki devletin isteğine geçitirici cevaplar veriyordu. İran Hükümetinin bu tutumu İngiliz ve Rusların baskısını daha da artırdı. Bu sefer iki devlet, yalnız Güney Azerbaycan’daki aşiretlerin değil aynı zamanda bütün İran’da İngilizler aleyhine faaliyet de bulunan aşiretlerin engellenmesini istedi. Ayrıca bölgedeki hareketlenmelerin yatıştırılmasının yanında Afganistan’a giden şeyhlerin geri çağrılmasını talep etti. Aksi takdirde 1907 Mukavelenamesi ’ne riayet etmeyerek

Buşir'e asker çıkarılacağını ve cenubi İran'ı işgal edeceğini açık açık bildirdi. Fakat yine İran Hükümeti bu notaya cevap vermedi. Bunun üzerine Rus askerleri tepki olarak Güney Azerbaycan'da muhtelif bazı hükümet müesseselerini ateşe vererek zarar verdiler (Turan 30 Kannievvel 330) Fakat daha sonra İran Hükümeti yoğun İngiliz ve Rus baskılarına daha fazla dayanamayarak cihat çağrılarına karşı çıkmaya başladı. Osmanlı ve Almanya ile hareket etmeyi reddetti. Bu hareketine meşruiyet kazandırmak için de Şii din adamlarına tarafsız kalmayı destekleyen fetvalar yayınlamaya başladı. Ayrıca valilere emirler göndererek cihat çabalarının engellenmesini istedi (Sarıkcıoğlu 2010: 55-56).

Cihad'ın en büyük destekçilerinden olan İstanbul'da yaşayan İranlılar, Cihad'a destek amacıyla 15 Kanunievvel 330 (28 Aralık 1914) da Tebrizli Seyyid Ali'yi İran'daki ulemayı cihada davet için İstanbul'dan gönderdiler. Fakat Seyyid Ali Erzurum'a kadar gitmesine rağmen demiryollarının tahrip olmasından dolayı İran'a varamadı (BOA. DH. ŞFR. 48/284). Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefiri Asım Bey de bilhassa "Cihad" çağrısının aşiretler arasında karşılık bulması için çalışıyordu. Asım Bey tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen 29 Kânunuevvel 914 (29 Aralık 1914) tarihli telgrafda, gerek kendisinin gönderdiği ve gerekse bizim taraftan gönderilen propagandacıların, Şehbender Refik Bey'in yoğun çalışmalarıyla Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde halkı cihada hazırlamaya başlamıştı. Ahaliden bir kısmı heyecan ile şehbenderhane önünde "Nusret-i İslâm" (İslâm'ın zaferi) için dua ettiler ve daha sonra cihad için Savuçbulak'a hareket ettiler. Bir kısım ulema da heyecanla ertesi gün Sakız'a hareket etti. Ayrıca Tahran'dan gönderilen heyet vasıtasıyla Meraga'da da 1500 kişi ile mücahitler o bölgede etkin oldular. Gün geçtikçe cihada iştirak edenlerin sayıları artmaktaydı ve Savuçbulak'taki Osmanlı kuvvetlerine iltihak ediyorlardı (BOA. DH. EUM. 2. Şube. 3/43). İran'ın diğer bölgelerin de de aynı şekilde Ruslara karşı halkın birleşmesi için çağrıda bulunuluyordu. Bilhassa camiler bunun için önemli bir mekânı idi. Sine'deki Osmanlı şehbenderinden alınan 30 Kanunievvel 330 (12 Ocak 1915) tarihli telgrafda Cuma günü bir camide "Cihad Fetvası"nın minberde okunması ile halk grup grup Cihad'a avdet etmek üzere yola çıkmışlardı. Buradan gidenlerin ahali ve aşair arasında süvari ve piyadelerin sayısının birkaç bin civarında olduğu söyleniyordu. (BOA. DH. EUM. 2. Şube. 3/69) Bu yüzden bütün İslâm âleminde olduğu gibi burada

da Cihad'ın karşılık bulduğu ve halkın takımlar halinde Ruslara karşı savaşmak üzere yola çıktığı söyleniyordu.

Cihad'a davetler akın akın karşılık bulurken İstanbul'da yaşayan İranlılar tekrar bir miting düzenlediler. Mitingde bütün kuvvetleriyle cihada iştirake hazır olduklarını bildirdiler. Bu isteklerini İran'da Cihad karşıtı olan İran'daki aşiret reislerine karşı çalışan mücahitlere bildirdiler. İstanbul'daki İranlılar, bildirimlerinde Irak'ta ve İran'da yaşayan bütün Şii'lere hitaben kaleme aldıkları beyannamelerde bu sırada Osmanlı Devleti'ne ve dolayısıyla yeryüzündeki bütün Müslümanlara karşı husumet edip, bütün Müslümanları mahvetmek isteyen İttilaf Devletlerine karşı bütün Şii'lerin ayaklanarak onların "malen, bedenen ve lisanen" her ne suretle olursa olsun onlara karşı savaşmaları gerektiğini vurguladılar. Çok geçmeden İstanbul'daki İranlıların bu çağrısı Şii ulema ve aşiretler üzerinde etkisini göstermeye başladı. Her aşiret, kendi şeyhinin önderliğinde savaşa iştirak etmek üzere yola düştü. Ulema da aynı şekilde aşiretlere katıldı. Aşiret mensubu kadınlar da kucaklarında çocukları olmalarına rağmen Osmanlı saflarına katıldılar. Kısacası her kesimden insanlar bilhassa Güney Azerbaycan'da terör estiren Ruslara karşı mücadele etmek üzere birleştiler. Halkın birlikte mücadelesi Rusların buldukları bazı bölgeleri terk etmelerini sağladı. Bilhassa Azerbaycan'ın bazı şehir ve kasabalarını Rus baskısından kurtarmaya muvaffak oldular (Sebilürreşad 1330 (1914): 83)

Cihad propaganda faaliyetleri, bilhassa bölgedeki Kürtler arasında 1914-1915 yılları arasında olumlu yanıt aldı. Öyle ki, Urmiye'deki Rus konsolosu Basile Nikitine, daha önce Rus tekliflerine yanıt vermiş ve önceden Rus parasını kabul etmiş olan Kürt aşiretlerinin dahi, Türk-Kürt aşiret reislerinin Cihad çağrısına olumlu yanıt verdiklerini söylemektedir. Bunu Tahran Sefareti'nden gönderilen 29 Kanunievvel 330 (11 Ocak 1915) tarihli telgrafta doğrular. Buna göre İran dâhilindeki aşiretlerin çoğunun harekete geçirildiği bildirilmekteydi. Ancak şimdiye kadar harekete iştirak eden aşiretlerin birer nişanla taltif edilmesi harekâta henüz katılmayan aşiretlerin teşvikine katkıda bulunulacağı tavsiye ediliyordu (BOA. DH. EUM. 2. Şube. 4/44).

II. BÖLÜM

2. GÜNEY AZERBAJYCAN'DA OSMANLI –RUS ÇATIŞMASI ve BÖLGEDEKİ OSMANLI BİRLİKLERİNİN FAALİYETLERİ

2.1. Osmanlı Birliklerinin Güney Azerbaycan Topraklarına Girişi: Meyandoab Zaferi

Osmanlı Devleti, Rusların Güney Azerbaycan sınırından Osmanlı hududunu tehdit etmesi ve asayiş sorunlarına sebebiyet vererek Güney Azerbaycan'ı adım adım işgal etmesinden dolayı nihayet harekete geçti. Savaşın başlaması ile Rus ordusu, Rumiye ve Kotur'da Osmanlı hududu üzerinde yığınak yapmaya başlamıştı. Bu Rus ordusu kısmen Bakü ve Türkistan'dan getirilen birliklerden müteşekkildi. Ruslar, bu dönemde saldırılarını Rumiye-Şemdinan, Selmas-Başkale ve Kotur-Van üzerinden üç koldan gerçekleştiriyorlardı (Kenan 1928: 111). Birlikler bilhassa Rumiye ve Kotur'dan Osmanlı hududu üzerinde çatışmalara giriyordu. Mevcut İran Hükümeti ise bu durum karşısında sessizdi ve yalnızca Rus tecavüzatına karşı savunma halinde idi. Savaşın başladığı tarihten 28 Teşrinievvel 1330 (10 Kasım 1914) tarihine kadar tek bir Osmanlı neferi İran arazisine tecavüz etmemişti. Daha doğrusu Osmanlı Devleti, Ruslarla birebir karşı karşıya gelmek istemiyordu. Bu dönemde Ruslar, hudut üzerinde hem Ermenileri hem de bazı Kürt aşiretlerini Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaktaydı. Bunların başında Simko ile Seyyid Taha gelmekteydi. 14 Ağustos 1914'de Muradiye Kazası'na tecavüzat vaki oldu. Burada Ruslarla vuku bulan çatışmalar neticesinde İran arazisine geçmemek için Osmanlı kuvvetleri takipten vazgeçti. Yine 26 Ağustos'da Bayezid'in 26 kilometre şarkındaki Kirizan Karyesi'ne bir Rus müfrezesi tecavüz etti. 23 Eylül'de Başkale'de, 25 Eylül'de ise Tergevar Nahiyesi'nden Ruslar, Osmanlı arazisine tecavüzatta bulunmaya devam ettiler. Rus tecavüzatları bu şekilde devam ederken bu

sefer de 19 Teşrinisani (2 Aralık)' de Ruslar, Bayezid-Van yolu üzerinde Çabağanak Köyü'ndeki halkı katl ettiler (BOA. HR. SYS. 2337/6-10). Fakat buna rağmen Osmanlı Devleti Azerbaycan, Kafkasya ve Türkistan'ı alabileceğini umduğundan ve saldırılar için gerekli hazırlıklarla meşgul olduğundan sınırdaki bu Rus tahriklerini çok fazla önemsemedi. Bu sıralarda Güney Azerbaycan'da bir takım küçük çaplı Osmanlı-Rus vuruşmaları oluyordu. Bütün bu tecavüzlardan dolayı, Ermeni ve Nesturilerin de destek verdiği Rusların, Osmanlı-İran hududu üzerinde bulunması ve sürekli sınırı geçmeye teşebbüs etmeleri Osmanlı kuvvetlerinin hududu geçerek Güney Azerbaycan topraklarına girmesine sebep oldu.

Hudut üzerindeki Rus tecavüzlərini durdurmak amacıyla, Emir Haşmet başta olmak üzere Güney Azerbaycan ve İranlıların da destek verdiği Osmanlı birlikleri Bazargan sınırından Güney Azerbaycan'a geçerek Ruslara saldırdılar. Kürtler de aynı zamanda Ruslara ve onların destekçileri Nesturi ve Ermenilere saldırdılar. Böylece Güney Azerbaycan'ın batısı savaş alanına döndü. (Güneyli 2005: 27). Kısa süre sonra Ruslarla yapılan mücadele sonucunda Ruslar için önemli bir nokta olan Kotur, 1 Teşrinisani 330 (14 Kasım 1914)'da Osmanlı birlikleri tarafından zabt edildi. Birlikler, Güney Azerbaycan'da Rusları takip etmeye devam ettiler (BOA. HR. SYS. 2108/6).

Ruslarla mücadele edilirken, öteden beri Osmanlı aleyhinde faaliyette bulunan Kürt aşiret reisi Abdurrezak 300 kadar avanesiyle Osmanlı sınırına tecavüz etmeye teşebbüs etti. Bunun üzerine Osmanlı birlikleri Abdurrezak ve adamlarına karşı koydu ve Abdurrezak'ın adamlarının birkaçı öldürüldü, bir kısmı da yakında bulunan bir köye kaçtılar. Bunun yanında Ermeni ve Nesturi çeteler de sınırda Ruslarla birlikte hareket ediyorlardı. Buradaki müsademede düşman tarafından 2 zabıt ile yüz kadar nefer öldürüldü. Osmanlı kuvvetlerinden ise 9 nefer şehit oldu. Bu sırada Ruslarla birlikte hareket eden bazı İranlı aşiret mensupları taraf değiştirerek Osmanlı kuvvetlerinin tarafına geçtiler (BOA. DH. EUM. 2. Şube. 2/72).

Rus tahriklerine karşı Van Jandarma Fırkası da harekete geçti. Bu fırka, XII. tabur ve 2 dağ bataryasından oluşuyordu. Bu sıralarda zaten Rus destekli Ermeni-Nesturi çeteleriyle Başkale, Saray ve Kotur arasında temasta bulunan Fırka, Rusların 2.

avcı livasından iki alay (VII. ve VIII. alaylar) ile bir Kazak alayından müteşekkil kuvvetleri ile karşı karşıya geldi. 20/7 Teşrinisani (20 Kasım-3 Aralık) 1914 tarihinde Kotur'da vuku bulan muharebede Van aşiret alaylarının ciddi şekilde savaşmamaları ve aşiret reislerinin ihaneti üzerine Van Jandarma Fırkası başarısız olarak çekilmeğe mecbur kaldı. Aşiretlerin, savaş sırasındaki başarısızlıklarından dolayı kendilerine ait atlar ellerinden alınarak piyade taburlarına dağıtıldı. Bundan dolayı da Van Aşiret Livası lağvedilmiş oldu (Çakmak 1936: 42; Bayur 1991: 386).

Kotur havalisinde başarısız olunmasına rağmen Osmanlı kuvvetleri tekrar toparlanarak Güney Azerbaycan içlerine doğru ilerlemeye devam etti. Savuçbulak'da hali hazırda 30 Kazak ile 70 süvari, 1 mitralyöz ve 1 Rus zabitanının komutası altında 120 neferden müteşekkil Rus kuvveti bulunuyordu. Ayrıca Rusların iki top ile beş yüz askerinin de şehre beş saat mesafede mevzilendikleri istihbar edildi (ATASE, 193/698/817). Bölgedeki telgraf hatlarının Rusların denetiminde olması dolayısıyla bölge ile irtibat kesilmişti. Osmanlı kuvvetleri Savuçbulak civarında Ruslarla karşı karşıya geldiler. Rusları yenilgiye uğratan Osmanlı kuvvetleri Savuçbulak taraflarında bulunan Rus Kazak birliği ile İranlı Şüca'ü-Davle'nin kuvvetlerini 16 Aralık'ta mağlup etti. 22 Teşrinisani 330 (5 Aralık 1914)'da Savuçbulak'a girdiler (BOA, DH. EUM. 2.Şube. 3/13). Bu sırada Rus kuvvetleri Savuçbulak'dan kaçtılar ve Şüca'ü-Davle kuvvetleri ile birleştiler. Ruslar kaçarken şehri ateşe verdiler. Bu sırada 23 esir ve 7 eski top ele geçirildi. Ayrıca Savuçbulak Rus konsolosu da bu çatışmada öldü (BOA, HR. SYS. 2338/49).

Aşiret kuvvetleri ile Savuçbulak'a giren Osmanlı kuvvetleri bu sırada bazı hoş olmayan olaylara şahit oldular. Vilayete giren kuvvetlerle birlikte hareket eden aşiret mensuplarından bazıları şehre girdikten sonra bazı Hıristiyan ve Yahudi hanelerini yağmaya teşebbüs ettiler (ATASE. 193/698/817). Bu sırada Rusların İran Kazak ve zabitanlarından yeni bir ordu teşkil etmek için hazırlandıkları haberleri geliyordu. Rusları tard ederek takip eden Osmanlı kuvvetleri ileri hareketlerine devam ederek Hoy ve Salmas'a doğru ilerlemeye devam ettiler (BOA, DH. EUM. 2. Şb. 3/12). Salmas dolaylarındaki Osmanlı kuvvetleri tahminen 2000 piyade ve süvari ve 1 bataryadan ibaret düşmanla karşı karşıya geldiler. Bu müsademedede düşmanın 2 zabıt 100 kadar

neferi öldürüldü. Osmanlı kuvvetlerinden 9 şehit biri zabıt olmak üzere 25 yaralı vardı. Bundan sonra Salmas'a gönderilmek üzere Kotur'dan sevk edilen müfreze düşman kuvvetiyle başarılı bir şekilde müsademe etti. Fakat Hoy'dan başka bir Rus kuvvetinin ricatı üzerine Osmanlı müfrezesi tekrar Kotur'a çekilmek zorunda kaldı (ATASE, 193/698/817). Hoy ve Salmas civarında Osmanlı taarruzları devam ederken Rumiye'de gücü ellerinde bulunduran Ruslar, vilayet de bulunan Osmanlı şebbenderliğine taarruz ederek, şebbenderhaneye iltica eden bazı kişilerle beraber Şebbender Kâatibi Süleyman Bey ile oğlu Mecid Bey'i idam ettiler. Bunun dışında Hoy ve Tebriz'deki Osmanlı Şebbenderliği'ne de Ruslar aynı şekilde tecavüz ettiler (BOA, HR. SYS. 2337/3).

Osmanlı kuvvetleri, Güney Azerbaycan'da ilerlerken daha önce İran Hükümeti tarafından Kafkasya'ya sürgün edilen Şüca'ü-Davle'nin İran'a döneceği haberi geldi. Ruslar Şüca'ü-Davle'nin dönmesinden memnundular. Çünkü kendilerine Güney Azerbaycan'da destek olacağını farkındaydılar. İran Hükümeti ise durumdan endişeliydi. Çünkü Şüca'ü-Davle'nin Azerbaycan Valisi'ne zorluklar çıkarabileceğini düşünüyorlardı. Ruslar, İran Hükümeti'nin endişelerini gidermek için Şüca'ü-Davle'nin Marağa'ya gideceğini ve kendisinin kesinlikle kamu düzenini bozmayacağına dair söz verdiler. Fakat Rusların dediği gibi olmadı Şüca'ü-Davle, Tebriz yakınlarına geldikten sonra bir grup askeri kendisine katılmaya çağırdı (Gaunt 2009: 95). Rusların Tebriz'den sevk ettikleri süvari topçu kuvvetleriyle ve İran Kazaklarıyla takviye edilen ve 10000'e yakın olduğu tahmin edilen Şüca'ü-Davle kuvvetleri Meyandoab'da bulunuyordu (Kenan 1928: 117). Bölgede bulunan kentin ileri gelenleri ile halkı tehdit ederek kendisine katılmaya çağıran Şüca'ü-Davle, herkesin kendisine boyun eğmesini istiyordu. İran Hükümeti ise Şüca'ü-Davle'nin Ruslar tarafından desteklenmesini Osmanlıya karşı bir plan olduğunu düşünüyordu. Bu yüzden Tebriz'e varmaya çalışan Şüca'ü-Davle'nin uzaklaştırılmasını Petrograd'dan talep ediyordu. Şayet Şüca'ü-Davle, bölgeden uzaklaştırılmadığı takdirde İran Hükümeti'nin karşı karşıya kalacağı sorunların ikiye katlanacağını düşünüyordu. Bu arada Şüca'ü-Davle, kendi yönetimi altında Rus korumasını kabul eden bazı generallerle Marağa'ya doğru yürümeye karar verdi. Diğer taraftan Rus Hükümeti'nin talimatlarına uygun olarak Meyandoab'da bir birliği savaşa hazırlamaya çalışıyordu. Bu durumdan rahatsız olan İran Hükümeti, Şüca'ü-Davle'nin bu ilerleyişine son vermesini istiyordu. Fakat Rusya, herhangi bir

önlem almıyordu. Üstelik Şüca'ü-Davle, Mahabad ile Tebriz arasındaki iletişimi keserek telgraf ve posta gönderimini de işlevsiz bıraktı. Rus Hükümeti, İran Hükümeti'nin Şüca'ü-Davle'nin İran'a dönmekteki tek amacının Marağa'daki kişisel işlerini yapmak olduğunu söylüyordu. Ayrıca Şüca'ü-Davle'nin Kürtlerin Tebriz'e doğru ilerleyişini durdurmak için uğraştığını ki bunu İran Hükümeti'nin yapması gerektiğini söyledi. Dolayısıyla İran Hükümeti'nin de Marağa'da düzenin yeniden tesisi ve Kürtlerin Tebriz'e ilerleyişini durdurmak üzere kendileriyle iş birliği yapmaları gerektiğini ekledi (Gaunt 2009: 103-104, 109).

Bu arada bir Osmanlı birliği Mahabad'a varmış, bu yüzden bölgedeki Rus konsolosu Marağa'ya yerleşerek Şüca'ü-Davle'nin Marağa'da yeterli sayıda adam toplaması için söz verdimişti. Şüca'ü-Davle daha sonra Marağa'daki birliği Meyandoab'a gönderdi. Bu birlik 600 atlı 700 asker ve 3 toptan oluşmaktaydı. 13 Aralık'da Meyandoab'a varan Şüca'ü-Davle, çevre yörelerden vergi toplamaya başladı ve devlet arazilerini ele geçirdi. Şüca'ü-Davle'nin tahrikleri sonucu Osmanlı kuvvetleri ile Kürt aşiretleri birlikte Meyandoab'a girdiler (Gaunt 2009: 110-111, 152). Bundan istifade eden bir hudut taburu ile gönüllülerden teşkil edilen Musul'dan gelen birlik de 10 Aralık 1914'te Salduz'da bulunan Rus Kazak alayını yenerek, Rumiye taraflarına çekilmelerini sağladı. Musul kolu, daha sonra Süleymaniye'den gelen başka bir Osmanlı müfrezesi ve Kürt süvarilerden oluşan bir müfreze (Çakmak 1936: 43; Swietochowski 1988: 113; Bruinessen 2007: 72) ile birleşerek Ömer Fevzi Bey idaresinde Tebriz'e doğru harekete geçti. Bunun üzerine İbrahim Fevzi Efendi, o sırada Savuçbulak'da bulunan Revandız kolu kumandanına bir mektup yazarak Meyandoab'daki düşmana cepheden ve Süleymaniye koluyla da sol cenhandan taarruz etmek üzere istekte bulundu. Bu sırada Erkan-ı Harbiye Kolağası Hilmi Bey, düşman hakkında malumat elde etmek üzere keşfe çıktı. Bu sırada Bukri Aşireti reisi Hasan Ağa da maiyetiyle kendisine iltihak etti. Bu aşiret Savuçbulak Vilayeti'nin doğusuna kadar ilerledi. Bu suretle Savuçbulak yakınlarında bulunan kol ile icab edilen nokta tutuldu. Bu sırada 15-16 Kanunievvel (28-29 Aralık) gecesi Ruslar ilerleyerek Debukri Aşireti rüesası Maruf Ağa'nın köyünü yaktılar (Kenan 1928: 118).

Ruslar cephaneye yönünden zengin olduklarından sağ ve sol tepelere topları yerleştirmişlerdi. Sağ tepelerde düşmanın 2 sahra topu varken sol cenah tepede 1 mitralyozla 1 cebel topu bulunuyordu. Bu sırada Kürt aşiretleri Rusların sol cenahını tehdit etmeye başladılar. Debukri Aşireti reisi ile İbrahim Fevzi Efendi de savaşın merkezine doğru ilerliyorlardı. Hilmi Bey ise sol taraftan kademe kademe ilerliyordu. Top atışlarını da idare eden İbrahim Fevzi, Hilmi Bey'den ileriye hareket etmesi için rapor aldı. Osmanlı kuvvetlerinin hücumu karşısında duramayan Ruslar, siperlerini terk ederek Meyandoab'a doğru firar ettiler. Bu sırada aşair kuvvetleri de ilerliyorlardı. Fakat bu kuvvetlerin çoğu yağma için orada bulunuyordu (Kenan 1928: 118). 30 Kânunuevvel 1914 (30 Aralık 1914)'da Tebriz'den İran Hükümeti'ne gönderilen bir telgrafta Meyandoab'da Şüca'ü-Davle'nin maiyetindeki 1100 kadar Rus ve 2000 kadar yandaşının Osmanlı birlikleriyle yaptığı çatışmada yenildikleri ve Şüca'ü-Davle'nin kaçtığı bildiriliyordu (BOA, HR. SYS. 2338/43)

Şüca'ü-Davle'nin kaçışını izleyen çatışmada savaştan kaçan Meyandoab halkından kadın, erkek ve çocuk 500 kişi Cekatu Nehri'nde boğularak öldü (Gaunt 152) Bu sırada kaçan Rus kuvvetlerinden de bazı neferler nehirde boğulurken, 23 nefer de esir oldu. Bunların çoğu İranlı iken biri de Ermeni idi. Bir Acem de yaralı idi. Buradaki Acemler, Şüca'ü-Davle'nin askerleriydiler. Osmanlı birliklerinden ise 6 şehit ile 7 yaralı vardı. Bu muharebede Osmanlı birliklerinde ne doktor ne eczacı ne de baytar yoktu. Süleymaniye eczanesinden bir iki hazır ilaçtan başka bir şey de yoktu. Yaralılar, Savuçbulak'da Osmanlı yanlısı bir kişiye emanet edildi. Ayrıca Osmanlı birlikleri bu muharebede, 23 nefer esir, 7 adet top, süngüsüz birçok tüfek, 91 sandık piyade 86 sandık top cephanesi, çadır, borular ve 500 İran kalpağı, beş nakliye arabası, birçok at, kısrak, deve ve iki fayton araba ele geçirdi. Bu arabalardan biri daha önce Mehmet Ali Şah tarafından Şüca'ü-Davle'ye hediye edilmişti. Bunlar dışında Rus konsoloshanesine ait bazı resmi evraklar, sigara, şekerleme, bisküvi, Şüca'ü-Davle'ye ait elbise, arpa, buğday ambarı ele geçirildi. Ele geçirilen teçhizatlardan silah ve cephaneye aşiretlere dağıtıldı. Bir kısım top ve mühimmat da Savuçbulak'a gönderildi. (Kenan 1928: 117-119).

Osmanlı kuvvetlerinin Meyandoab'a girmesi İran Hükümeti'nin tepkisini çekti. İran Hükümeti, bu durumun kendi tarafsızlıklarına aykırı olduğunu bildirdi. Bu sırada hem İran'ın tarafsızlığı ile ilgili ve hem de aşiretlere görev duygusunu aşlamak üzere mektup gönderen Azerbaycan Vali Yardımcısı Serdar Reşit'in mektubu İbrahim Fevzi Efendi'nin eline geçti. İbrahim Fevzi Efendi mektubu okuduktan sonra Serdar Reşit'e şu cevabı ilettili:

“Hacı İlhani'ye gönderdiğiniz, İran'ın tarafsızlığını anımsatan tehditkâr telgraftan haberimiz var. Miandoab'da birliklerimizi tarayan Şüca'ü-Davle'nin İranlı ve yiğitlerimizin ele geçirdiği patlayıcı maddelerin İran'ın malı olduğunu yadsıdığınız sürece eylemlerinizi, sözlerinizi doğrulamaktan çok uzak olacaktır. O halde tarafsızlık, mutsuz Müslümanları, yanıltmak için boş bir kandırmacadır. Yolları Ruslara kolayca açıyor, elinizden geldiğince onlara rahatlık sağlıyorsunuz. İslâm'ın gerçek partizanları çok daha dürüst davranmalı ve imansızca karşı bir araya gelmelidir” (Gaunt 2009: 152).

Buradan da anlaşılacağı üzere İbrahim Fevzi, Şüca'ü-Davle ile Rusların hareketlerinde, İran'ın tarafsız durumunun ihlalini ve askeri operasyonları gerektirecek sözde nedenler üzerinde duruyordu. Üstelik Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilen mühimmatın İran malı olması, İran Hükümeti'nin tarafsızlığını sözden ibaret kıldığını vurguladı.

2.2. Rus Esaretinden Kurtulma Ümidi: Osmanlı Kuvvetlerinin Tebriz'i Zabtı ve Sonrasında Meydana Gelen Gelişmeler

Meyandoab Muharebesi'nden sonra Osmanlı kuvvetleri Güney Azerbaycan'daki ilerleyişlerine devam ettiler. Ruslar ise Sarıkamış Muharebesi'nden dolayı Mişlayevski'nin emriyle Güney Azerbaycan'da konuşlandığı birliklerinin bir kısmını Kars ve Sarıkamış'ı savunmak için geçici olarak bu bölgeye kaydirdi (Swietochowski 1988: 114). Rusların bu durumu Osmanlı kuvvetlerinin daha kolay ilerlemelerine olanak sağladı. Bu fırsatı değerlendiren Ömer Naci Bey, Meyandoab Muharebesi'nden sonra emrinde bulunan aşiret kuvvetleriyle Salduz-Urmiye istikametinde hareket halinde olan kuvvetlerle beraber Urmiye'ye girdi. Önlerinde bulunan Rus birlikleri Salmas'a çekildi

(BOA, DH. EUM. 2. Şb. 3/ 44). Tebriz'e doğru harekete başlayan Osmanlı birlikleri karşısında tedirgin olan ve Rus asker sayısının azalması üzerine Şüca'ü-Davle Rusya ve İran'ın sair mahallerindeki askerleri Tebriz'e toplamaya çalıştı. Fakat çağrılan bu askerlerin herhangi önemli bir gücü yoktu (BOA. DH. EUM. 2. Şb. 1/30).

Osmanlı ilerleyişi devam ederken Ruslar, bölgedeki kuvvetlerini Kafkasya'ya kaydırmaya devam ediyorlardı. Bu sırada Hoy'da tahminen 400, Ovacık'da 250, Makü'de 300, Salmas'da 300, Enzeli Nahiyesi'nde 50 piyade, 80 süvari, Rumiye'de dahi 560 süvari, 6 sahra topu, 2 cebel topu, 4 mitralyöz, Tergevar Nahiyesi'nde 120 piyade, 300 Rus süvari gücü bulunuyordu. Ruslar, Hoy ve Salmas'daki topları Kafkasya'ya gönderdiler. Rumiye'deki toplar ve mühimmat ise yerinde bırakıldı. Ruslar ayrıca Osmanlı birliklerinin harekâtını dikkatli bir şekilde takip ediyorlardı ve mağlubiyetlerine müteakip Osmanlı kuvvetlerinin kendilerine taarruz edeceklerini biliyorlardı (BOA. BEO. 3/3).

Tebriz'e doğru ilerleyen Osmanlı kuvvetleri, önce Salmas'ı zapt etti. Osmanlı kuvvetleri karşısında duramayan düşman kuvvetleri Hoy tarafına çekilmeye başladı. Bu sırada Rus kuvvetlerinin tarafında savaşan Ermeni ve Nesturiler, kendilerine engel olabileceklerini düşündükleri birkaç ihtiyar ve çocukları da bırakıp Ruslarla birlikte kaçmaya başladılar. Osmanlı birliklerinin takibatı sonucu yolda yakalanan bazı Ermeni ve Nesturi kişiler bu sırada cezalandırıldı (BOA, DH. EUM. 2. Şube. 3/66).

Osmanlı birlikleri, Salduz ve Rumiye'ye doğru ilerlerken bu havalideki Debukri ve Begzade aşiret güçlerinin de Salduz'a doğru tahrik edilmesi için davet gönderildi (ATASE. 193/698/817). Daha sonra Osmanlı birlikleri birkaç koldan Tebriz'i tehdit etmeye başladılar. Ömer Naci komutasındaki çoğu Kürt aşiretlerinden oluşan gönüllüler 4 Ocak 1915'te Rumiye'yi zapt ettiler. Bu arada Tebriz yolu üzerinde Savuçbulak'a yedi saatlik mesafede Şüca'ü-Davle'nin 2000'e yakın kuvveti de bulunmaktaydı. Osmanlı birlikleri tarafından yenilgiye uğratılan Şüca'ü-Davle'den hem bölge zapt edildi hem de altı top ile külliyetli silah ve cephane ele geçirildi (BOA, DH. EUM. 2. Şb. 3/ 44). Bunun dışında Muhtar Bey de yüz kadar Osmanlı kuvvetiyle Meraga'dan Tebriz'e doğru ilerliyordu. Bu sırada Tebriz şehri civarındaki Acı Köprü'de 800 kadar

Rus piyade süvarisi müdafaa için bulunuyordu. Osmanlı kuvvetlerinin yaklaştığını öğrenen Ruslar, geceleyin Culfa yolu üzerinde bulunan Sofyan'a çekildiler. Muhtar Bey, 9 Ocak'ta Tebriz'e girdi. Halk, Muhtar Bey'in şehre girişini sevinçle karşıladı. Bu sıralarda Ömer Fevzi Bey idaresindeki kuvvetler de Ruslara karşı verdikleri başarılı mücadeleden sonra 12 Ocak 1915'de herhangi bir direnişle karşılaşmadan Tebriz'i zapt etti ve birliklerini Sofyan'a¹⁷ kadar sürdü (BOA. HR. SYS. 2338/50). Mameş Aşireti ile Osmanlı kuvvetleri Rusları takip etmeye devam etti (ATASE. 193/698/817).

Osmanlı kuvvetlerinin Tebriz'i zabtı sevinçle karşılandı. Karadağ Aşiretleri Tebriz'in zabtı üzerine tebrik telgrafları göndererek mutluluklarını dile getirdiler. Tebriz halkı da Osmanlı birliklerini büyük coşku ve heyecanla karşıladı. Parlak bir şekilde Tebriz'e giren Osmanlı Ordusu, Tebriz halkının yanında, Alman, Avusturya ve Amerika tebaası ile konsolos çalışanları tarafından Osmanlı ve İran bayrakları ile tekbirlerle karşılandı (BOA. HR. SYS. 2338/50). İki gün boyunca Tebriz'de yüz binlerce halk Osmanlı kuvvetlerinin büyük zaferini kutladılar. Halk, Moskof pençesinden kurtulduğu için mutluydu (Tanin, 2 Kanunisani 1330 (15 Ocak 1915)). Osmanlı birlikleri ve gazileri gayet zarif ve muhteşem bir tarzda inşa edilmiş bir takı zafer anıtının altından geçtiler. Osmanlı ve İran bayrakları altında askerler alkışlanmış ve Osmanlı zabıtlarına küçük masum kızlar tarafından çiçek buketleri takdim edildi ve saf duygularla halk, Rus zulmünden kurtulduğu için göz yaşı dökerek şöyle dua ediyorlardı:

“Cenab-ı hakka binlerce şükürler hamd ve senalar olsun daha birkaç gün evvel vahşi ve huncuvar Moskof kazaklarının merdarı çizmeleriyle kirlenen bu mukaddes İslâm yurdu bu gün yine İslâm mücahitleriyle tethir olunmuş ve oralarda ahaliye ulemayı diniye müisat-ı İslâmiyeye şeref ve namus halka dakika başında vesaiti ile tahkiratta bulunan İslâmiyet düşmanlarının mevcudiyetinden bir eser kalmamıştır” (Sebilürreşad 1330 (1914): 83).

Tebriz zapt edildiğinde Asım Bey'in bildirdiğine göre Hoy'da 16 bin Rus askerinin bulunduğu fakat bunların çekilmek üzere oldukları Almanya Konsolosu sefaretine çektiği bir telgrafta bildirmişti (BOA, HR. SYS. 2338/49; BOA. DH. EUM. 2. Şube. 3/70). Ayrıca Rusların Tebriz'in Kuzey'inde Sofyan'ın zapt edilmesi üzerine

¹⁷ İran'ın kuzeybatısında, Hoy ve Tebriz arasındadır.

Hıristiyan ahaliyi de alarak geri çekildikleri ve birçok yerde hüsrana uğradıkları bildiriliyordu (ATASE, 197/598/831; BOA, DH. EUM. 2. ŞB. 4/11). Ruslar, Kazvini de tahliye ederek Kirman'a doğru çekildiler. Tebriz'de bulunan Rus kuvvetleri de şehri tahliye ederek, mühimmatları ile Acı Su kenarına çekildiler. Tebriz Rus Konsolosu da Tebriz'i terk ederek Culfa'ya kaçtı. Bu sırada İran'ın Gilan, Mazendaran ve Meşhed şehirlerinden de Rusların çekilmekte oldukları haberleri geliyordu. Bu yüzden bölgede şimdilik Rus tehlikesi bertaraf edilmişti (BOA, DH. EUM. 2. Şube. 4/13; BOA, DH. EUM. 2. Şube. 3/56). Aşiretler, Rusların çekilmesiyle civardaki Hıristiyan köylerine hücum etmeye başladılar. Hoy, Rumiye ve Tebriz mıntukasında olaylar kötü bir hal aldı. Bu olaylardan dolayı aşiretlerden de istenilen şekilde istifade edilemiyordu. Çünkü bunların bir kısmı teçhizatlarının olmadığını bahane ederek çekiliyorlar ve çevreyi tahrip ediyorlardı (BOA, DH. EUM. 2. Şube.4/41). Tebriz'in işgal edilmesi üzerine Rusların yanında savaşan Ermeniler ve Nesturiler Osmanlı birliklerinin kendilerinden intikam alacaklarından korkarak bölgeyi terk ettiler.

Rusların Kafkasya'ya doğru çekilmesi ile, Kürt aşiretleri de Urmiye'de bulunan Nesturiler üzerine yürüdü. Bunun üzerine bölgede bulunan 10.000 Nesturi Ruslardan yardım talebinde bulundu. Fakat yardım gelmeyince Tergevar'da yaşayan Nesturilere saldıran Kürtler, birçok Nesturi'yi katletti. Ancak bu sırada Rus konsolosu tarafından silahlandırılan bir grup Urmiye Hıristiyanı, Kürtleri bölgeden uzaklaştırabilirdi (Sykes 1921: 437). Bu olaylarda birçok Ermeni ve Nesturi hayatını kaybetti. Bu sırada Urmiye'de 45000 Ermeni yaşıyordu. Bunların 10000'i Ruslarla beraber bölgeyi terk etmiş ve geri kalanı da Amerikan hastanesinin bahçesine sığınmışlardı (Güneyli 2005: 28).

Osmanlı kuvvetleri henüz Tebriz'deyken Hamidiye Kürt alaylarının da içinde olduğu Van Jandarma Fırkası Dilman üzerine yürüdü. 4 Kanunisani 1915 (17 Ocak 1915)'de Dilman'ı zapt eden fırka, Hoy cihetine doğru ileri hareketine devam etti. Hoy'un garp cihetlerinden vilayete 20 kilometre mesafede bulunan bölge zapt edildi. Bu sırada Ruslarla yaşanan müsademe sonucunda aşiret süvarileri 7 Kazak askerini telef etti ve tüfenk ile bir kısım cephane ele geçirildi. Aşiret süvarilerinden ise 1 şehit ve 1 de yaralı vardı. Bu sırada Savuçbulak aşiret süvarilerinin de katılımıyla 1000'e balığ

olacak süvarilerle Tebriz ile Hoy arasında bulunan Rus Kazak alaylarına hücum edilecekti (BOA, DH. ŞFR. 458/41) Fakat Rusların bazı Kürt aşiretlerini kendi tarafına çekmesiyle Hoy zapt edilemedi. Salmas ve Culfa arasındaki köyleri de Ermeni gönüllü askerleri yağmalamış ve birçok köylüyü katletmişti (Gaunt 2009: 178).

Tahran Sefiri Asım Bey'in bildirdiğine göre Osmanlı kuvvetleri Tebriz'e girdikten sonra bazı hoş olmayan işlere karışmışlardı. Osmanlı birlikleri kumandanı, şehre girdikten sonra şehir ahalisinden bir milyon tuman harb vergisi toplamış ve ahaliden bazıları bunu veremediğinden aşairin tecavüzüne maruz kalmıştı. Ayrıca şehirde bulunan Kazak alaylarının silahlarına el konulmuştu (BOA, DH. ŞFR. 52/26). Urmiye civarında da benzer hadiseler yaşanmaya başlamıştı. Urmiye'de yirmi otuz civarında Osmanlı askeri yağma yapmakta iken görülmüştü. İbrahim Fevzi Efendi Osmanlı adaletini göstererek “yağmacılığı” kaldırarak Urmiye'yi bundan kurtardığını söylüyordu. Ayrıca Fevzi, bazı Osmanlı memur ve askerlerinin “irtikâp ve mezalim” yapmalarını ise engellemeye çalışmış fakat başarılı olamamıştı ve hatta saldırıya maruz kalmıştı. Devletin ve dinin selameti adına gerek harpte ihanet ve gerek idari işlerde “irtikâp-ı zulüm” edenlerin ortaya çıkarılarak Divan-ı Harp kurularak cezalandırılmalarını istiyordu (BOA, DH. EUM. 2. Şube. 5/90).

Tahran Sefiri Asım Bey de yaşanan bu olaylardan şikâyetçiydi. Asım Bey, yağma, gasp ve idamlara son verilmediği takdirde ahali Osmanlı aleyhine dönebilir diyordu. Dolayısıyla Osmanlı birliklerini kontrol altına alacak bir kumandanın gönderilmesi gerektiğini söylüyordu. Aksi takdirde olayları kontrol altına alacak bir kumandan gönderilmediği takdirde, durum daha kötüye gidebilir diyordu (Ayaydın 2016: 178). Asım Bey'in yapılan yanlışlardan dolayı ahalinin Osmanlı aleyhine döneceği tahmini bir süre sonra gerçekleşmeye başladı. Bundan sonra yaşanan başka bir hadise ahalinin tepkisinin daha da artmasına sebep oldu. Osmanlı kuvvetleri Tebriz'e girdiğinde ahali, Rus zulmünden kurtulduğu için hoş karşılanmıştı. Fakat Tebriz'in zabtı sırasında şehit olan İsmail Hakkı Bey'in çantasında bulunan bazı evraklar İranlıların eline geçmişti. Bu evraklar içerisinde bulunan bir harita İran dâhilinde zapt edilecek bölgeleri gösteriyordu. Bu durum ahalinin Osmanlı kuvvetlerine işgalci gözüyle bakmasına ve ahaliden bazısının Osmanlı aleyhine dönmesine sebep oldu (ATASE. 195/250/825).

Osmanlı birlikleri Tebriz'i zapt ettikten sonra İran Hükümeti ilk başlarda tepki göstermedi. Fakat Sarıkamış Seferi'nin facia ile neticelenmesinden sonra 21 Ocak 1915'te muhtemelen Rus korku ve baskısı ile Osmanlı Devleti'ne nota¹⁸ verdi. (Bayur 1992: 387). Osmanlı birliklerinin Güney Azerbaycan ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları yerleşim yerlerinin hudutlarını geçtiğini ve bu durumun İran Devleti'nin tarafsızlığını ihlal ettiğini belirten İran Hükümeti, Osmanlı Hükümeti'nin maksadının ne olduğunu soruyordu. (BOA, HR. SFR. (20)., 123/69; BOA, HR. HMŞ. İŞO. 210/11; DH. EUM. 2. Şube, 4/9). Osmanlı Devleti 21 Kanunisanı 1915 (3 Şubat 1915) 'de cevaben, İran'ın istiklalinin temini Osmanlı Devleti'nin temel amaçlarından olduğunu, İran Devleti'nin Osmanlı Devleti'nden ziyade İngiltere ve Rusya Devletlerinin hücum ve tecavüzatına maruz kaldığını belirttikten sonra Rusya'nın Güney Azerbaycan'ı işgal etmesinin hududumuzun harp alanı haline gelmesine sebep olduğunu vurguladı. Daha sonra Rusya'nın Türkistan ve Bakü'den getirdiği kıtaatı, Rumiye ve Kotur'da Osmanlı hududuna yerleştirerek hududumuzu filen tehdit eylemiştir. Üstelik tek bir Osmanlı askeri İran arazisine tecavüz etmemesine rağmen Rus askeri Rumiye, Dilman, Selmas ve Kotur havalisinde bulunarak her an hududu geçmeye ve sınır boylarındaki bazı Osmanlı unsurlarını tahrik etmeye çalışarak, İran genelinde Osmanlı aleyhine istihzarat icra eylediği vurgulandı (BOA, HR. SFR. (20) 123/69). Fakat İran Hükümeti, Osmanlı Hükümeti'ne herhangi bir karşılık vermedi. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, bu durumu Azerbaycan'daki vuruşmaların haklı olduğu yönünde kanıt olarak kullandı (Bayur 1992: 387).

İran Devleti İstanbul Sefareti ise, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta İran topraklarının Osmanlı birlikleri tarafından işgal edilmesine teşebbüs edilmesini Ruslarla İngilizlere karşı müşkül duruma düşüleceğini söyleyerek (BOA. DH. EUM. 2. Şube. 4/9) kaygılarını ilettiler. Ayrıca Osmanlı birliklerinin Güney Azerbaycan'a girse de Azerbaycan'daki İran birliklerinin komutanlarına ve İran'ın içişlerine karışmamaları yönünde uyararak, İran'ın bağımsızlığının korunması ve özgürlüğünün sağlanmasını istedi. Osmanlı Hükümeti ise cevaben, İran Hükümeti'nin isteklerine karşılık İran'ın zararına hiçbir şeyin amaçlanmadığı, İran topraklarını işgal amacının güdülmeyeceğini bildirdi (Gaunt 2009: 162).

¹⁸ Tahran Hükümeti tarafından Osmanlı Hükümeti'ne verilen nota için bkz., (Bayur, 1991: 387).

İran Hükümeti ile Osmanlı Hükümeti arasında görüşmeler devam ederken Ruslar, çekildikleri bölgeleri geri almaya hazırlanmaktaydılar. Osmanlı'nın Kafkasya'daki rehberi ve Jöntürklerin önderlerinden Ömer Naci bu sırada İTK müfettişi olarak atandı. Bu atama, Osmanlıların Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı birleştirme isteklerini ve bunun da ancak Osmanlı himayesinde gerçekleşebileceği ümidini taşıyordu. Ömer Naci, Bakü'ye hareket için Şahseven Aşireti'nden adam toplamaya başladıysa da (Swietochowski 1988: 114) Mişlayevski yerine Yudenich'in, komutayı ele almasından sonra Tebriz'in tekrar ele geçirilmesini emretti. Bunun üzerine Çernozobof, V. ve VI. Alaylar, 2 Kazak alayı ve 2 batarya ile Sofyan'a saldırdı. Sofyan Köyü yakınlarında Osmanlı birliklerini saldıran Ruslar, oldukça iyi hazırlanmışlardı. Ermeni ve Nesturi güçlerle de desteklenen Rus kuvvetleri, 400 süvari, 1000 piyade, 2 mitralyoz ve toptan oluşurken, Osmanlı kuvvetleri, Savuçbulak'taki Debukri Aşireti mensuplarının olduğu 400 Kürt atlısı ile 600 piyade ile süvariden ibaretti. Bu şartlar altında Ruslarla karşı karşıya gelen Osmanlı kuvvetleri ağır bir hezimete uğradılar. Bu muharebede iki cebel topu ile çok sayıda cephane düşmanın eline geçti. Hilmi Efendi kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, Rus kuvvetleri karşısında geri çekilerek Serderud köyüne çekildiler (Ayaydın 2016: 247). 28 Ocak'da Sofyan'ı ele geçiren bu kuvvetler, 29 Ocak'ta Savlon'a girdiler. Ruslar ileri harekâtlarına devam ederek Kotur Boğazı ve bir kısım kuvvetle de Salmas'a doğru ilerlediler. Osmanlı birlikleri de Kuşçu Gediği'nde Rumiye'yi müdafaaya çalışmaktaydılar. Ayrıca Osmanlı Rumiye Şehbenderliği yardım talebinde bulunuyordu (ATASE, 197-598-831) Rus ilerleyişi karşısında tutunamayan Ömer Fevzi 29 Ocak'ta Savuçbulak'a çekildi ve 30 Ocak'da Ruslar tekrar Tebriz'i işgal ettiler (Çakmak 1936: 43-44).

Ruslar, Tebriz'e doğru ilerlerken yanlarında silahlı Ermeniler de vardı. Tebriz halkı bu durum karşısında kendilerinden intikam alınacağı kanısıyla birkaç milletvekilini kentin iki fersah yakınında bulunan Rus komutanının yanına temsilci olarak gönderdi. Bu sırada Rus ordusunun biri eski Tahran'daki İran Kazakları Tugayı eski komutanı Liakhoff başta olmak üzere iki komutanca idare edildiği tahmin ediliyordu. Bu sırada Türk ve Alman konsolosları kenti terk etmişlerdi Ruslar kente girmeden evvel Bakırlu ve Tepebaşı köylerini ateşe verdiler. Alevler, 50 köy sakinini yok etti. Bunlar karşısında Ruslara direnen Kahraman Han, onlara saldırarak kaçmaya

zorladı. (Gaunt 2009: 174-175). Bunun dışında Urmiye'den Culfa'ya doğru giden Ruslar, Hoy ve Salmas çevresinde köyleri yakmış ve kendileri ile birlikte hareket eden Nesturiler de çevrede katliamlar yaptılar (Sykes 1921: 438).

Ruslar Tebriz'i tekrar işgal ettikten sonra, Osmanlı kumandanlarının bazı aşiret reislerini rencide etmelerine bağlı olarak, aşiretlerin dağılmaları ve bazı kumandanların ahali üzerinde yaptığı baskı sebep olarak gösterildi. Bunun dışında Tebriz Hâkimi Serdar Reşid'in Rusları desteklemesi de Tebriz'in kaybedilmesinde büyük katkısı vardı (BOA, HR. SFR. (20) 123/10). Aslında Serdar Reşid, Osmanlı Devleti tarafından Ruslara düşman olarak bilinen ve hatta Ruslara karşı ciddi mücadele eden biri olarak tanınıyordu (BOA, HR. SFR. (20) 124/4). Fakat sonradan durumun düşünüldüğü gibi olmadığı ortaya çıktı.

Ruslar Tebriz'e dâhil olduktan sonra tekrar Tebriz'de kendi kanunlarını uygulamaya koydular. Şehirdeki Alman ve Avusturyalı kimseleri tutsak eden Ruslar, ayrıca "Petag" adlı Alman fabrikasına el koymaya çalıştılar. Bu duruma Amerika orta elçisi Caldwell tepki gösterdi. Çünkü adı geçen halı fabrikası Tebriz Amerikan Konsoloslugu'nun korumasına bırakılmıştı. Caldwell, bu tür eylemlerin İran'ın tarafsızlığına aykırı olduğunu belirterek, el koyma işlemine son verilmesini istedi. Caldwell'in tepkileri sonuç vermiş, Petrograd ve Tebriz'den gelen bilgilere göre söz konusu şirketin dairelerinin geçici olarak ele geçirildiği ve halı stokunun yediemine bırakıldığı bildirildi. Savaş bittikten sonra ise malların sahiplerine geri iade edileceği bildirildi. Ruslar, el koymanın sebebini de Alman konsolosu ile iki yurttaşının Rusya aleyhinde faaliyetlerde bulunmasıyla açıkladılar (Gaunt 2009: 179-180, 184-185). Bu olay dışında Ruslar bölgede birçok kanunsuz olaya imza atmaya devam ettiler.

2.3. Enver Paşa'nın Türk Halklarını Bağımsız Kılma Girişimleri: Birinci Kuvve-i Seferiye'nin Güney Azerbaycan Seferi

Tebriz'in Ruslar tarafından tekrar işgal edilmesinden sonra Osmanlı birlikleri Türkistan'a giden yol üzerinde olmasından dolayı büyük önem taşıyan Güney

Azerbaycan'da saldırılar düzenlemeye devam ettiler (Swietochowski 1988: 114). Bu amaçla da bölgeye yeni bir kuvvetin gönderilmesi ve böylece Müslüman ahaliyi Ruslar'a karşı ayaklandırmak fikri hâsıl oldu. Enver Paşa, bir fırka asker ile İran'ı Rus boyunduruğundan kurtardıktan sonra, Rus ve İngilizler aleyhinde Türkistan, Hindistan ve Afganistan'da ayaklanmalar planlıyordu. Başka bir fırka ile de Güney Azerbaycan'ın önemli vilayeti olan Tebriz üzerinden Dağıstan üzerine yürüyerek bu yol üzerinden Kafkas halklarını Ruslara karşı ayaklandırmak ve bu suretle de Osmanlı birliklerine karşı savaşan Rus kuvvetlerini arkadan vurmaya niyetindeydi. Enver Paşa, bu planının uygulanması için de fırkanın başına amcası Halil Paşa'yı¹⁹ uygun görüyordu (Aydemir 2005: 20). Plana göre şayet Halil Paşa, başarılı olursa "Enver Paşa'nın Türk illerini bağımsız kılma planının bir kısmı gerçekleşmiş" olacaktı. Bu planın başarıya ulaşması için de "Kafkaslardaki Türk ve Müslüman unsurları harekete geçirmek büyük önem arz ediyordu (Dinç 1998: 36). Bu plan için de Güney Azerbaycan, barındırdığı Türk nüfustan dolayı cezbedici bir bölgeydi.

Halil Paşa, kendisine verilen bu göreve büyük önem veriyordu. Kendisinin Osmanlı Padişahı tarafından İslâm memleketlerini özgürleştirme görevinin verildiğini ve bilhassa Azerbaycan'ın Rus tahakkümünden kurtarılması için görevlendirildiğini söylüyordu (ATASE. 193/698/817).

Halil Paşa, yola çıkmadan evvel hazırlıklara başlandı. Miralay Nikolay, İstanbul'da yola çıkacak nizami alayların eğitilmesinden görevliydi. Bu alaylar eğitildikten sonra 37, 38. ve 43. piyade alayları ile bazı jandarma birliklerinden teşkil edilen "Birinci Kuvve-i Seferiye", 3 süvari taburu, 2 makineli tüfek müfrezesi, 1 dağ obüs taburu, 3 topçu bataryası, 1 sahra hastanesi, 1 telgraf bölüğü, 200 deve ile yola çıktı. Fakat birliğin topçu kuvvetlerinin zayıf olmasının yanı sıra makineli tüfekleri de yetersizdi. (Sabis 1992: 424). Dolayısıyla "Kuvve-i Seferiye" Tebriz'e doğru henüz yola çıkmadan evvel yeterli bir güce sahip değildi.

¹⁹ Halil Paşa, 1882 yılında İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamlayan Halil Paşa, 1902 yılında Harp Okulu'nu, 1904 yılında Harp Akademisi'ni bitirdi. 11 Ocak 1904 tarihinde Mümtaz Yüzbaşı rütbesiyle orduda görev alan Halil Paşa, 1907'de Kolağası (Ön Yüzbaşı), 1911'de Binbaşı, 1913'de Kaymamakam (Yarbay), 1915'de Miralay (Albay), 1916'da Mirliya (Tuğgeneral), 1918'de de Birinci Ferik (Orgeneral) rütbesine terfi etti. 1904 yılından 1922 yılına kadar 19 yıllık askeri ve siyasi hayattan sonra 1957 yılında hayata gözlerini yumdu. Halil Paşa ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Dinç 1998).

Halil Paşa, İstanbul'dan Tebriz'e doğru yola çıktığında, o sırada bölgede bulunan Osmanlı birlikleri Hoy'un güneyindeki bazı bölgeleri zapt etmişlerdi. Kuvve-i Seferiye'nin de harekete geçmesi üzerine Ruslar bölgedeki hazırlıklarını hızlandırdılar. Bu amaçla da Rus ordusu komutanı Yudeniç, bölgeye Kazak birliklerini yerleştirdi. Bu birliklerle Tebriz'i ele geçiren Ruslar, daha sonra Ermenistan toprakları olarak hayal ettikleri Van, Muş, Bitlis ve çevrelerini ele geçirmek üzere batıya doğru harekete etmeye başlamışlardı (Dinç 1998: 36). Halil Paşa, iki aylık bir kara yolculuğundan sonra 18 Şubat 1915'de Musul'a vardı. Burada gerek istirahat etmek ve gerekse bazı noksanlarını ikmal etmek amacıyla uzun bir süre durdu (ATASE. 495/109). Bundan önce Sarıkamış felaketi yaşanmış, tifüs salgını ile de büyük kayıplar verilmişti.

Halil Paşa, iaşelerinin kolayca temin edilmesi için firkanın, toplu olarak hareket etmeyip birçok küçük birlikler halinde yol almasına karar verdi. Ancak düşman yaklaştığında birlikler toplanacaktı (Kenan 1928: 134). Ayrıca Halil Paşa, henüz İran topraklarına girmeden evvel, emrindeki Kuvve-i Seferiye'nin her türlü ihtiyaçlarının Van ve Musul vilayetleri tarafından karşılanmasını istiyordu (ATASE. 462/38; 456/98). Şubat 1915'te Musul'a varan Kuvve-i Seferiye, Musul'dan Revandiz üzerinden Rumiye Gölü'nün doğusundan Tebriz üzerine ilerlemeğe karar verdi. Bu sırada Rus ordusunun mevcut konumu hakkında alınan bilgilere göre; Rusların, Tebriz'in güneyinde şehre tahminen iki kilometre mesafede tahkimat ile meşgul oldukları ve keşif kollarının Meyandoab'a altmış kilometre mesafesine kadar gelip gitmekte oldukları ve Rusların Acemleri etraflarına topladıkları ve Tebriz'e dâhil olan Rusların miktarının bin beş yüz ile üç bin arasında bulunduğu Rumiye'den bildiriliyordu (ATASE, 197/598/831).

Ruslar, Culfa'dan Marend'e kadar inşa edilen demir yolunun Marend- Tebriz arasındaki kısımda ikmalde bulunuyorlardı. Bunun dışında Ruslar, Culfa'dan top arabaları ile iki yüz Kazak süvarisinden mürekkep bir kuvveti Rumiye'ye sevk ettiler. Salduz civarında da askeri yığınak yapıyorlardı. (BOA. DH. KMS. 3/37). Kısacası Ruslar, Güney Azerbaycan'da esaslı bir suret de askeri yığınak yapıyorlardı

5 Mart 1915'te Musul'dan Revandiz'a hareket eden firka, 14 Mart'da Revandiz'e vardı. Üç hafta burada kaldıktan sonra tekrar harekete başladı (Sabis 1992:

427). Halil Paşa, İran'a hâkim sıfatıyla değil, sadece Rus boyunduruğundan İran'ı kurtarmak için geldiği ve Rusların Avrupa'daki bütün cephelerde hiç başarı kazanamadıkları propagandasını yapacaktı (Kenan 1928: 134). Hoy'da toplanan Ruslara karşı taarruza geçmek üzere, Rumiye istikametine hareket eden Kuvve-i Seferiye, Sünni ve Şii mezhepleri arasındaki ihtilafın kaldırılması için de çalışacaktı (BOA, HR. SYS. 2109/3). Bu sırada Van'daki isyandan dolayı 20 Nisan 1915'de Dir'de bulunan Jandarma Fırkası Kumandanı, "Birinci Kuvve-i Seferiye" kumandanına gönderdiği raporda Van civarında Ermenilerin ve Çolemerik'te Nesturilerin isyan ettiklerini bu yüzden Van'a kuvvet göndermek gerektiğini, Kotur ve Dir civarında üç tabur dışında diğer kuvvetlerin Van'a sevk edileceğini bildirdi (Sabis 1992: 429).

Halil Paşa müfrezesi, Güney Azerbaycan'da ilerlediği sırada Tahran'daki Amerika misyonerleri, Osmanlı ve İran Kürtlerinin Rumiye havalisinde 800 kadar Hıristiyan öldürdükleri şeklinde propaganda yapmaya başladılar. Asım Bey ise, bu iddialara karşılık Rus, Nesturi ve Ermenilerin binlerce Kürdü öldürdükleri ve Rumiye konsoloslüğümüzü koruyan askerleri de şehit ettikleri, bu yüzden doğan coşkunluk üzerine onlara karşı bu tür bir saldırının olduğunu ve yine Kürtlere yapılanın bin de birinin karşı tarafa yapılmadığını bildirdi (Bayur 1991: 127).

Halil Paşa müfrezesi, bölgeye geldikten sonra Meyandoâb ve Merağa'da, Osmanlı taraftarı olan aşiretlerin mezalimleri, Osmanlı Devleti'ne yüklenmeye başlanmıştı. Osmanlı kuvvetlerinin kumandanlarından olan Musul Mebusu İbrahim Fevzi ve Kolağası Hilmi Beylerin, Merağa ve Tebriz'de yaptıkları korkutucu şiddet olayları, bölge ahalisi arasında büyük yankı uyandırmıştı. Osmanlı'nın Tebriz'i terk etmek zorunda kalması da bu eylemlerin sonuçlarından sayılmaktaydı. Osmanlı Devleti'ne yüklenmeye çalışılan şiddet olayları, Osmanlı birliklerinin zan altında kalmalarına ve Osmanlı'nın amacının cihad değil, yağma olduğu düşüncesinin oluşmasına yol açmıştı. Bu olaylardan ötürü şimdiye kadar Osmanlı tarafına çekilmeye çalışılan Azerbaycan ve İran kamuoyu hayal kırıklığına uğramıştı. En samimi Osmanlı dostlarında bile cesaret kalmamıştı. Tahran sefiri Asım Bey, İbrahim Fevzi ve Hilmi Beylerin, Halil Paşa tarafından, Divan-ı Harbi Örfî'ye verilerek yargılanmasını istemişti. Kendi zevkleri ve şahsi menfaatleri için devletin itibarını zedeleyenlerin ve bu

yolla İttihâd-ı İslâm siyasetini engelleyenler her kim olursa olsun Ruslar'dan daha çok zarar verdiklerini ve bu uğurda akıtılan kanların boşa gittiğini ifade ederek bunların hak ettikleri şekilde cezalandırılmalarını istemişti. Şahseven, Karadağ, Halhal ve Afşarlarla Tebriz'deki aşiretlerin hazırlanması ve Halil Paşa'nın Hoy ve Culfa'ya yapacağı saldırılar esnasında bu aşiretlerin kıyam etmesine çalıştığını Halil Bey'e iletmişti. Ayrıca bu aşiretlerin toplu bir halde aynı yöne mi yoksa ayrı yönlere mi hareket etmeleri gerektiği ve bu aşiretleri kumanda için subay ve mitralyöz verilip verilmeyeceğini de sormuştu. Tüfek meselesinin en önemli konu olduğunu ve bunu nasıl halledebileceklerini sormuştu (BOA. HR. SYS. 2337/17).

Halil Paşa, Güney Azerbaycan'a geldikten sonra Osmanlı kuvvetlerinden bazı kişilerin bölgede kanunsuz iş yaptıklarından haberdar oldu. Daha önce Ömer Naci ile beraber bölgeye gelen Çete Reisi Çerkez Reşid, Rumiye'de Kafkasyalı İbrahim Ağa namında bir hırsız ile birlikte Urmiye'de zengin Nesturiler ve İran Hanedanı'ndan bazı kişilerle menfaat ilişkisi kurarak (BOA. DH. ŞFR. 466/51) Osmanlı Devleti'nin bölgedeki halk arasındaki otoritesine zarar veriyordu. Bunun dışında Halil Paşa, bazı başıbozukların bölgedeki Müslüman ahaliye zulmettiğini ve onların mal ve canına taarruz edildiğini kendi gözleriyle de gördü. Bu duruma oldukça üzülen Halil Paşa, harekete geçti. İran Devleti'nin dost ve müttefiki olan Osmanlı Hükümeti'nin kendisine verdiği emir gereğince *“her kim Müslüman malına el uzatırsa ve rencide ederse onu derhal öldüreceğim. Bu babda teşvikatta bulunanları da mahvedeceğim”* şeklinde ihtarda bulundu. Halil Paşa, bölgeye geliş amaçlarının orduyu hümayunun ancak ahalinin asayiş ve saadeti olduğunu söylüyordu. Bu suretle de adil olanların kendi dostu olduğunu halka zulmedenlerin ise en büyük düşmanı olduğunu bildirdi (10 Mayıs 1915) (ATASE 193/698/817).

Asım Bey, Halil Paşa fırkası Musul'dan hareket etmeden önce ilerleyecekleri istikamette, Rusların askeri hazırlıklarıyla ilgili elde ettiği istihbaratları onlara ulaştırmıştı. Buna göre, Ruslar Astara'ya 2500, Enzeliye'de 750 kişi çıkarmışlardı. Şehrin etrafında bazı siperler inşa etmişler ve telsiz telgraf cihazı kurmakla meşgul idiler (BOA, HR. SYS 2337/17). Halil Paşa, komutasındaki birlikler 13 bin asker ile Rumiye'den Hoy cihetine doğru ilerleyerek Nazarbekof komutasındaki (Dinç 1998: 36)

II. Avcı tümenini atmak ve Rusları Azerbaycan'dan atmak istiyordu. Bu sırada Dilman'ı ellerinde bulunduran Ruslar, 9, tabur, 12 süvari bölüğü ve 12 top mevcuttuydu. İki taraf arasında piyade kuvvetlerince denge var ise de Ruslar makineli tüfek ve topçu birlikleri bakımından üstün idi (Sabis 1992: 429). Van'da vuku bulan Rus destekli Ermeni isyanı jandarma tümeninin önemli kuvvetlerini üzerine çektiğinden Halil Paşa müfrezesi birkaç tabur jandarma ile takviye edilerek Dilman'da Ruslara taarruz etti. Zayıf Van İhtiyat Süvari Tugayı da Bargiri'de kaldığından (Çakmak: 2005: 90) Ruslarla Ermeniler karşısında Osmanlı kuvvetleri üç parçaya bölünmüştü.

Halil Paşa, Dir'de bulunan Van Seyyar Jandarma Fırkası ile birlikte hareket etmeyi kararlaştırmışken, bu kuvvetleri ve fırka kumandanının bölge hakkındaki mahalli ahval ve yollar hakkındaki mütalaasının dinlemek yerine Nazarbekof kuvvetlerinin kuzeyde Mohancık sırtlarını savunmaya karar vermesiyle 1 Mayıs'da Rus mevzilerinin süngü hücumuyla zaptını düşünen Halil Paşa, taarruz emri vermiş ise de geceleyin ancak dört, beş yüz metre yaklaşmak mümkün olmuş şiddetli düşman ateşi karşısında ilerlemek imkânsız oldu. Artık muvaffakiyet ümidi kalmayan Halil Bey, kuvvetleri Şorgöl sırtlarına çekme kararı aldı. Daha önce ileri mevzi muharebesinde zapt olunan yerler tekrar düşmana bırakıldı. (Sabis 1992: 431-433)

Muharebede, mevzilerde bırakılan yaralılar düşmana esir düştü. İki günlük muharebede toplam 450 şehit olmak üzere toplam 2000 kayıp verildi. Bu başarısızlık üzerine Halil Paşa, Rumiye'ye geri çekilmek zorunda kaldı (Çakmak 1936: 90). Halil Paşa, 5 Mayıs 1915'de Başkumandanlığa gönderdiği telgrafta:

“Rumiye istikametini bir miktar jandarma kuvvetiyle setredip Kuvve-i Seferiye ile Hanik ve Kotur üzerine yürümeği; arkamı bizim memlekete vererek Rusları birkaç gün tarassut etmeği ve bu müddet zarfında Cevdet Bey'e karşı Van içinde elan mukavemet eden Ermenileri lüzum görülecek miktarda kuvvetimle imha ettikten sonra umum Van kuvvetlerini de toplayarak Saray-Kotur üzerinden garptan şarka ve doğruca Hoy'a taarruz etmeyi düşünüyorum. Bu suretle hareketim tensip buyurulursa menzil hizmetlerimi ona göre tanzim edeyim. Yani Musul-Rumiye sevkiyatını Başkale istikametinde cereyan ettirmeğe çalışayım. Çünkü yalnız Van fakirdir; Kuvve-i Seferiye'yi beslemeğe kâfi değildir” (Sabis 1992:434) diyordu.

Fakat buna karşılık Başkomutanlık Vekâleti'nden Halil Paşa'ya gönderilen telgrafta (Dinç 1998: 37): *“Van düşmüştür. Bitlis ve Irak istikameti tehlikeye girmiştir. Daha vahim tehlikeler içinde kalmamak için kısa yoldan geriye çekilip, bu istikametleri tutmak amacıyla üçüncü ordu emrine giriniz”* Emrini verdi. Başkumandanlık Vekâleti'nin emri üzerine bağımsız varlığını ve hareketini kaybeden “Birinci Kuvve-i Seferiye”, Üçüncü Ordu'nun emrine girdi.

Bu sırada Van isyanı tüm hızıyla devam ediyordu. Ruslar kuzeyden Van'ı tehdit ediyorlardı. Bunun üzerine Halil Paşa Rumiye'nin kuzeyinde Van Jandarma Tümeni'nden 1000 kişilik bir kuvvet bırakarak emrindeki “Birinci Kuvve-i Seferiye” ile Bacirge-Gevaş-Başkale istikametinden Van'a doğru harekete geçti. Fakat geç kalındığından Van kaybedildi (Çakmak 1936: 90). 4 Haziran 1915 tarihinde Asım Bey'in Hariciye Nezaretine gönderdiği telgrafta Kuvve-i Seferiye ile irtibatın kurulamamasından yakınması ile Van'ın Ruslar tarafından işgal edildiğinin ayrıca Salmas Rumiye ve Savuçbulak'ın da Ruslar tarafından işgal edildiğini ayrıca bu cihetlerde telgrafı muhaberat olmadığından efkârı tatmin edecek haberlerin alınmadığından yakınıyordu (BOA. HR. SYS. 2338/69). Halil Bey'in 1 Mayıs'ta Dilman'da Ruslara mağlup olması, Azerbaycan üzerinden ilerleyerek, Dağıstan'ı ele geçirip, Rus tahakkümü altında bulunan Müslümanları isyana teşvik etme hayali de son buldu. Çünkü bu kuvvet, düşmanla yaptığı ilk muharebeyi kaybetmiş, Van'daki Ermeni isyanını bastırmak için yardıma çağrıldığına yine etkili olamamış ve Van elden çıkmış, bunun üzerine Halil Bey fırkası geri çekilerek 20 Haziran 1915'te Bitlis'e geri döndü

Fevzi Çakmak, Halil Paşa'nın Dilman'da başarısız olmasını tedbirsiz olmasına bağlamaktadır. Dilman ve Bayezit civarlarında mühim miktarda Rus kuvveti bulunduğu halde, Van isyanı bertaraf edilip daha sonra bütün kuvvetlerle hareket edilip Dilman'da bulunan Rus kumandanı Nazarbekof'un mağlup olması sağlanabilirdi. Fakat Van isyanı devam ettiği halde Dilman'da Ruslara taarruz edildiği için Halil Paşa başarısız oldu (Bayur 1991: 5) demektedir.

2.4. Ömer Naci Bey'in Güney Azerbaycan Seferi

Halil Bey'in Kuvve-i Seferiyesi'nden sonra Güney Azerbaycan'da Ruslarla mücadele eden diğer bir müfreze de Ömer Naci²⁰ Müfrezesi'ydi. Osmanlı Devleti'nin kısıtlı imkânlarına rağmen Güney Azerbaycan'a asker göndermekte ısrar etmesinin sebebi hiç şüphesiz bölgedeki Rus varlığının tehdit arz etmesi idi. Fakat bunun dışında önemli bir sebep daha vardı: Azerbaycan'da teşkilatlanmış olan Aslan Bey Hovskiy ile akdedilen antlaşma idi. Enver Paşa daha önce Aslan Bey ile Erzurum'da bir görüşme gerçekleştirmişti. Bu görüşme sırasında ikili arasında Kafkasya Cephesi üzerinde yapılacak hareketler için bir plan hazırlanmıştı. Bu plana göre, Osmanlı-İran sınırında iyi teçhiz edilmiş bir Osmanlı birliği bölgede Rusları oyalamak için bulunacaktı. Diğer taraftan Aslan Bey'in başkanı olduğu "Difailer Partisi" üyeleri de Azerbaycan ve Dağıstan'da ayaklanmalar çıkartarak Rusları arkadan vuracaklardı (Çolak 1999: 109; Yılmaz 2008: 150).

Aslan Bey'e söz verilmesine rağmen III. Ordu'nun Ruslardan ağır darbeler alması üzerine bu söz yerine getirilememişti. Fakat Alman İrtibat Subaylığı, Doğu Kafkasya ile irtibata geçmenin zorunlu olduğuna dikkat çekiyor ve bunun da ancak Tebriz üzerinden mümkün olacağına inanıyordu. Çünkü Güney Azerbaycan'da henüz güçlü bir Rus ordusu yoktu. Dolayısıyla en müsait güzergâh olarak bu bölge görülüyordu. Doğu Kafkasya ile irtibata geçmek üzere de Erzurum'daki Alman İrtibat Subaylığı, Erzurum Konsolos Yardımcısı Max Erwin V. Scheubner-Richter'i görevlendirdi. Fakat Scheubner, gönüllü ya da çete birlikleri ile başarının mümkün olacağına inanmıyordu. Bu sebeple de 3. Ordu'dan teşkil edeceği bir birlik ile yola çıkmak istiyordu. Fakat bu düzenli birliği 3. Ordu'dan temin etmek mümkün görünmüyordu. İşte tam bu sırada Erzurum'da bulunan Ömer Naci ortaya çıktı (Tetik

²⁰ 1878 yılında İstanbul'da doğan Ömer Naci, aynı zamanda önemli bir şair ve hatipti. 1895'te Manastır İdadisi'nde Mustafa Kemal'in arkadaşı olan Naci, Harbiye'yi bitirip 1901 yılında subay olduktan sonra Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. 1906 yılında yönetim kurulu üyeliğine kadar yükselen Naci, kovuşturmayla uğrayınca önce Paris'e kaçtı; daha sonra Kafkasya'ya geçen Naci, ordanda İran'a geçti. 1908 yılında İran'da tutuklanan Naci, İttihatçıların araya girmesiyle serbest kaldı. Bir süre İran'da kalan Naci, bu sayede hem Farsça'yı iyi öğrendi hem de İran coğrafyasını tanıma fırsatı buldu. Bundan dolayı Birinci Dünya Savaşı'nda da emrine verilen müfreze ile İran'daki Müslüman halkı Ruslara karşı ayaklandırmak için gönderildi. Daha fazla bilgi için bkz: (Tevetoğlu, 1987).

2014: 245; Çolak 2006: 138). Ömer Naci, savaş öncesinde de İran'da bulunmuş, dolayısıyla bölgeyi çok iyi bilen biriydi.

Teşkilat-ı Mahsusa'ya büyük önem veren Enver Paşa, Ömer Naci'den Güney Azerbaycan Türkleri ile münasebet kurmasını ve bölgedeki ahaliyi Ruslar aleyhine ayaklandırarak, kendisine katılan milis kuvvetler yardımıyla Rus kuvvetlerini Güney Azerbaycan'dan söküp atmasını istiyordu. Ömer Naci, kendisine verilen görev icabıyla Azerbaycan Türkleri ile irtibat kurmak amacıyla İstanbul'daki İttihat ve Terakki Merkez Komitesi ile irtibata geçerek III. Ordu'dan kendisine ve Alman Scheubner'e düzenli bir birlik verilmesini sağladı (Yılmaz 2008: 151). Hedef ve amaçları aynı olan Ömer Naci ve Scheubner birlikte hareket etmeye karar verdiler.

Ömer Naci, emrine verilen 1000 mevcutlu bir müfreze ve bir Alman heyeti ile 26 Eylül 1915 Erzurum'dan hareket etti. Naci, daha sonra Bitlis'e geldi (BOA, DH. SFR. 493/80) Fakat burada önemli bir sorun ortaya çıktı. Naci'nin kendisiyle birlikte hareket eden müfreze için yeterli miktarda harcırah tahsis edilmemişti. Erzurum'dan hareket ettiğinde kendisine ancak beş yüz lira kadar bir para verilmişti ve bu para ancak iki ay kendisini idare edebilecekti. Bu durumdan şikâyetçi olan Naci, Bitlis'e vardktan sonra kendisine bir miktar daha paranın verilmesini talep etti. Daha sonra Bitlis'de ihtiyaçlarını karşılayan heyet, Bitlis ve Başkale üzerinden Musul'a varmak üzere yola çıktı (BOA, DH. SFR. 486/76), Müfreze, Başkale'ye geldikten sonra Güney Azerbaycan'a hareket edecekleri sırada Van Gölü'nün güneyinde güçlü bir Rus direnişiyile karşılaştılar. Bu sebeple yönlerini değiştirip Musul yönüne hareket etmek zorunda kaldılar. Müfreze Cizre'ye vardığında Ekim 1915'in sonlarında bu sefer de Cizre'nin Batısındaki Hezek Köyü'nde Ermenilerin isyanı ile karşılaştılar (Çolak: 2006: 139). Bu arada Scheubner bazı işlerini halletmek üzere birliğini Ömer Naci'ye bırakarak Musul'a gitti (Tetik 2014: 245- 246). Scheubner'in, Ömer Naci Bey'i bırakıp Musul'a gitmesi Osmanlı ve Alman heyeti arasında bazı sorunların olduğu yorumlarına sebep oldu.

Cizre'de bulunan 1000 kadar silahlı Ermeni isyancı civardaki Müslüman ahaliyi katlederek, Cizre-Diyarbakır arasındaki telgraf hattını işlevsiz bırakmışlardı. O bölgede

isyani bastırarak herhangi bir kuvvet olmadığından (Sarısaman 1995: 503). 6. Ordu Kumandanı Goltz Paşa, Ömer Naci'yi bu ayaklanmayı bastırmakla görevlendirdi. Scheubner ise kendi birliğinin ve özellikle de Alman subaylarının Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olan ayaklanmalarda görevlendirmesini istemiyordu. Bu sebeple de Cizre'de bırakmış olduğu birliğini de Musula çağırdı (Yılmaz 2008: 151). Alman Heyeti'nin, Ömer Naci Müfrezesi'nden ayrılmasıyla Naci, tek başına kaldı.

Ömer Naci, Cizre'de iken isyan Midyat'a sıçradı. Bu bölgedeki isyancıların çoğu Süryani idi. Bunun üzerine Naci, Diyarbakır, Cizre ve Midyat çevresinde isyan eden Süryanilerin bölgede meskûn olan Müslümanların köylerini tahrip ettiklerini ve ahalisini de katletmekte olduklarından, isyancıları bastırmak için harekete geçmek istediğini ve 51. Fırka'nın Cizre'ye gelecek olan birliklerden bir tabur ile bir seri cebel topunun da kendisine tahsis edilmesini istedi. Midyat ile Cizre arasındaki Süryanilerin temel amacı, Ermenilerle birleşerek isyanı genişletmekti. Enver Paşa ise bu isyanın bastırılmasında kararlıydı. Ömer Naci Bey'in isyanın bastırılması için istekleri kabul edildi. Cizre'den bir piyade taburu ile 2 cebel topu Urfa'dan Midyat'a doğru sevk edildi (Sarısaman 1995: 503-505). Bu arada Başkumandanlık Vekâleti asilerin silahlarını bırakarak teslim olmalarından yanaydı. Midyat mıntikasındaki asilere silahlarını bırakarak teslim olmaları istendi. Bu mıntıkadaki bazı karyelerdeki ahali silahlarını bırakarak teslim olmayı kabul etti. Fakat bir kısım asi ise silah bırakmayı ve teslim olmayı reddederek civardaki karakollar ile Müslüman ahaliye saldırmaya devam etti. Ömer Naci Bey, isyan halindeki karyeyi muhasara altına aldı (ATASE 17/263/81).

Ömer Naci bu isyanlarla uğraşırken Güney Azerbaycan'da da durum kötüydü. Kürt Aşiretleri ile Nesturiler arasında başlayan çatışmalar gittikçe büyüyordu. 31 Ağustos 1915 tarihli telgrafa göre Debez ve Tehop Nesturileri, İran'a firar ederken Oramar Aşireti tarafından yolları kesilip büyük bir kısmı öldürüldü. Kürtlerden ise 8 şehit vardı (BOA. DH. ŞFR. 486/88). Aynı şekilde Van Vali Vekilinin bildirdiğine göre İran'a firar eden bu Nesturiler, Osmanlı kuvvetleri tarafından takip ediliyorlardı. Ayrıca İran'a avdet ettikten sonra tekrar geri dönmeleri için önlemler alındı. Bu sırada firar eden bu Nesturiler, Dilman'a gidiyorlardı. Fakat bunlar yolda giderken bazı bulaşıcı hastalıklara yakalanmışlardı. Bunun üzerine Osmanlı kuvvetleri hastalık kapan

Nesturilerin Dilman'a girişlerini engelledi. Fakat bölgede Nesturilerin en büyük destekçileri olan Ruslar, bölgeye "Kuvva-yı İmdadiye" adıyla Nesturilere yardım ulaştırmaya çalışıyordu (BOA. DH. ŞFR. 491/116; BOA. DH. ŞFR. 493/46). Bu sırada Rumiye, Van ve Hakkâri civarında yaşayan Nesturiler de isyan halindeydiler. Rusların parlak vaatlerle elde ettikleri Nesturi Patriği Mar Şimun vasıtasıyla dağlı Nesturiler Osmanlı aleyhinde faaliyetlerde bulunuyorlardı. Nesturiler, Hakkâri mıntıkasında bulunan Osmanlı kuvvetlerinin ayrılmalarını fırsat bilerek Çölemerik Kazası merkezine hücum ederek, çevredeki köylerde yaşayan halkı katletmişlerdi. Bunun üzerine harekate geçen Musul Vali Vekili Haydar Bey, Nesturilerin isyanını bastırmak için aşair kuvvetleriyle bölgede sükûneti sağladı (20.4.1331 3 Temmuz 1915) (BOA. DH. ŞFR. 478/73). Nesturiler bunun üzerine Güney Azerbaycan topraklarına kaçıyorlardı.

Ömer Naci, müfrezesiyle isyanı bastırdıktan sonra bir an önce İran'a geçmek istiyordu. O, Musul-Revandiz yoluyla İran'a gitmek istediğini fakat kendilerine ait iki cebel topunun bozulduğunu ve müfreze sayısının azaldığından elindeki müfrezenin yalnızca Rumiye civarında faaliyette bulunmaya kâfi geleceğini, daha içeriye ilerlemenin mümkün olmadığını belirtti. Bu sebeple de VI. Ordu'dan isyanı bastırmak üzere müfrezenin toplarıyla birlikte müfrezesine bağlanmasını talep etti. Şayet bu yapılırsa Tebriz'e girebileceğini belirtti. Enver Paşa, Cebel takımının Naci'ye verilmesini kabul ettiyse de IV. Ordu'ya ait taburun Midyat mıntıkasından ayrılmasına izin vermedi. Bundan sonra Ömer Naci Bey, bölgeden ayrıldıktan sonra orda kalan diğer müfreze kumandanı isyanı bastırmakla uğraştı (Sarısaman 1995: 506)

Ömer Naci, Cizre ve Midyat mıntıkasında kendisine verilen görevi ifa ettikten sonra, Musul'a hareket etti. Buradan da Savuçbulak'a doğru hareket etti. Bunun haberini alan Ruslar, ilk etapta 1000 Rus ve 1000 de İranlı olmak üzere 2000 kuvvetini Savuçbulak'a yerleştirdi. Bu sırada Ruslardan kaçan vilayette yaşayan halk hudut civarına hicret ettiler ve burada perişan haline geldiler. 20 Kasım 1915' de Tebriz'den Savuçbulak'a ilerleyen ve kısmen Rumiye'den Salduz'a gemilerle asker gönderen Rusların vaziyeti şu şekildeydi: İranlılar hariç Savuçbulak'da 2000 piyade 4 mitralyöz, 1500 süvari ile 2 sahra cebel topu bulunmaktaydı. Salduz'da bulunan Rus kuvvetlerinin

miktarı anlaşılammakla birlikte yüz kadar çadır ile tepede bir top vardı. (ATASE 17/263/81) Kısacası düşman ordusunun şehirde oldukça güçlü olduğu bildirilmekteydi.

Rusların Savuçbulak havalisinde kuvvetlerini güçlendirmesi ile Ömer Naci Müfrezesi de gerekli önlemleri almaya başladı. Savuçbulak Şehbenderliği 27 Kasım 1915 tarihli telgraf ile daha önce Süleymaniye'den talep ettiği dört yüz mevcutlu bir kuvvet ile iki topun Bane'ye ulaştığını bildiriyordu. Bunun dışında savaşa iştirak etmek üzere toplanan 7500 kadar mücahidin ile birlikte Sakız tarikiyle Savuçbulak istikametine hareket etmek üzere bir kuvvet de yol çıkmıştı. Bu kuvvetlerle birlikte Musul Valisi Haydar Bey de toplayacağı aşiret kuvvetleriyle Revandız'dan Savuçbulak üzerine yürüyecekti. Ömer Naci Bey, müfrezesi ile XII. Kolordu kıtaatı ile muavenette bulunacak ve Savuçbulak'dan sonra neler yapılacağına birlikte karar vereceklerdi (ATASE 17/263/81).

Bu arada Ruslar 30 Kasım 1915'de Hemedan ile Kazvin arasında Osmanlı kuvvetleriyle karşı karşıya geldi ve bazı önemli mevkiileri işgal ettiler. Rusların Tahran'a doğru ilerlemeleri üzerine Asım Bey, İran Şah'ı ile görüştü (BOA HR.SYS. 2338/94). Hariciye Nezareti Rusların Tahran üzerine yürüyerek tehdit etmesi ve oradaki Osmanlı tebaasının can güvenliğinin tehdit edilmesi üzerine Asım Bey'e esir olma tehlikesine karşın tamamen emin bir noktaya çekilmelerini böyle bir hal ortaya çıkarsa Alman ve Avusturya sefirleriyle birlikte gayret edilmesi ayrıca İran hükümeti ile temas halinde olunmalarını tavsiye etti (BOA HR. SYS. 2338/95)

Ömer Naci Bey'in, daha sonra Musul Valisi'ne katılması emredildi. Bu sırada Ruslar, Hoy- Salmas civarında yaşanan gıda sıkıntısı yüzünden Rumiye'ye doğru çekilmekteydiler. Savuçbulak'da da zahire yönünden sıkıntı olmadığından Ruslar o bölgeye doğru ilerliyorlardı. Çok kısa süre sonra da Ruslar Savuçbulak'ı işgal etmiş ve Musul yönünden Osmanlı sınırını tehdit ediyordu (BOA HR. SYS. 2338/96) 21 Kasım'da sınıra sevk edilen müfrezede 650 süvari ve piyade bulunuyordu. VI. Ordu'dan da kendisine 1 cebel topu gönderilmişti. Bundan sonra Golç Paşa Musul Valisine gönderdiği telgrafta Ömer Naci ve Scheubner Müfrezelerini de emrine alarak toplayacağı aşair kuvvetleriyle Revandiz'den Savuçbulak'a ilerlemesini istedi. Dahası

Golç Paşa, Savuçbulak'taki Rus kuvvetleri atıldıktan sonra vaziyet verdiği takdirde Sine üzerinden Kirmanşah istikametine hareket edilmesini istedi (Tetik 2014: 253).

Ömer Naci 20 Aralık'da Şenave köyünde bulunan kuvvetlere katıldı. Daha sonra 28 Aralık'da Savuçbulak üzerine yürüyerek burayı zapt etti. Akabinde Musul Grubu harekâtına iştirak etti. Burada bulunan Musul Grubu Kumandanı Haydar Bey, Savuçbulak'da bulunan kuvvetleri Ömer Naci Bey'in emrine verdi. Ayrıca Haydar Bey, Harbiye Nezareti tarafından kendisine gönderilen 5.000 lirayı da Ömer Naci'ye, 1.500 lirasını da aşairin iaşesine ayırdı (Tetik 2014: 253, 258).

Savuçbulak'da bulunan Ömer Naci Bey'in maiyetinde 12 subay, 1452 süvari, ikisi kırık toplam 4 top bulunuyordu. Bu sırada Ruslar, 20 Ocak 1916'da Meyandoab üzerine taarruz ettiler. Rus kuvvetleri 2 alay süvari, 1 alaya yakın piyade, 2 mitralyöz, 2 sahra topu ve birkaç yüz İran süvarisinden mürekkep idi. Ruslar küçük bir mukavemetten sonra Meyandoab'ı zapt ettiler (Tetik 2014: 258). Bundan sonra Savuçbulak üzerine yürüyen Ruslar, 21 Ocak'da buraya taarruz etti. Ömer Naci kuvvetleri direndiyse de 22 Ocak günü sol cenahı müdafaa eden hudut bölüklerinin siperlerini terk etmesi üzerine sol tarafta kuşatmaya maruz kaldılar. Diğer taraftan merkezdeki Erzurum gönüllüleri akşama kadar direnmelerine rağmen Şenave- Revandiz istikametiyle irtibatı kesilen Ömer Bey, önce Savuçbulak'ın 20 km kuzey-doğusundaki Bayram Köyü'ne daha sonra da Bukan'a çekilmek zorunda kaldı. Savuçbulak'ın kaybedilmesi hudut bölüklerinin sebatsızlığı ve aşairin dağılmasından ileri geliyordu. Bu muharebede Ömer Naci Müfrezesi'nin zayıyatı 5 şehit, 35 yaralı 60 donarak ölme olmak üzere toplam 300 civarında idi. Bu sırada aşiretlerin çoğu muharebe alanından kaçtılar (Sarısaman 1995: 508). Rusların galip geleceğinden emin olan aşiretler kendi güvenliklerini düşünmeye başladılar.

Ömer Naci, başarısızlığı Osmanlı yönetiminin İran'daki hareketlerinin sadece göstermelik olduğundan kaynaklandığını ifade etmiştir. Her zaman yapıldığı gibi az kuvvetle mücadele edildiğini daha sonra üstün kuvvetler karşısında geri çekildiğinde ise İran ahalisinin katliama terk edildiğini bu yüzden de Savuçbulak, Salduz, Şino'da 20.000 kişinin katledildiğini bildirdi. Bu durumun Osmanlı nüfuzunun İran'da azalmasına sebep olduğunu, bunun önüne geçmek için de 1000 adet eğitilmiş Anadolu

askerinin emrine gönderilmesini istedi. Fakat VI. Ordu Kurmay Başkanı Kazım Karabekir tarafından gönderilen cevapta, Kut'ül-Ammare Cephesi'nin daha önemli olduğu vurgulanarak bu istek reddedildi. Fakat Musul Valisi Haydar Bey, Ömer Naci Bey'e destek çıktı. Bane'den 200 pişdar süvarisi, Dizei Aşireti'nden 500 süvari, Bane Aşireti'nden 200 süvari ve 500 süvari göndererek yardımda bulundu. Daha sonra da 800 pişdar piyade ve süvari ile bir kısım aşiret kuvvetleri de gönderildi. Ayrıca Brenhatr Heyeti de Ömer Naci Müfrezesi'ne katıldı (Sarısaman 1995: 509). Bunlar dışında Ömer Naci Bey'e yardım etmek üzere Milis Kumandanı Ethem Bey'le beş yüz mücahit tertip edildi ve Ömer Naci Bey'in muvasalatı üzerine Milis Kumandanı Ethem Bey'in 500 kişilik kuvvetiyle yardıma gönderildi (BOA DH. ŞFR. 496/66).

Ömer Naci, Sakız ve Aşnu civarında bulunduğu sırada Ruslar aşiretler arasında propagandaya başlamışlardı. Rus tehlikesinin artığının farkında olan Ömer Naci, yeni kuvve-i seferiyelerin kurulması fikrini ortaya attı. 11 Şubat'da Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği telgrafta İran'da Ruslara karşı isyan başlatabilmek ve İran'daki Rus, Irak'taki İngilizlerin birleşmesini engellemek için biri Tebriz-Karabağ istikametinden Kafkasya'ya, diğeri Kirmanşah istikametinden Güney İran'a iki kuvve-i seferiyenin ilkbahardan önce sevk edilmesini istedi. Fakat bu sırada Musul Grubu cephesindeki gelişmeler Ömer Naci Bey'i Bukan'da Ruslara karşı savunmasız hale getirmişti. Rusların Musul cihetine ilerleyebileceği göz önünde bulundurularak müfrezenin hududa çekilip hudut muhafazasında görevlendirilmesi uygun bulundu (Sarısaman 1995: 509).

Ömer Naci Bey, Bukan'da iken 10 Mart'da Ruslar ağır kuvvetleri ile Ömer Naci Bey müfrezesine taarruz ettiler. Ömer Naci Bane ve Mamure aşairi ile Rusları püskürtmenin yanı sıra Meyandoab'ın güneyine kadar ilerlediler. 15 Mart'da Ruslar yeniden Bukan'a saldırdılar Bane müfrezesiyle Rusları püskürten Ömer Naci, buna rağmen Binbaşı Tefvik bey ile birlikte 10 şehit ve 20 yaralı verdi. Rusların ise 200 zayıat verdiği tahmin ediliyordu (Sarısaman 1995: 510).

20 Mart'ta Meyanduab'ı işgal eden Ömer Naci, bölgedeki köylerin Ruslar tarafından yakılmasından dolayı iskân düşüncesiyle güneye çekilmek zorunda kaldı. 26 Mart'da Selmanpak'ı ele geçiren Naci, Savuçbulakı ele geçiremedi. Fakat daha sonra

aşair kuvvetleriyle takviye edilen Ömer Naci, 5000 kişi ile 16-21 Nisan 1916'da Savuçbulak'ı ele geçirdi. Aynı gün Kotur'u da ele geçiren Naci, Rusları Rumiye istikametine çekilmek zorunda bıraktı. Naci Bey, daha sonra Savuçbulak'dan Pesve istikametine doğru ilerleyerek Ruslara taarruz etti. Pesve'nin doğusunda Ruslarla temasa geçti (BOA, DH. SFR. 517/21) Fakat bu sırada Ömer Naci'nin Meyandoab güneyinde bıraktığı tarassut kuvvetleri Ruslar tarafından geriye atılmış ve Ruslar daha güneye ilerlemeye başlamışlardı. Mevcut durumdan dolayı Bane ve Sakız havalisinin tehlikeye girmesi üzerine aşairin heyecana kapılması ve dağılması üzerine kuvvetlerini Bukan istikametine çekmek zorunda kaldı (BOA. D.H. ŞFR. 517/20)

7 Mayıs'da Rus Çernazobov kuvvetleri taarruza geçti. Bunun üzerine Ömer Naci, 11 Mayıs'da Sakız-Bane arasındaki Kirdhane Boğazı'na çekildi. Bane Hâkimi Mahmud Han'ın 500 atlı ile desteklediği Ömer Naci Bey, Rus taarruzuna burada karşılık vermeyi uygun gördü. Ruslar 14 Mayıs'da 3 süvari alayı, 1 tabur piyade ve 1 bataryadan ibaret bir kuvvet ile Ömer Naci Bey müfrezesine saldırdı. Üç gün devam eden muharebe neticesinde Rusların iki taraflı kuşatması altında kalan müfrezedeki aşiret kuvvetleri memleketlerinin işgale uğradığı gerekçesiyle dağılmaya başladılar. Yenilgi üzerine Ömer Naci Bey, Şivegül'e çekildi. Daha sonra Ömer Naci Bey Müfrezesi, 7 Haziran'da teşkil edilen Dök Dömkenburg emrine verildi. Fakat Dönkenburg birliğin başına geçmeden Almanya'ya döndü. VI. Ordu Kumandanı, 8 Haziran'da Ömer Naci Bey'e 9 Haziran'da Kasr-ı Şirin istikametinde taarruza geçileceğini, Pençvin-Şivegül taraflarında faaliyette bulunulmasını ve düşmanın efrattan kuvvet toplamasının engellenmesini istiyordu. Bunun üzerine harekete geçen Ömer Naci, bir düşman süvarisini 3 gün içerisinde mağlup ederek 13 Haziran'da Bane'yi işgal etti. Düşmanı Güllihan Boğazı'na iten Ömer Naci, tekerlekleri tahrip edilmiş bir top, 1 mitralyöz ve çok sayıda cephane ile teçhizat ele geçirdi. 16 Haziran'da Sakız ve Serdeşt ele geçirilince de düşman Meyandoab istikametine çekilmek zorunda kaldı. 500 kadar zayıat veren Ruslardan birisi sağlam ve ikisi tahrip edilmiş 3 mitralyöz ele geçirildi. Bundan sonra Musul Grubu Kumandanı, Ömer Naci'nin Pesve istikametinde ilerleyerek Revandız'daki Rusların gerilerini tehdit etmesini istedi. Bu durumda Ömer Naci, elindeki kuvvetin hem Meyandoab'daki düşmanın muhafazası ve hem de Pesve istikametinde ilerlemeye kâfi gelmeyeceğini belirterek 37. Alayın da kendi emrine

verilmesi durumunda Tebriz'i dahi zapt edebileceğini belirtti. Bunun dışında yine VI. Ordu'ya müracaat ederek muntazam bir aşair teşkilatı meydana getirilebileceğini belirtiyordu. Naci, aşairin maaşları, tahsisatlarının verilerek silahlandırılması gerektiğini ve teşkilatların ıslah ve ikmal edilmesi gerektiği belirtti. Böylece teşkilatlandırılacak aşair bir miktar muntazam kuvvet ile ve seri ateşli birkaç top ile takviye edilirse Azerbaycan'ın dahi kurtarılmasının mümkün olduğunu düşünüyordu. Ömer Naci, bu planları yaparken Güllihan ve Miredi taraflarındaki aşair açlık bahanesiyle dağılmaya başladılar. Bunu fırsat gören Ruslar 2 süvari alayı ile Ömer Naci'nin boş kalan sağ tarafına saldırdılar. Bunun üzerine Ömer Naci Bane'ye ve 25 Haziran'da da Pençvin-Şivegül hattına çekildi. Fakat 31 Temmuz 1916 Ömer Naci'nin vefatı üzerine faaliyetleri sona erdi. (Tetik 2014: 262-263; Sarısamam 1995: 511-512). Ömer Naci'nin vefatı üzerine kuvvetleri aralık ayı içerisinde toplatılıp Kafkasyalı Emir Arslan Bey kumandasında 4. piyade ve 1. Süvari Bölüğü halinde tertip edilmiş ve 2 adi top ve süvari hockis takımı ile XIII. Kolordu emrindeki Müstakil Süvari Alayı'na bağlandı (Sarısamam 1995: 513)

Ömer Naci Müfrezesi de Halil Bey Kuvve-i Seferiyesi gibi aslında aynı amaç uğruna İran'a gönderildiler. İki kuvvetin de amacı Güney Azerbaycan'daki aşiretleri Ruslara karşı ayaklandırarak bölgeyi işgalden kurtarmaktı. Ömer Naci, daha önce de İran'da bulunmuş olduğundan Farsça'yı çok iyi biliyordu ve bölgeyi de iyi tanıyordu. Dolayısıyla bölgede görevlendirilmesi doğru bir karardır. Fakat Ömer Naci, İran'a doğru yola çıkmadan evvel iase sorunu tam olarak çözülmüş değildi. Ayrıca yeterli kuvveti de yoktu. Bu durum Ömer Naci Müfrezesi'nin zayıf kalmasına sebep olmuştur. Bunun dışında Ömer Naci ile birlikte hareket eden bazı aşiret kuvvetleri kendi menfaatlerini ön planda tutuyorlardı. Her aşiret reisi ilk etapta savaşa istekli gibi görünse de büyük bir tehlike karşısında hemen firar ediyorlardı. Dolayısıyla Ömer Naci Müfrezesi bu açıdan da çok güçlü sayılmazdı. Buna rağmen Ömer Naci Müfrezesi, Rusların daha güneye ilerlemesine engel olarak İngilizlerle birleşmelerini engelledi.

2.5. Osmanlı Devleti'nin Rusların Bağdat'ta Bulunan İngilizlerle Birleşmesine Karşı Aldığı Önlemler

Bağdat'da bulunan İngilizlerle irtibat kurmak isteyen Ruslar, Güney Azerbaycan'dan güneye doğru ilerlemeye başladılar. Kirmanşah Şehbenderliği'nin 22 Kanunisanı 915 (4 Ocak 1916) tarihli telgrafına göre Ruslar Hemedan'ı istila etmişlerdi. Buna karşın Kirmanşah'dan aşair kuvvetleri Hemedan'a sevk edildi. Fakat Rus ordusunun 10 bin civarında ve çok kalabalık olduğu bildiriliyordu. Buna karşın aşair kuvvetleri hem sayıca hem de cephane açısından oldukça zayıftı. Bundan dolayı derhal yeterli derecede top ve mitralyöz gönderilmediği takdirde Kirmanşah'ın da tehlikede olduğu bildiriliyordu. Ayrıca yardım gönderilmediği takdirde Osmanlı kuvvetlerinin tarafında yer alan aşairin, Almanlardan para alanların dahi menfaatleri gereği aleyhimize dönecekleri bildiriliyordu. Ruslar, Hemedan ve Kirmanşah civarında Osmanlı kuvvetlerine sık sık baskın yapmaktaydılar (ATASE 17/69/80).

Kirmanşah Şehbenderi Refik Bey'in bildirdiğine göre, Ruslar Kirmanşah'ı işgal etmişlerdi. Ruslar Kirmanşah'a girdikten sonra Kirmanşah'a giriş sebeplerini açıklayan bir beyanname yayınladılar²¹ (Bayur 1991: 155). Osmanlı ve Alman tebaalarına saldıran Ruslar, ahaliye ait malları yağmalamışlardı. Bir kısım ahali de yaralı halde vilayet de bulunan bir hastanedeki biri Amerikalı ve başka bir doktora emanet edilmişlerdi. Osmanlı Şehbenderhanesi ile Alman Konsolosluğu'na da saldıran Ruslar, buradaki önemli belge ve eşyaları da yağmalamışlardı. Bunun dışında İngiliz ve Rus aleyhtarı olan "İtidal ve Demokrat Fırkası"na mensup bazı mebussan ve rüesa da vilayeti terk etmek zorunda kaldı (BOA, HR. SYS. 2339/51). Bu sırada Osmanlı kuvvetleri ile Rus kuvvetleri arasında Kengaver civarında vuku bulan muharebelerde Ruslar Esterabad civarına çekildiler ve Kengaver'in istirdadı sırasında Ruslar 100 nefer kayıp ve birkaç esir bıraktılar, Osmanlı kuvvetlerinden ise üç nefer ölmüştü (ATASE 17/69/80; BOA HR. SYS. 2339/22)

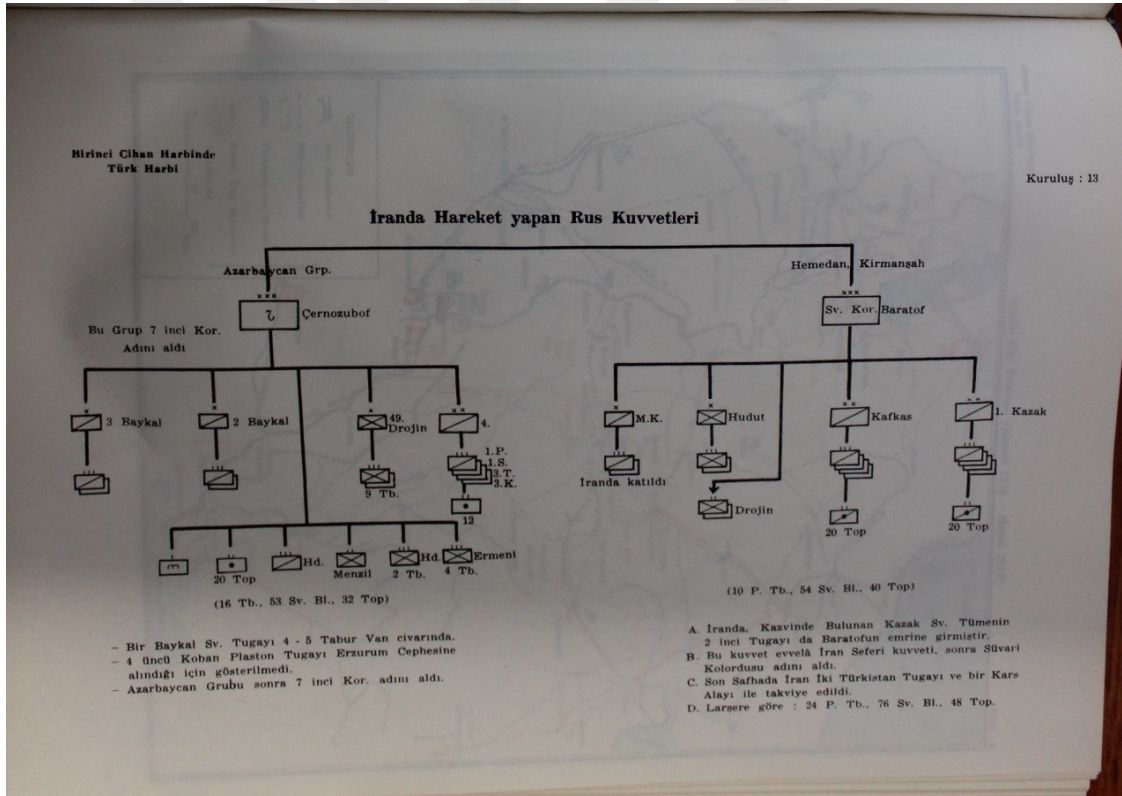
²¹ Tahran Rus elçiliğinin 16 Şubat 1916 tarihli beyannamesinde; *Rus ve İngilizlerin İran'ın eski dostları oldukları ve "Demokrat Parti" taraftarlarının ihtilal çıkararak kendi uyruklarının güvenini bozdukları, bundan dolayı da Rus askerlerinin İran'a girdiğini açıklarlar.* Ayrıntılı bilgi için bkz. (Bayur 1991: 155).

Rusların Güneye doğru ilerlemeleri Osmanlı Hükümeti'ni yeni önlemler almaya sevk etti. Rus ilerleyişini durdurmak amacıyla Ali İhsan Bey, Kut'ül Amare'de İngilizlere karşı savaşırken 4 Şubat 1916'da İran cephesindeki VI. Orduya bağlı XIII. Kolordu Kumandanlığına tayin edildi. Ali İhsan Sabis'in görevi Rus ilerleyişini önleyerek Bağdat üzerindeki tehditi yok etmektir (Metin 2007: 106).

XIII. Kolordu'ya emirler bizzat Halil Paşa tarafından verilmekteydi. Halil Paşa, 7 Mayıs 1916'da kolorduya gönderdiği telgrafta İran tarafına hareket etmek üzere hazırlanmasını istedi. XIII. Kolordu bu emir üzerine 9 Mayıs 1916'da Kut'ül Amare'den hareket etti. Rus ilerleyişi tüm hızıyla devam ederken Enver Paşa, XIII. Kolordu'nun yapacağı harekâtın esaslarını belirlemek üzere 19 Mayıs 1916'da Bağdat'a geldi. Bu sırada Rus ilerleyişi karşısında Bağdat'a çekilen Nizam'üs-Saltana da İran'da faaliyet gösteren Alman subayları ile bir durum değerlendirmesi yaparak 23 Mayıs 1916'da Alman General Von Lussow ile birlikte İran'da yapılacak harekâtın planlarını belirlediler. Bu plana göre; XVIII. Kolordu, Kut'ül Amare'de İngilizlere karşı bırakılacak, XIII. Kolordu, Kirmanşah-Hemedan-Kazvin istikametinde görevlendirilecek, Ömer Naci Bey Müfrezesi ve aşiretlerden oluşacak Süleymaniye Grubu'na XIII. Kolordu ile iş birliği içinde Sine istikametinde taarruz veya bu grubu Musul Grubu'nun daha kuzeyden yapacağı taarruza yardım etmek üzere Sakız-Bukân-Savuçbulak ya da Sainkale istikametlerinde taarruz edecekti. II. Ordu'dan alınacak 4. Piyade fırkası ile de takviyesi düşünülen Musul Grubu Revandiz-Rayat üzerinden taarruza geçerek önce Savuçbulak-Urmiye hattını elde ederek daha sonra da II. Ordunun sağ cenahıyla uyum içerisinde XIII. Kolordu'nun Tahran-Kazvin hattına doğru yapacağı ileri harekete destek olarak Tebriz-Hoy hattına yürüyerek Güney Azerbaycan'ı zapt edecekti (Metin 2007: 106-107).

Halil Paşa'nın ise planları şu şekilde idi. XIII. Kolordu Kirmanşah istikametinde, 2. Süleymaniye Grubu oraya gönderilmek üzere olan 37. piyade alayı ile iki hudut taburundan mürekkep olarak Süleymaniye'den Sine istikametinde, 3. Musul Grubu (IV. piyade fırkası) Revandiz-Savuçbulak istikametinde taarruz edeceklerdi. Plan doğrultusunda Halil Paşa, Ali İhsan Bey'den İran'da ilk önce Kasr-ı Şirin civarında bulunan Korato'daki petrol bölgesinin ele geçirilmesini istedi. Bunun üzerine 8-9

1916'da XIII. Kolordu hareket geçti. 11 Haziran'da Karato petrol madenlerini ve Kasr-ı Şirin-i zapt etti. Bu şekilde başarılı harekâtlar gerçekleştiren XIII. Kolordu Hemedan'a doğru ilerlemeye devam etti. Bu sırada Halil Paşa, Rus ilerleyişine karşı güçlü bir direniş için Musul Grubu'nun Urmiye-Hoy-Culfa istikametinde, Süleymaniye Grubunun ise Savuçbulak-Merağa-Tebriz'e doğru sevkini, XIII. Kolordu'nun ise Hemedan istikametinde hareketini uygun buluyordu. Enver Paşa, Halil Paşa'nın bu planlarını Osmanlı Erkan-ı Harbiye Reisi Bronsart Von Schellendorf ile paylaştığında, Schellendorf, Bu tür bir hareketin Rusların İran'a daha fazla kuvvet sevk edeceğini, şimdilik sadece XIII. Kolordu'nun Hemedan'ı zapt etmesinin doğru olacağını bildirdi. Şayet Hemedan zapt edilirse XIII. Kolordu'nun Kazvin ve Tahran üzerine yürüyebileceğini belirtti (Metin 2007: 108-109).

Şekil 2.1: 1916 Yılında İran'daki Rus ordularının durumu (Belen 1916: 37)

XIII. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Sabis, Hemedan'a hareket etmeden önce Rusların Hemedan-Tahran-Kazvin yolları üzerinde yığınak yaptıklarını haber aldı. Ali İhsan Paşa hareketine devam ederek 2 Temmuz'da Kirmanşah'ı zapt etti. Osmanlı ordusunun Kirmanşah'ı alması Rus kontrolündeki İran Hükümeti'nden tepki gelmiş ve

hatta Hükümet, Şah'ı da alarak başkenti Mezenderan'a taşımayı bile düşündü (Karacagil 2014: 114). Osmanlı birliklerinin Kirmanşah'ı alması Rus kontrolündeki İran Hükümeti'nden tepki geldi. Çünkü İran sefirinin VI.Ordu Kumandanı Halil Paşa'ya bildirdiğine göre Kirmanşah'a giren Osmanlı kuvvetlerinin vilayeti topa tuttuğunu ve ahaliden beş bin lira para topladıklarını ayrıca Kirmanşah'da banknot bastırdıklarını söylüyordu. Bu durumdan rahatsızlığını dile getiren İran Hükümeti, Osmanlı kuvvetlerinin harekâtının ileri gidip gitmeyeceğini sorarak Rusların İran'ı aleyhimize harbe sokabileceğini izhar etti (ATASE. 199/260/338).

Ali İhsan Paşa, Kirmanşah'da bir süre kalarak Tahkimat yapmak istedi fakat Almanların ileri harekât konusundaki ısrarı üzerine, Halil Paşa, XIII. Kolordu Kumandanı'nın derhal Hemedan üzerine yürüyerek Hemedan'ı elde ettikten sonra durumun vaziyetine göre Kazvin ve Hanikin kıtaatı ile Tahran üzerine yürümesini ve orada da muvafık olursa Süleymaniye ve Musul Grupları ile Hoy-Tebriz-Dilman hattına ilerleyerek orda birleşmelerini istedi. Bunun üzerine Ali İhsan Paşa, Halil Paşa'ya, Kirmanşah'daki gerekli erzak sağlandıktan sonra dört beş güne kadar XIII. Kolordu'nun harekete geçerek Hemedan'ı zapt edeceğini bildirdi (ATASE, 199/260/338). Sabis'in ihtiyaç duyduğu iaşe Alman Misyonu Reis Vekili Binbaşı Kisling tarafından gönderildi. Bu parayı getiren Alman zabiti, "*XIII. Kolordu'nun taarruzunu dört gözle beklediklerini*" özellikle Ali İhsan Paşa'ya bildirdi. Ali İhsan Paşa, gönderilen para ile askerın ihtiyacı olan yiyecek, ayakkabı ve çamaşır ihtiyacını karşıladı. (Sabis 1991: 283).

Ali İhsan Paşa, ordunun gerekli ihtiyaçlarını temin ettikten sonra 5 Ağustos'da Hemedan istikametine doğru tekrar harekâta geçti. Fakat İhsan Paşa, emrindeki kuvvetlerin sayı bakımından zayıf olması hasebiyle Hemedan'a varmadan önce aşiret kuvvetlerinden faydalanmayı düşünüyordu. Bunun için de civardaki aşiretleri cihada davet etti. Bu sırada Halil Paşa da askeri teftiş için Kirmanşah'a gelmişti (BOA, HR SYS. 2424/ 25). O sırada Kirind'de bulunan Ateş Militer Fevzi Bey, XIII. Kolordu ve ona bağlı birliklerin 10 Ağustos 1916'da Hemedan'ı ele geçirdiğini bildirdi (BOA, HR. SYS. 2424/42). Halk kolordunun vilayete girişini sevinçle karşıladı. Hemedan'a bağlı Bahar Köyü'nde ordugâh kuruldu, ahali burada kurbanlar keserek Osmanlı

kuvvetlerinin vilayete girişini kutladı ve Rus kuvvetlerine karşı kolorduya yardım etti. Rus kuvvetleri kuzeye doğru firar etmeye başladılar. (Ege 2011: 362). Ateşemiliter Ömer Fevzi Bey'in bildirdiğine göre, Ruslar geri çekilirken civarda bulunan yerleşim yerlerindeki ahaliyi katletmeye başladılar. Bilhassa Osmanlı kuvvetlerine yardım eden ve kendilerine karşı koyan ahalden hınçlarını çıkarmaya çalıştılar ve bazı köylerde katliamlar yaptılar. Bu sırada ekinler yakılmakta, hayvanlar gasp edilmekte, kadın çocuk demeden katliama başlandı. Ömer Fevzi, durumun tarafsız devletler nezdinde protesto edilmesini ve Amerikan konsolosların dikkatinin bu konuya çekilmesinin faydalı olacağını ifade etti (Metin 2007: 110; Ege 2011: 369).

XIII. Kolordu Kumandanlığı Hemedan'ı ele geçirirken Musul Grubu da Savuçbulak'ı zapt etmek üzere harekâta geçmişti. Halil Bey tarafından Musul Grubu'na Rumiye Gölü cihetine ilerlemesi emri verilmişti. Fakat işe sorunundan dolayı Musul Grubu ilerleyemedi. Bunun üzerine işe sorununun tanzimi üzerine memurlar gönderildi. Halil Paşa'nın planı Musul Grubu Savuçbulak'a doğru ilerleyecek Süleymaniye Grubu ile burada birleşerek hareket edecekti. Daha sonra ise Rumiye istikametinde ilerleyerek düşman teşebüsüne karşı hareket edecekti (ATASE, 199/260/838).

Kolordu, Hemedan'ı ele geçirdikten sonra vilayetin tam olarak düşmandan temizlenmesi için uzun süre mücadele etti. Ağustos ve Eylül ayları arasında Ruslar yaptıkları hiçbir taaruzdan muvaffak olamadılar. Kolordu, tam olarak Hemedan'a yerleşti. Kirmanşah'dan Hemedan'a kadar Osmanlı kuvvetlerinin toplam zayıtı: 5 şehit zabit, 17 yaralı zabit, 102 şehit er, 500 yaralı er olarak toplam 624 kişiydi. Buna karşılık Rusların zayıtı 321 esir, 100 hayvan ganimet, 50'den fazla maktul ve Esedabad muharebesinde 400 maktul ve birçok yaralı olmak üzere 1500-2000 arasında olduğu tahmin ediliyordu (Sabis 2001: 318-319)

Hemedan'ın ele geçirilmesinden sonra Güney Azerbaycan'ın diğer vilayetlerine doğru yapılacak taaruz için hazırlıklara başladı. Aşiretlerin Osmanlı kuvvetlerine katılmaları için aşiret reislerine mektuplar kaleme alındı ve cihada katılmaları istendi. Hatta Ali İhsan Paşa burada bir beyanname yayınlayarak Müslümanları cihada

çağırılmışsa da İngiliz ve Rus konsoloslar şehirde yaşayan Hıristiyanların hayatını tehlikeye atacağı iddiasıyla buna tepki gösterdiler (Karacağil 2014: 113).

Bu sırada Almanlar da Hemedan'ın zapt edilmesinden memnundular ve yapılacak ileri harekât için Nizam'üs-Saltana liderliğinde teşkil edilecek aşiret ve jandarmalardan oluşturulacak birliklerin masrafların kendileri tarafından karşılanacaklarını söylediler. Bu sırada Kirmanşah'da bulunan İran grubu kumandanı Şevket Bey önderliğinde aşiretlerden ibaret olacak şekilde bir İran tümeni kurma çalışmalarına başlandı. Nizam'üs-Saltana ise teşkil edeceği kuvvetlerle Tahran istikametinde taarruzda bulunacaktı. Ancak tahayyül edilen bu kuvvetlerden herhangi bir fayda sağlanamamıştır. Ali İhsan Sabis, aşiret kuvvetlerinin Hemedan harekâtına iştirak etmedikleri gibi bol bol para almak ve kendilerini beslemekten başka bir şey düşünmüyorlardı buldukları noktadan hareket bile etmediğini söylüyordu. Bunlar yerine Avşarlarla ilişkiye geçerek bunlardan faydalanma yoluna gitti. (Sabis 2001: 321; Metin 2007: 210)

XIII. Kolordu ve ona bağlı birliklerin 10 Ağustos 1916'da Hamedan'ı ele geçirmelerinden sonra Başkumandan Vekili ve VI. Ordu Kumandanı, İran'daki ileri harekâtın Kazvin ve Hazar Denizi'ne kadar sürmesinde ısrar ediyordu. Ancak XIII. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Paşa, içinde buldukları hattın savunmaya elverişli olmadığını ifade ederek bu talebe karşı çıktı. Çünkü İran'daki aşiretlerin durumu ortadaydı. Bunlarla herhangi bir harekât mümkün görünmüyordu. Diğer taraftan 700 kadar Hintli askerle birlikte Persy Sayks, İsfahan'da Ruslara katılmış, bu yüzden XIII. Kolordu'yu sağ taraftan tehdit ediyordu. Aynı şekilde General Çernazobol kumandasındaki Rus ordusu da Sakız-Sine üzerinde XIII. Kolorduyu sol taraftan tehdit ediyordu. General Baratoff kumandasındaki birlikler de Tahran ve Kazvin istikametlerinde güçlü görünüyordu (Sabis 2001: 322). Bundan dolayı Sabis Hemedan'dan ilerlemeyi sağlıklı bulmuyordu. Bundan sonra XIII. Kolordu'ya ait kuvvetler Ocak 1917 tarihine kadar herhangi bir ileri harekât yapmadan İran'da ele geçirilen bölgeleri Rus kuvvetlerine karşı savunmakla yetindi (Metin 2007: 141)

XIII. Kolordu'nun İran'da bulunması 6. Ordu'yu zayıf bıraktı. Iraktaki İngiliz baskısının artmasıyla birlikte 25 Şubat 1917 tarihinden itibaren XII. Kolordu Bağdat'a gitmek üzere geri çekilmeye başlamışsa da kısa bir süre sonra 11 Mart'ta Bağdat düştü. Osmanlı birliklerinin geri çekilmesi, İran'ın Rus kontrolüne girmesini kolaylaştırdı. Bundan sonraki süreçte Nizam'üs-Saltana, Almanya'dan yeterli desteği bulamayacak ve Nisan 1917 tarihinde İstanbul'a çağrıldı. Aynı günlerde Bolşevik İhtilalı'nın patlak vermesi Rusya'nın savaştan çekilmesine sebep oldu (Bayur 1991: 174; Karacagil 2014: 115). XIII. Kolordu beş aydan fazla bir süre Hemedan'da kalmasına rağmen yeterli güce sahip olamadığı için Ruslar karşısında kısa süreli başarılar elde etmekten başka ileri gidemedi.

III. BÖLÜM

3. BOLŞEVİK İHTİLALİ SONRASINDA GÜNEY AZERBAJYCAN'DA MEYDANA GELEN GELİŞMELER

3.1. Bolşevik İhtilali'nin Güney Azerbaycan'daki Yansımaları

İngilizlerin, Irak'ta (Kutu'l-Amare) Osmanlı ordusu karşısında hezimet yaşaması ile Rus ordusu İngilizlere yardım ulaştırmak için her yolu deniyordu. Bu sebeple de Ruslar, 1917 ilkbaharında yeni saldırılar yapmayı planlıyordu. Rus Kafkas Ordusu'nun bu seferki hedefi, Sivas ve Sinop hattına kadar olan İç ve Doğu Anadolu topraklarını işgal ettikten sonra Güneye doğru harekete devam ederek Musul yoluyla Irak'taki İngiliz birlikleri ile irtibata geçmekti (Çolak 2006: 176). Fakat Rusya savaşmakta olduğu cephelerde yeni planlar yaparken ülkede meydana gelen bazı gelişmeler bu planın uygulanmasını olanaksız hale getirdi ve hatta Rusya'nın savaştan çekilerek harbin gidişatını derinden etkilemesine sebep oldu.

Birinci Dünya Savaşı, tüm sıcaklığı ile devam ederken 27 Şubat (12 Mart) 1917'de Petrograd'da mevcut yönetim aleyhine gösteriler başladı. Bu gösterilere halk kitleleriyle beraber askeri birliklerin de destek vermesiyle hükümet kuvvetleri ile göstericiler arasında çatışmalar oldu ve ihtilalde önemli bir rol üstelenecek olan "İşçi ve Askerin Sovyeti" teşkilatı kuruldu. Sovyet yetkilileri ile Duma yetkilileri arasında yapılan görüşmeler sonucunda 14 Mart'ta iktidarın değiştiği ülkede (Çağlayan 2004: 14; Bayur 1991: 60; Çolak 2006: 176), Rusya Devlet Duması'nda bulunan "İlerici Blok", "Geçici Devlet Duması Komitesi"ni ihdas ederek iktidarı ele geçirdi. Sovyet yetkilileri ile Duma temsilcileri arasında gerçekleşen iki günlük müzakereden sonra, 14 Mart'da

liberal geçici bir hükümetin kurulması ve Çar'ın istifası üzerine uzlaşma sağlandı (Sürmeli 2001: 1). Böylece Rusya'da çarlık rejimi sona erdi.

Rusya'da Çarlık rejiminin sona ermesi ile birlikte liberal düşüncenin savunucusu Prens Lvov'un başkanlığında Bolşeviklerin dâhil edilmediği geçici bir koalisyon hükümeti kuruldu (Sander 2008: 390). Böylece 15 Mart'da Lvov, 12 kişilik ekibiyle geçici hükümetin başına geçti. (Belen 1964: 193). Her ne kadar hükümetin başkanı Lvov olmuşsa da asıl yetki Adalet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı sosyalist Kerenski'de idi (Çolak 2006: 177).

Kerenski Hükümeti, Rusya'daki ihtilal ve ordu içerisindeki kayıplara rağmen harbe devam etmeye karar verdi. Bu durum Mayıs'ta Rus ordusunun tekrar kuvvetlenmesi ihtimalini doğurdu. Fakat Kerenski Hükümeti, şimdi de Bolşevik ve Menşeviklerin baskısı altındaydı. Çünkü Bolşevikler, Kerenski Hükümeti'nin aksine savaş taraftarı değillerdi ve güçlenen Bolşevikler, Kasım 1917 de darbe yaparak hükümeti ele geçirdi. İktidarı ele geçiren Bolşeviklerin ilk işi, gizli antlaşmaları dünya kamuoyuna açıklamak ve İttifak Devletleri'yle barış antlaşmalarını başlatmak oldu (Armaoğlu 2013: 125-126; Bayur 1991: 92). Bolşevikler, Rusya'nın "İlhaksız ve Tazminatsız" olarak İttifak Devletleri ile barış antlaşması yapmak istediler (Armaoğlu 2013: 132; Çolak 2008: 140). İttifak Devletlerinin de barış antlaşmasına sıcak bakmasıyla Bolşeviklerin öncülüğünde Brest-Litovsk görüşmeleri 22 Aralık 1917'de başladı.

Bolşeviklerin savaştan çekilmek istemesiyle Rus ordusu cephede zor zamanlar geçirmeye başladı. 1917 kışını hayli zorlu atlatan Ruslar, bu sırada 100 bin kişi kaybetmesine rağmen Kafkas Ordusu'nu Rusya'dan gelen ikmal erleriyle takviye etmeye devam ettiler. İlkbahar'da Rus ordusunun cephelerdeki ordu mevcudu 250 bin insan ile 470 top idi (Belen 1964: 194). Rusların cephelerde yaşadığı kayıpların tek sebebi tabii ki kış şartlarının zorluğu değildi. Sağlık hizmetlerin yetersizliği de zayıflığın artmasının en büyük sebeplerindendi. Harekât sahasında bulaşıcı hastalıkların kol gezmesi buna karşılık askerlere yeterli derecede aşı tatbik edilmemesi, doktor ve hastane yetersizliği, yiyecek ve giyecek eksikliği da kayıpların artmasına sebep oldu.

Dolayısıyla savaştan ziyade Rus ordusunu hastalıklar kemirmeye başlamıştı. Bu da ordunun sağlık hizmetlerindeki noksanlıklardan ileri gelmişti.

İhtilal, mevcut ordu içerisinde hızlı bir şekilde yankı buldu. Osmanlı ordusu karşısında savaşan Rus askerleri Bolşeviklerin İttifak Devletleri ile barış görüşmelerini sürdürdüğü sırada 8 Nisan'da beyaz bayrak açarak “yakında sulh olacak” diye bağirmaya başladılar. Daha sonra İhtilal sevinci kendisini iyice hissettirince de askerler disiplinden çıktılar ve artık savaşmak istemediklerini belirtiyorlardı. 28 Nisan'da II. Kafkas Türk Kolordusunun karşısında 153. Rus Alayı erleri, ellerinde “yaşasın cumhuriyet” yazılı bayraklar ile konuşma isteğinde bulunduktan sonra siperlerine geri dönüyorlardı (Belen 1964: 194-195).

İhtilalin etkisi Güney Azerbaycan'da bulunan Rus askerleri arasında da aynı şekilde etkisini gösterdi. 1916 yılına kadar bölgede görevli iyi bir birlik olan Rus Kazak birliği içindeki erler de görev yerlerini terk etmeye başladılar ve üstlerine itaat etmeyi bıraktılar. Birliklerinden bağımsız hareket etmeye başlayan bu erler şarap ya da başka alkollü içecekler tedarik ederek bölgede sarhoş bir şekilde gezmeye başladılar (Sykes 1921: 486). Düzeni ve birliği bozulan bu Rus askerleri iaşelerini temin edemediklerinden çevreyi yağmalamaya başladılar (Larcher 1927: 425). İran Hükümeti'nin otorite kuracak jandarma ve polis gücünden yoksun olması sebebiyle bu kargaşa ortamı gittikçe genişledi. İhtilal ile birlikte bölgede asayiş bozulan Rus askerleri dışında, çevresine iyi davranan askerler de vardı. Savaşmak istemeyen Tebriz'deki Rus askerleri halka “arkadaş” veya “yoldaş” şeklinde hitap etmeye başladılar (Atabaki 2006: 3-4).

Rus İhtilali, İran'da birkaç istisna dışında, askerlerin cephelerinden düzensiz bir şekilde geri çekilmelerine yol açtı (BOA, DH. ŞFR. 84/6). Bu birlikler Hazar sahillerine doğru çekilmeye başlayıp, silahlarını bıraktılar veya sattılar ve vatanlarına erken dönmek istediler. Böylece cephenin uzun vadesinde güneydeki Hanikin'den kuzeydeki Kafkasya'ya kadar ciddi bir boşluk açıldı. Rus ordusu bölgeden çekilirken şehir ve köyleri yağmalamaya başladı. Memleketine dönen bazı Rus askerleri Urmiye pazarını yağmalayıp ateşe verdiler. Rusya'nın ihtilalci yönetimine tabi olmak istemeyen 800 Rus

subayı ise ülkelerine dönmeyi reddetti ve bölgede kalarak Ermeni ve Nesturilerden oluşan 20 bin kişilik bir orduyu eğitmeye başladılar (Avşarlı 2005: 79). Bunlar dışında Güney Azerbaycan'daki General Boratoff ve Bicherakov komutasındaki birkaç Rus oluşumu da ülkelerine dönmek istemedi. Rusların bölgeden çekilmesi, Hazar boyunca Orta Asya'da Osmanlı-Alman gücünün oluşmasını belirgin hale getirdi. İngilizler bu Türk-Alman gücü karşısında kaygılanmaya başladılar. (Lenczowski 1992: 87).

Rus İhtilali, Güney Azerbaycan'da farklı duyguların yaşanmasına da sebep oldu. Halk, Rus işgalleri sırasında hayatlarını kaybeden hürriyet şehitlerini anmak üzere Güney Azerbaycanlı şehitlerin mezarlarına çiçek bırakmaya gittiler. Hala yas tutan hasta ve yaşlı anneler çocuklarının mezarını ziyaret ettiler. Hatta Rus resmi temsilcileri ve askerleri de devlet garnizonunda toplanarak Güney Azerbaycanlılara eşlik ettiler. Rus temsilciler, yapılan eski hatalar için halktan özür dileyerek, orada bulunan ailelerin şehitlerini ziyaret ederek baş sağlığı dileklerini ilettiler. Tebriz'deki "Askeri ve Yurttaş Milletvekilleri Yönetim Komitesi"nin başında olan ve bölgede bir Bolşevik yönetiminden yana olan (Quar 2005: 99) Kamberov da bir konuşma yaparak; Rus askerleri tarafından İranlılara uygulanan politikayı kınayarak, onlara karşı beslediği nefretin sonsuz olduğunu söyledi. Bundan sonra İran'ın içişlerine müdahale etmeyeceklerini ve hatta Azerbaycan Demokrat Partisi'ne (ADP) her türlü desteği vereceklerini belirttiler (Azer 1995: 63). Böylece Çar Hükümeti'ne duydukları öfkeyi sergilemiş oldular.

Rus ordusunun Güney Azerbaycan'dan çekilmesi basının da ana gündemindeydi. Tebriz'de yayımlanan Demokratların yayın organı "*Teceddüd Gazetesi*" 31 Mayıs 1917'da "*İran ve Özgür Rusya*" başlığı altında bir yazı yayımladı:

"Yüce Rus Milletinin en parlak dönemini oluşturan bu devrim, özgür Rusya ve İran halkı arasında iyi komşuluk ilişkilerini sağlamlaştırmak için çok güzel bir fırsat yaratmıştır. İleri görüşlü Rus halkının yaptığı bu büyük devrim, onları dünya hürriyetçilerinin odak noktası yapmıştır. Onlar buraya gelinceye kadar, yıllarca gaddar ve zalim Rus hükümetlerinin baskısı altında acı çektiler. Sömürgeci Rus Hükümetlerinin İran ve İran halkların a karşı izlediği politika sadece İran halkı değil, Rus halkının da onlardan nefret etmesine sebep olmuştur. İran halkı, Rus milletinin hiçbir zaman kendi

mutluluğunu başka bir milletin mutsuzluğu pahasına elde etmek istemeyeceklerini iyi bilir. Özellikle tarihi komşuları olan İranlıların ilerlemesini içtenlikle istedikleri herkes tarafından bilinmektedir. Ne yazık ki, eski Rus hükümetinin İran ve İran halklarına karşı uyguladığı sömürgeci politikası, derin bir nefret duygusunun yaratılmasına neden olmuştur. Onların izlediği politika sonucu İran halkı, arzuladığı hedeflere ulaşamadı, milli serveti uzun yıllar sömürgeci devletler tarafından yağmalandı. Her zaman felaketlerden sonra ümit ve mutluluk geliyor. İran halkları yıllar yılı mahrumiyet ve baskı altında yaşadıkdan sonra Rusya'nın iyi niyetli, ileri görüşlü yüce milletine sevgi ve dostluk duyguları beslemektedir. İran halkı bağımsızlık ve gelişme için us milletinden anlayış ve yardım beklemektedir” (Azeri 1995: 61-62).

Yazıdan da anlaşılacağı üzere Rus İhtilali'nin bölgede yeni bir dönemin başlangıcı olduğunu ve ihtilalden dolayı duyulan mutluluk dile getirilmektedir. Ayrıca Önceki Rus hükümetlerinin İran ve İran halklarına karşı uyguladığı sömürgeci politikanın halkta derin bir nefret yarattığı üzerinde durulmaktadır. Fakat bundan sonraki süreçte Rusya'nın yeni yönetimine baskıyı sona erdirdiği için sevgi ve dostluk duyguları beslendiği belirtilmektedir.

Bolşevikler ile İttifak Devletleri arasında 15 Aralık 1917 de başlayan görüşmeler nihayet sona erdi ve 3 Mart 1918'de İttifak Devletleri ile Bolşevikler arasında Brest-Litovsk Atlaşması²² imzalandı. (Armaoğlu 2013: 132; Çolak 2008: 140). Bu antlaşma ile Ruslar savaştan resmen çekilme kararı aldılar. Rusya'nın savaştan çekilmesi ile İran'ın tarafsızlık siyasetine riayet edilmesi ve toprak bütünlüğünün korunması için 1907'de Ruslar ve İngilizler arasında imzalanan antlaşmanın iptali de ele alındı ve ayrıca savaştan devletlerin askerlerini geri çekmesi de kabul edildi (Karacagil 2014: 115).

Bu antlaşma ile İran'ın tahliyesine dair alınan karar Şah'ı memnun etti. Şah, “Osmanlı Devleti'nin izhar eylediği hissiyat-ı dostaneden duyduğu memnuniyeti” Osmanlı Dışişlerine bildirdi (Metin 2010: 154; Karacagil 2014: 115). Osmanlı Devleti'nin İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne dair söz konusu antlaşmada

²² Rus İhtilali'nin sebepleri için (Kurat 1987: 29-34), Brest-Litovsk Görüşmeleri İçin bkz. (Kılıç 1998).

ortaya koyduğu tavır, İran kamuoyunda takdirle karşılanmasına ve iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin gelişmesine rağmen İran Hükümeti'nin Güney Azerbaycan'a dair çekinceleri devam etti (Metin 2010: 164). Çünkü İran Hükümeti, Osmanlı Ordusu'nun tekrar Güney Azerbaycan'a gireceğinden korkuyordu. Nitekim bu kaygısından da haklı çıktı. Çünkü Rus ordusunun bölgeden çekilmesi ile ortaya çıkan otorite boşluğu İngilizlerle birlikte Ermeni ve Nesturi çetelerinin Müslüman ahaliyi katletmesine sebep olmuş ve Osmanlı Ordusu tekrar bölgeye girmek zorunda kalmıştı.

3.2. Bolşevik İhtilali Sonrası Bölgede Ortaya Çıkan Otorite Boşluğu ve Sonuçları

3.2.1. Ermeni ve Nesturilerin Rusların Yerini Alma Çabası

Brest-Litovsk Antlaşması ile Rusların Güney Azerbaycan'dan çekilmesi ve Ruslarla, "Erzincan Mütarekesi" (18 Aralık 1917)²³ akdedildikten sonra Rus tehlikesi de ortadan kalkmış oldu. Fakat Rusların bölgeden ayrılması otorite boşluğunu doğurdu. Güney Azerbaycan'ın şehir, kasaba ve köylerinde otorite boşluğunun ortaya çıkması ve İran Hükümeti'nin güçlü bir ordu gücünden yoksun olması büyük bir kargaşa ortamının oluşmasına sebep oldu. İngiliz Güney İran Polis Kuvvetleri kumandanı Percy Sykes, o dönem bölgedeki durumu şöyle ifade etmektedir:

"... Rus askerleri burada binlerce miktarda olmak üzere dolaşıyorlar, tüfeklerini, cephanelerini, eşyalarını ve atlarını ve para edecek bütün teçhizatlarını satmaktadırlar. Atlar birkaç şiline gidiyor. Fakat yem fiyatı o derece fahiş fiyata çıkmıştır ki atlar ancak hediye verilecek kıymettedir. Filhakika garbi ve şimali İran Hükümeti'nin zaafından dolayı Rusların bu vaziyetinden çok zarar görmüşlerdir" (Sykes 1921: 486).

Ruslar bölgeden çekildikten sonra kendilerinden geriye kalan cephaneden en çok faydalanan Ermeni ve Nesturiler oldu. Ahmed Kesrevi'ye göre İran'daki Ermeni ve Nesturilere savaş sırasında aileleriyle beraber Osmanlı topraklarından göç eden 12.000

²³ Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütarekesi'nin ayrıntılı maddeleri için bkz., (Mercan 1991: 68-72)

Celov (Osmanlı Nesturileri) katılmıştı. Ayrıca Erivan, Nahcivan ve Van'dan gelen Ermeni sayısı da 5000'den fazla idi. Salmas, Urmiye ve Salduz şehirlerindeki bu kuvvetlerin toplamı 20.000 kişi olmuştu. Bu birliklere 800 Rus ve 72 Fransız komutan önderlik ediyordu. Fransız ve Ruslar dışında Amerikan Konsolosları ile Urmiye'de yaşayan Amerikan Hıristiyan Misyonu ve Fransız Hastanesi müdürünün de yardımıyla (Güneyli 2005: 31-32) Güney Azerbaycan'da bilhassa Rumiye ve Salmas havalisinde toplanan Ermeni ve Nesturiler ihdas ettikleri askeri teşkilatlar sayesinde bölgede üstünlük kurmuşlardı (Aysan 1938: 1).

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte kendilerine bir "Ermenistan Devleti" kurma karşılığında Rusların yanında savaşan ve Anadolu'dan göç eden Ermenilerce de takviye edilen Ermeniler, Rusların yerine geçmeğe başladılar. Rus askerlerinden geriye kalan silah, cephane ve iâşe ambarlarını ele geçirerek Osmanlı Devleti'nin daha önce Ruslar tarafından işgal edilmiş olan topraklarında bir Ermenistan vücuda getirmek istiyorlardı. Bunlar yavaş yavaş büyüyerek, taburlar, alaylar teşkil etmeye başladılar. Ermeniler bu fırsattan istifade ederek büyük Ermenistan hülyasını gerçekleştirmeyi ümit ediyorlardı (Bruinessen 2007: 90). Ruslar tarafından daha önce işgal edilen fakat Ruslar çekildikten sonra boşalan yerlere yerleşen Ermeni çeteler zayıf oldukları yerlerde Kürt aşiretleri ile geçiniyorlardı. Fakat kuvvetli oldukları yerlerde Osmanlı yanlısı kim varsa yok etmeye başladılar (Aysan 1938: 2).

Nesturilerin de Ermenilere benzer arzuları vardı: Urmiye ve Salmas havalisinde bağımsız bir devlet kurma hayali olan Nesturiler, Bolşevik İhtilali sonrasında Osmanlı kuvvetlerinin Tebriz'e yapacağı olası bir askerî harekât karşısında İngilizlerin güdümünde tampon vazifesi göreceklerdi. Rusların bölgeden çekilmesi ile yalnız kalan Nesturiler, Rusların ele geçirdikleri silahlar ve bazı gönüllü Rus subaylarınca desteklenmeye devam edildi. Bakü petrolünün Alman ve Türk tehlikesi altında olduğunu düşünen İngilizler de Nesturileri desteklemeye başladı. Bu amaçla 1917 yılının Aralık ayında İngiliz subay Yüzbaşı Gracey Van'dan Urmiye'ye geçti. Burada Nesturileri örgütleyerek, Osmanlı birliklerine karşı savaştırmak için gizli toplantılar tertip etti. İngiliz subay dışında bu toplantıya Amerikalı misyon müdürü Mr. Shedd, Rusya konsolos vekili Mr. Nikitin, Urmiye'deki Fransız Piskoposu Monsignor

Toplantıya; Amerika misyon müdürü Mr. Shedd, Rusya konsolos vekili Mr. Nikitin, Urmiyedeki Fransız Piskoposu Monsignor Sontag ve Nesturi Patriği Mar Şamun gibi Nesturi temsilcileri de katıldı. Toplantı da genel olarak Nesturilerin savaşması üzerinde duruldu ve karşılık olarak kendilerine askeri ve mali destek verileceğini ayrıca Nesturilerin hayalini kurdukları bağımsızlık isteklerinin düşünüleceği sözü verildi. Bunun üzerine harekete geçen Nesturiler, bölgedeki Müslümanlara zarar vermeye başladı. Bunun dışında bir Fransız misyonu da Nesturilere kendilerini Türklere karşı korumaları için silah dağıtıyordu. Bu arada İngilizler Urmiye'deki Nesturilerle irtibat kurma ve Nesturi başıbozuklarını Tebriz'e yönelik bir Türk akınına karşı savaş gücüne dönüştürme girişiminde bulundu (Bruinessen 2007: 72-73, 89-90).

Ruslar bölgeden çekildikten sonra bölgedeki Hristiyan azınlıklar Ermeni ve Nesturileri eğitmek üzere Tiflis'ten çok sayıda İngiliz ve Fransız subay Güney Azerbaycan'a geldi. Amerikan misyonerleri de Rusların silahlarını satın alarak Ermeni ve Nesturilere verdi. Marşimun, Ağa Petros ve diğer Ermeni ve Nesturi liderleri Salmas'tan Urmiye'ye gelerek Amerikalı misyoner Doktor Şet ile Eski Rus Konsolos Nikitin ve 72 kişilik Fransız heyeti ile iş birliği yapmaya başladılar. Bölgede "Mutwa" adlı Hristiyan bir kurul yönetimi ele geçirdi. Nesturiler, yönetime hâkim olduktan sonra 3 gün için de 10 binlerce insanı katlettiler (Avşarlı 2005: 80). Bu sırada 29 Mart 334 (29 Mart 1918) tarihinde alınan bir telgrafa göre Savuçbulak ve Salduz'a gelen Ermeni ve Nesturilerin de içerisinde bulunduğu 400 Rus Kazak askeri Savuçbulak ve Salduz arasındaki karayı tahrip ettikten sonra ele geçirdikleri erzakla Savuçbulak'a geri çekilmişlerdi. Ruslar Salmas ve civarına yerleştirdikleri Van Ermenileri ile Nesturiler yardımıyla Kafkasya'daki ordularının iaşelerini temin için erzak gasp etmeye gasp ediyorlardı. Ruslar, Ermeni ve Nesturiler aracılığıyla buradan topladıkları zahireyi gemilerle gönderdikten sonra Savuçbulak'tan Tebriz'e geçmişlerdi (BOA. DH. EUM. 2. Şube.15/9).

Ermenilerin ve Nesturilerin bölgedeki faaliyetlerinden yerel Müslüman halk (Kürtler ve Azeriler) memnun değildi. Dahası İran Hükümeti de rahatsızdı. Rusların bölgeden ayrılması ile başlayan karşılıklı intikam arayışları Hristiyanlarla Müslümanlar arasında acımasız bir şiddetin artmasına sebep oldu. Hristiyanlar daha iyi silahlanmış

olduklarından en fazla zararı Azerilerle, herhangi bir aşirete mensubiyeti olmayan Kürtler gördü. 1918 yılında Urmiye’de Kürtler ile Ermeniler ve Nesturiler arasında başlayan çatışmalarda Nesturiler galip geldi ve kente hâkim oldular. (Bruinessen 2007: 90).

Ruslar bölgeden çekildikten sonra dönmeyi reddeden bazı Rus askerleri 1918 yılında Ermenilere destek vererek Hoy, Salmas ve Urmiye’de Türklere ve Kürtlere büyük kıyımlar yaptılar. Günümüzde Urmiye trajedisi olarak kayıtlara geçen bu olaylar sırasında Müslüman erkeklerin çoğu katledilmiş, kadınların ise ya ırzına geçilmiş ya da tutsak edilmişlerdir. Nesturilerin de Ermenileri desteklediği bu olaylar sırasında Ermenilere Ağa Petros, Nesturilere, Marşimon kumandanlık etmekteydi. Bu olayların yaşandığı bir gece 1500 Azerbaycanlı öldürüldü. Ahmed Kesrevi’nin de yazılarında doğruladığı bu bilgilere göre Urmiyeli ailelerin bir kısmının soyulduklarını bir kısmının da bir kamu binasında toplattırıldıklarını söylemektedir. Bu insanların birkaç gün aç ve susuz kaldıklarını anlatan Kesrevi, pazarların kapalı olmasından dolayı da hiçbir şey alamadıklarını söylemektedir. Ayrıca Kolera salgınının da yayılması ile Urmiye ve Salmas’da birçok insan hayatını kaybetti (İskenderli 2011: 132- 133).

Azerbaycan’da olayların bu denli tırmanması sadece Rusların bölgeden çekilmesi ile elbette ilişkilendirilemez. Diğer önemli bir sebepte Anadolu’da Ermenilerin katledildiğine dair söylentilerin yayılması idi. Bu söylentilerden biri, Hoy’da Erzincan’da Türklerin Ermenilere katliam yaptıklarını, kadınlarına tecavüz edildiği ve etlerinin pişirilerek halka yedirildiğidir. Bu söylentiler Ermenilerin daha da galeyana gelmesine sebep oldu. 14 Haziran 1918’de Ermeni orduları birliği komutanı Adranik Hoy’u kuşattı. Buna karşılık Müslüman erkekler şehri savunmaya geçtiler. Kadın ve çocuklar da savunmaya yardım için yiyecek temin etmeye çalıştılar. Başbozuk Rus askerlerinin de desteklediği Petros komutasındaki Daşnak birlikleri Urmiye ve Salmas’a saldırdılar. Bu iki şehir günlerce top ateşine tutuldu (İskenderli 2011: 133-134).

İran Hükümeti’nin bu olaylar karşısında güçsüz kalması ile Tebriz Valisi Simko’dan yardım istedi (Bruinessen 2007: 90). Buna karşılık Ruslar tarafından daha

önce Tiflis'te tutulan ve daha sonra Hoy'da yaşaması ve sadık kalması şartıyla serbest bırakılan Kürt aşiret reisi Simko İsmail Ağa da İhtilalden sonra Rus General Baratoff askerlerinin geri çağrılması ile sahra topları dâhil olmak üzere onların silahlarının çoğunu ele geçirmeyi başarmıştı. Simko, bu gücünü kullanarak Nesturilerin lideri Patrik Mar Şimunu bir davet sırasında öldürdü. Daha sonra Nastur ileri gelenlerinden Marşehon ile kardeşi de Salmas'da Şikaklar tarafından katledildi. (BOA. DH. ŞFR. 583/113). Bu olaylar Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında bir dizi intikam katliamlarına yol açtı. Bunun üzerine Nesturiler Ağa Petros ve Sırma Hanım kumandasında 30 bin kişilik bir kuvvet toplayarak Simko üzerine yürüdü. Simko Ruslardan ve İran'dan umudunu kestiği için af dileyerek Osmanlı Devleti'ne sığındı. Simko'nun Marşimonu öldürmesinden sonra Nesturiler, Salmas civarındaki Müslüman köyler ile Dilman ve Rumiye'de umumi katliama giriştiler. Dilman yerle bir edildi. Rumiye'de Müslüman halk günlerce katliama maruz kaldı. Rumiye'de mevcut İran askeri ile halkın elindeki silahlar alındı. Tebriz'den sevk edilen bir kuvvet de bu şakiler tarafından püskürtüldü. Bu şakiler tarafından sadece Rumiye ve civarında katledilen Müslüman sayısının 90 bin civarında olduğu tahmin edilmekteydi (BOA. HR.SYS., 2341/60). Nesturiler, bazı şehirleri ele geçirdikten sonra, Simko'yu takip etmeye başladılar. Simko, Kotur Deresi'nden Hoy şehrine gelmiş olan Ali İhsan Paşa birliğine katıldı. İhsan Paşa'ya karşı koyamayacağını anlayan Nesturiler şehri terk ederek İngiliz himayesine sığınmak üzere Irak ve Suriye'nin çeşitli yerlerine dağıldılar. Nesturilerin Rumiye'den kaçmasıyla Katolik piskopos Mgr. Sontag ve vaftiz misyoneri H. Pflaumer 1 Ağustos 1918'de Rumiye'de öldürüldüler (Ünal 2006: 194-195). Sonraki süreçte İngilizlerin Türk ilerleyişini durdurmaya yönelik Ermeni ve Nesturileri barikat olarak kullanmalarından sonraki çatışmalara Simko katılmadı. Fakat liderlerinin ölümünden sonra paniğe kapılan Nesturiler, Urmiye'den kaçarken peşlerine takılan Türk kuvvetlerine Simko'nun adamları da katıldılar ve Kürt çeteler daha sonra şehre girerek her tarafı yağmaladılar (Bruinessien 2007: 90).

İran Hükümeti, Güney Azerbaycan'da meydana gelen karışıklıklardan Osmanlı Ordusunun ilerleyişinin sebep olduğunu iddia ediyordu. Bu iddiaya karşılık Osmanlı Devleti gerekli tahkikatı yaptıktan sonra İran Hükümeti'ne olayların sebebi hakkında cevap verdi: Yapılan tahkikata göre Ermenilerin Osmanlı askerleri tarafından

katledildiğinin aslının olmadığı, Tebriz ve Meraga dolaylarında yaşayan Ermenilerin huzur içinde yaşadıkları ve yalnızca Hoy, Dilman ve Rumiye civarında meskûn olan Ermenilerin, Nesturiler ile birlikte bir hükümet teşkiline niyetlenmeleri üzerine üzerlerine usulen hareket edildiği ve dahası mallarının yağma edildiği de asılsız olduğu bildirildi. Bunun dışında Dilman ve Rumiye'den kaçan şakilerin mallarının bile Van ve sair mahallerdeki depolarda muhafaza altına alındığı, bu yüzden Ermenilerin Osmanlı Kuvvetleri tarafından katledildiği iddiasının yersiz olduğu buna karşılık Osmanlı yanlılarının Ermeniler tarafından birçok defa saldırıya maruz kaldığı ifade edildi. Ayrıca 1918 Nisanı'nda Ermeni saldırıları sonucunda Dilman'da yerle yeksan edilmiş neredeyse oturulacak ev bile kalmadığı, Rumiye'deki mezalim ise Osmanlı ordusunun tahliyesine kadar devam ettiği, bir Rus zabitanın ifadesine göre Dilman'da şehit edilmiş 8 bin, Rumiye'de ise Amerikan Konsolosu Doktor Sheet tarafından yalnızca bir-iki gün içerisinde gömülenlerin miktarının 3 bin civarında olduğu, fakat bu sayıların bile hakikatin ancak asgarisini oluşturduğu bildirildi (BOA. HR. SYS., 2341/60).

3.2.2. İngilizlerin Rusların Boşattıkları Yerlere Yerleşme Planı

Rusya'nın savaştan çekilmesi ile Transkafkasya'nın İran, Afganistan ve Orta Asya'ya giden yol üzerinde bulunması İngilizleri tedirgin etmekteydi. İngilizlere göre birleşik bir Osmanlı-Alman ordusu savaşta tarafsızlığını ilan etmiş olan İran ve Afganistan'ı etkileyip ittifaklarına dâhil edebilirdi. Ayrıca Transkafkasya'da mevcut demiryollarını kullanarak da kolayca sevk edilecek bu ordu ile İngiliz sömürgesi Hindistan'ı tehdit edebilirdi. Bunun yanında bölgenin iktisadi zenginliği de bölgeyi önemli kılıyordu. Bölgedeki yer altı kaynakları olan petrol, magnezyum, bakır gibi madenler ile ormanlar ve ziraat ürünlerden pamuk ve buğday savaş zamanı en fazla ihtiyaç duyulan ürünlerdi (Çağlayan 2004: 29–30; Dunsterville 2016: 146; Çağlayan 2002:412). Bunlar dışında İngilizlerin başka kaygıları da vardı: Bakü petrolünün Ruslar, Ermeniler ve Almanlar arasında çıkar çatışmasına sahne olduğunu ve bunlardan birinin eline geçmesi halinde İngiliz menfaatlerine aykırı sonuçlar doğuracağını düşünüyordu (Mustafayev 2013: 150). Söz konusu Bakü petrolünün tarafların eline geçmesi halinde petrolün borularla Batum limanına ulaştırılması mümkün olacaktı. Bu da Almanya'nın daha da güçlenmesi anlamını taşıyordu. Öte yandan Osmanlı,

Pantürkist siyaseti için önemli bir mevki elde ederek Hindistan'daki İngiliz sömürge yolları üzerinde bulunan Bakü'den İran ve Türkistan'a ve oradan da Afganistan'a geçerek İngiliz sömürgelerinin baskı altına gireceğini düşünüyordu. Bunun için de ne olursa olsun Bakü'nün Osmanlı'nın eline geçmemesi gerekiyordu.

İngilizler, Tebriz üzerinden Bakü'ye ulaşip bu Osmanlı-Alman etkisini kırmayı düşünüyordu. İngilizlerin bir diğer planı da Rusların bölgeden çekilmesi ile yalnız kalan Ermeni ve Nesturilere yardım ulaştırmaktı (Sykes 1921: 488). Bunun için İngilizler, önce Rusların İran'da boşalttıkları yerleri ele geçirmeyi, daha sonra da Tebriz tarihiyle Bakü'ye ulaşmayı planlıyorlardı. Daha önce hususi teşkilatları ile Güney İran'a hâkim olan İngilizler bu sefer aynı yöntemle Tebriz'e yerleşmek istiyorlardı (ATASE, 51/243A). Bu amaçla İngiltere Başkumandanlığı bölgedeki gelişmeler üzerine Irak'ta konuşlanan kuvvetlerinin bir kısmını, Basra Körfezi üzerinden önce Güney Azerbaycan'a buradan da Hazar Denizi kıyılarına çıkartma kararı aldılar (Mustafayev 2011:150).

İngilizlerin, bu planları için Güney İran'da sınırlı sayıdaki askerleri dışında kuzeye gönderilecek yeterli kuvveti yoktu. En yakın İngiliz birliklerinin bulunduğu Bağdat ise Güney Azerbaycan'a oldukça uzaktı. Bu sebepten İngiliz Hükümeti ilk aşamada İran'a muhtemel bir Osmanlı taarruzunu önlemek veya Osmanlı birliklerini durdurmak amacıyla o yörede iş birliği yaptığı Ermenileri, Nesturileri ve paralı asker olarak Rus ordusundan kaçan subay ve askerleri örgütlemek, talim ve terbiye etmek için ilk etapta İran'a bir askeri heyetin gönderilmesine karar verdi. Bu heyetin başında General Dunstrevill bulunmaktaydı (Sykes 1921: 60). Bu amaçla Dusterville, birkaç motorlu vasıta ve bir grup subay ile Hazar Denizi'ne doğru yola çıktı. Grup Ford otomobilleri ile Esedabad Geçidi üzerinden Hemedan'a ulaştı. Bu sırada Dusterville, kendilerine mukavemet eden yerli halkı kontrol altında tutmak amacıyla neferlerden oluşan küçük bir ordu grubunu burada bırakarak önce Kazvine sonra Reşt'e gitti. Bu sırada desteksiz ve tedariksiz Hemedan'da bıraktığı kfilesinden yüzlerce mil uzaklıkta, kendisini bir şey yapamayacak halde buldu. Dusterville'nin karşısındaki Alman destekli kuvvetler iyi silahlanmışlardı. Almanlar tarafından kendilerine para yardımı yapılan yerel halk İngilizlere saldırmak için uygun fırsatı kolluyordu. Dusterville, burada yerli

halk ile görüştü ve Dusterville'in kuvvetli olmadığını anlayan Alman destekli yerli halk cesaretlendi. Dusterville, bu durum karşısında geri adım atmak zorunda kaldı ve Reş'ten hızlı bir şekilde ayrılarak Hemedana geri döndü. Böylece Dusterville'nin ilk sıçraması başarısız oldu (Donohoe 2016: 64).

Dunsterville, Hemedan'a döndükten sonra bir süre burada kaldı ve tekrar küçük bir İngiliz birliği ile Tebriz'e doğru yola koyuldu. Bu arada Bağdat'tan Tebriz'e sevk edilmek üzere yeni İngiliz birlikleri de gönderildi. Dunsterville'nin birliği on beş İngiliz subayı, bir Fransız subayı ve yaklaşık otuz beş İngiliz subayından oluşuyordu. Bu sırada bazı subaylar Avustralya'ya özgü "Waler" cinsi atlarla, bazıları da İran'a özgü zayıf çelimsiz "lagar" atları ve yerlilerden temin edilen katır ve eşeklerle yola çıktılar. Bunların amacı Zencan üzerinden Tebriz'e varmaktı. Birliğin planı, yerli halktan asker toplayarak yeni bir kuvvet teşkil etmek ve Tebriz'e ilerlemektir ve mümkünse Türkleri ezerek Bakü'ye ulaşmaktı. Bu birliğe Binbaşı Wagstaff²⁴ liderlik ediyordu (Donohe 2016: 120). 4.000 civarında olan bu Birlik, yedi günlük bir yürüyüşten sonra Zencan'a ulaştı (ATASE, 137/364/631). Bu sırada İngiliz kuvvetlerinin bir kısmı Wagstaff'ın bir kısmı da 2. Kral Edward Süvari Birliği'nden Yüzbaşı Osborne'un komutası altında idi. Osborne'nun kafilesi Osmanlı kuvvetlerini tehdit için Zencan'ın batısı ve kuzeyine doğru dolanırken, Wagstaff da küçük birliği ile şehrin güneyine mevzilendi (Donohoe 2016: 125). Bu sırada Zencan halkı İngilizler karşısında paniğe kapılsa da İngilizler, bir süre burada konaklayıp Meyane'ye doğru yola çıktılar.

İngilizler, kolay bir şekilde Güney Azerbaycan'a doğru ilerlerken bilhassa güzergâh üzerinde olan aşiretleri elde ederek müşkülatsız bir şekilde hedeflerine ulaşmayı amaçlamaktaydılar. Yalnızca Osmanlı ve Alman yanlısı olan ve bölgenin en kuvvetli aşireti olan Sencabiler İngilizlere karşı koyuyorlardı. Ayrıca bu sırada ülkesine dönmeyen Rus General Boratoff ile birkaç binden ibaret askeri de İngilizlere katıldılar (Aysan 1938: 2).

²⁴ Wagstaff, Güney İran Avcı Eriği Birliği'ne bağlı olarak çalısan yıllarını İran'da geçiren, Farsça'yı iyi bilen, entrikacı ve İran hakkında özel bilgiye sahip biriydi. Dolayısıyla İran'dan Azerbaycan'a kadar olan bölgede yaşayan bütün kabileleri iyi biliyordu (Donohoe 2016: 120).

İngilizler, hiçbir direnişle karşılaşmadan Meyane'ye girdikten sonra satın almak suretiyle tahıl stoklarını toplamaya başladılar ve yerli halktan yeni birlik kurmak üzere harekete geçtiler. Buna karşılık yerli halka aylık yaklaşık 2 pound ücret ödeyeceklerdi. İngiliz birlikleri Meyane'deyken Osmanlı kuvvetleri Tebriz'de takviye yaparak İngilizlerin ilerleyişini durdurmaya hazırlanıyorlardı. Bu sırada Wagstaff da bu hazırlıklara karşılık Irak'taki İngiliz Ordusu'ndan takviye ve dağ topları istedi. Osborne de savaşa hazır kuvvetleri ile Tebriz'e doğru yola çıkarıldı. Bu sırada Urmiye'de Nesturilere yardım ulaştırmak için temmuz ayında teşebbüse geçildi. Nesturilerin mühimmatı tükenmiş, Osmanlı kuvvetleri karşısında çaresiz kalmışlardı. Yardıma İngiliz ordusunda görevli Güney Afrikalı havacı Teğmen Pennington, 7 Temmuz'da Kazvin'den gönderildi. Urmiye'ye uçan Pennington, önce Türk sanıldığı için Nesturiler tarafından uçağı düşürülmeye çalışıldı. Fakat daha sonra İngiliz olduğu anlaşılınca halk sevindi. Bir süre Urmiye'deki Nesturilerle görüşen Pennington daha sonra Hemedan'a geri döndü (Donohoe 2016: 139).

Tebriz'e doğru yola çıkan Osborne, Tebriz yolu üzerindeki Tıkmadaş'da Osmanlı kuvvetleriyle karşı karşıya geldi. Türkler yerli halk yardımıyla güçlü bir mukavemetle İngilizlerin geri adım atmasını sağladı. Osmanlı kuvvetleri, İngilizleri takip etmeye devam etti. İngilizler, geri çekilirken yerel halk İngiliz kuvvetlerine beddua edip, seviniyorlardı (Donohe 2016: 142). Bu sayede İngilizler Tebriz'i işgal hedeflerine ulaşamayıp geri dönmek zorunda kaldılar.

İngilizlerin hiçbir müşkülata karşılaşmadan Güney Azerbaycan'a doğru ilerlemelerini Ruşeni Bey, İran ahalisinin gösterdikleri kolaylıklara bağlayarak tepki göstermektedir. Ruşeni Bey'e göre, *"İngilizler bizi Bakü'de karşılamak için Irak'tan Enzeli'ye kadar 1200 kilometrelik bir İran sahasını hiç yorulmadan ve hiçbir kurşun atmadan üç günde otomobillerle kat ettiler; İranlılar İngilizlerin otomobillerinin süratini tezyid için bütün yollarda çalıştılar. Öyle anlaşılıyor ki İngilizler, böylelikle bir taraftan Rus ordusu bakayası askerleri kullanarak, bir taraftan Ermenileri ve Nesturileri teşkilatlandırarak ve diğer taraftan az sayıda da olsa kendi birliklerini kuzeye sevk ederek İran'ı bir bütün olarak kontrol altına almaya çalışmıştır"* (Ruşeni 1926: 12)

3.3. Osmanlı Devleti'nin Güney Azerbaycan'da Yaşanan Ermeni-Nesturi Mezalimine Karşı Önlemleri

Bolşevik İhtilali ile birlikte Güney Azerbaycan'dan çekilen Rusların yerlerini alan Ermeni ve Nesturilerin bölgedeki Müslüman ahaliyi katl ettiklerini belirtmiştik. Bölgedeki katliamların devam etmesi üzerine Osmanlı kuvvetleri hareket geçti. III. Ordu Komutanlığı 6 Şubat 1334 (6 Şubat 1918)'de kolordulara verdiği emirde şöyle diyordu:

“Cephemiz karşısında Rus askeri kta'ları hemen kâmilen geri çekilmiş olduğundan Rus mevzileri gerisindeki muntıkada bulunan ahali ve tebaamız gün geçtikçe dehşet ve kuvvetini artıran Ermeni mezalim ve itisafatına maruz kalmakta olduğu ve Ermenilerin, istilaya uğramış havalide bulunan İslâm ahaliyi muntazam bir plan tahtında imhaya karar verdikleri muhtelif membalardan alınan malumattan ve vakayiin cereyanından anlaşılmaktadır. Mezkûr muntikalarda cereyan eden cinai ahval ve şen'i ef'al hakkında bugüne kadar elde edilen malumat tarafımdan muntazaman Rus Başkumandanlığı'na bildirilmiş ve neticede makamı müşarileyhanın filen istikrarı asayışe muktedir olmadığına kanaat hâsıl olmamıştır” (Aysan 1938: 2-3).

Ordu Komutanlığı'nın verdiği bu bilgilere göre Rus birliklerinin bölgeden çekilmesi ile Ermenilerin Müslüman ahaliyi katletmeye başladığını ve Rusların bu katliamları önleyecek güçlerinin olmadığını vurgularken, 10 Şubat 1334 (10 Şubat 1918) tarihli diğer bir emrinde de:

“İleri harekâtın sırf inzibatın temini ve asayışın tesisi maksadına matuf bulunması ve Erzincan Mütarekesi'nin, Rus kıtaatının çekilmesi yüzünden yalnız hattı fasıllara ait ahkâmının mer'iyetini kaybederek sair ahkâmının... baki ve Mer'i bulunmakta olması ciheti ile işgal olunacak muntikalarda tesadüf edilecek Rus subay ve kta'larına karşı hasmane asar gösterilmemesi”ni önerdikten sonra, “Ermeni milletinden mazlum ahaliye zulüm ve itisaf etmekte olan Osmanlı Hükümeti'ne karşı elinde silah olarak askerlerimizin önüne çıkacak şahıslar hakkında asi ve şaki muamelesi yapılmasını cins ve mezhepedilmeksizin kadın ve çocuklara rahim ve şefkatle muamele edilmesini Ermeni emellerine hizmet eden ve İslâmlara katliam siyaseti takip eden Kafkasyalı Rus Ermenisi, Gürcü ve saire gibi akvamın Rus ordusu

men... tanınmayacağını”(Aysan 1938: 2-3). Ordunun bölgeye girdikten sonra nasıl müdahale etmesi gerektiğini ve nelere dikkat etmesi gerektiğini bildiriyordu.

Bunun üzerine III. Ordu Komutanı 11 Şubat 1334 (11 Şubat 1918) ‘de ileri harekât için emir verdi. IV. Kolordu’nun Van istikametinde hareket etmesiyle Van-Arnis hattından ve V. Tümen önünden kaçan Ermenilerin bir kısmı Revan güzergâhını örtmek üzere Iğdır’a ve kısmen de Rumiye- Dilman- Selmas havalisindeki Ermeni Nesturi grupları ile birleşmek için Güney Azerbaycan’a kaçıyorlardı. Bu sırada Nesturiler de Ermenilerle birlikte hareket ediyorlardı. Fakat Güney Azerbaycan’a kaçan bu Ermeni ve Nesturi çetelerin çoğu Simko İsmail Ağa tarafından imha edildi. IV. Kolordu hareketine devam ederek Güney Azerbaycan’dan Van havalisini tehdit edebilecek Rumiye-Dilman havalisindeki Ermeni ve Nesturilere karşı V. Tümen ile Başkale-Saray-Bayazıt-Ağrı Dağı ile Balıklıgöl arasındaki hatta durdu. Bu esnada Saray’daki müfreze hareketine devam ederek 20 Nisan’da Kotur’u ele geçirdi. 13 Şubat’ta da 6. Ordunun bazı kuvvetlerle, Rumiye üzerine yürümesini ve burada toplanan Ermeni ve Nesturi kuvvetlerini dağıtması emri Başkomutanlık Vekâletince verildi. Bu kararla birlikte, hem İngilizlerin Ermenileri kullanarak Sakız-Savuçbulak-Rumiye-Dilman-Tebriz havalisine yerleşmesine mâni olunacak hem de Güney Azerbaycan’daki İngiliz nüfuzu kırılarak Müslüman ahali Ermeni mezaliminden kurtulacaktı (Aysan 1938: 8).

Şubat-Mart 1918’de Rumiye ve Dilman hattında toplanan Ermeni ve Nesturiler, memleketlerine dönmeyi reddeden bazı Rus subayları ve Amerika ve İngiliz konsoloslarının yardımları ile gün geçtikçe kuvvetlenmekteydiler. Ruslardan geriye kalan cephaneye ile donatılan Ermenilerin kuvveti 4 tabur, 1 ağır mitralyöz, 4 sahra, 3 dağ topu ve 4- 5 bin kişilik milis kuvvetinden ibaretti. Rusların Rumiye Gölü sahilinde Şerefhane İskelesi’nde bıraktığı külliyetli silah ve cephaneyi ele geçirmeye çalışan Nesturi ve Ermeniler mart ayında bu yöne hareket etmeye başladılar. Tebriz Valisi, birkaç bin kişiden ibaret ordusu ile bunları engellemeye çalıştıysa da başarılı olamayıp geri çekildi. Rumiye havalisinde yaşayan Müslüman ahali Ermeni tecavüzatından korktuğundan, vilayetin hâkimi Serdar’ü-devle Osmanlı Hükümeti’nden yardım beklemekteydi. Diğer taraftan hem Kafkasya’da hem de İran’da Ermeni

mezaliminin tahammül edilemez boyuta ulaştığı ve Müslüman ahalinin küme küme öldürülmekte olduğu haberleri 3. ve 6. Ordulara iletilmekteydi (Aysan 1938: 6-7).

Son Rus kuvvetlerinin bölgeden çekilmesi ve Ermenilerle Nesturilerin bölgeye hâkim olmaya çalışmalarından dolayı Osmanlı Başkomutanlığı, 2 Mart'ta 6. Ordu kuvvetlerinin de Rumiye istikametinde harekâta geçmesini emretti ise de 6. Ordu komutanı 5 Mart'ta Rumiye civarında bulunan Ermeni ve Nesturi kuvvetlerinin sayısının arttığını, bunun için de Rumiye'nin zabtı için daha kuvvetli olmak gerektiğini ve 3. Ordunun Van istikametinden hareketini beklemek gerektiği, Yüksekova havalisindeki aşiretlerden istifade etmek için mevsimin henüz uygun olmadığı ve Erbil-İran yolunun iklimin elverişsiz olmasından dolayı yürüyüş için uygun olmamasından zaten bitkin olan askerleri daha da bitkin düşüreceği gibi sebeplerden dolayı Rumiye'nin işgalinin ertelenmesini teklif etti (Aysan 1938: 9):

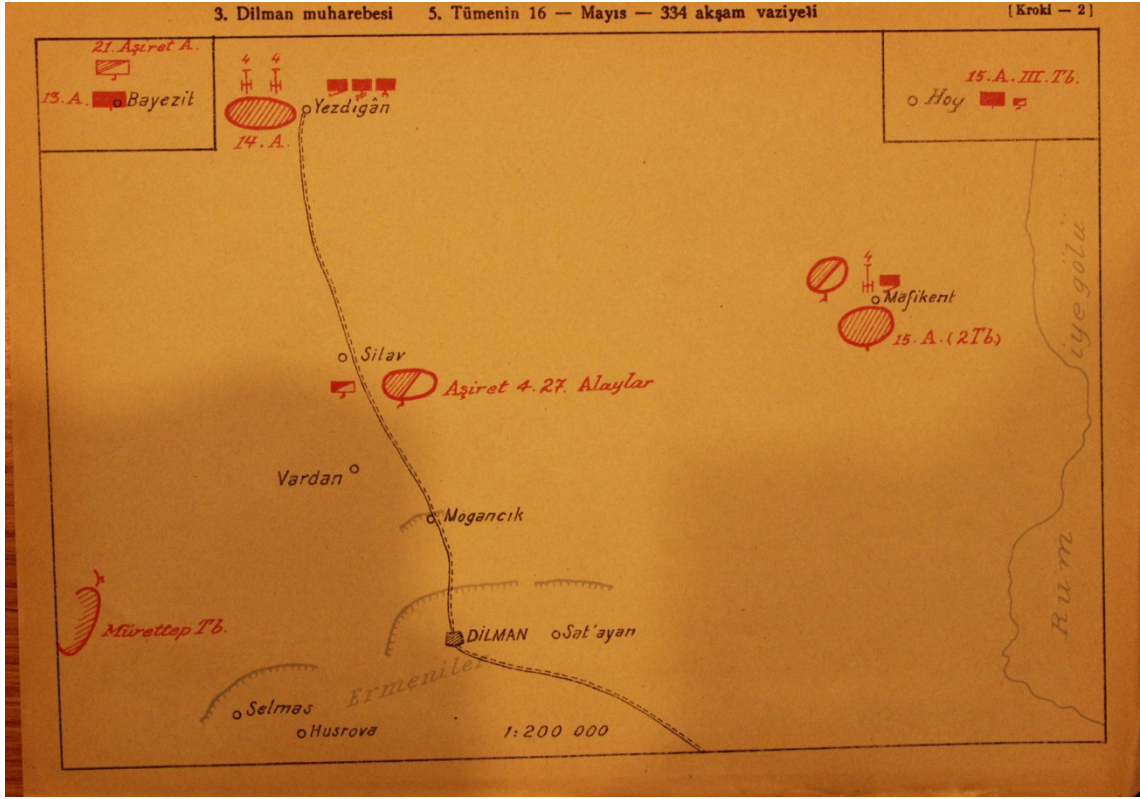
Bunun dışında Ordu Komutanı, Başkomutanlığa Nisan başında yaptığı teklifte IV. Kolordu'nun Dilman-Hoy istikametinde ilerlemesini ve VI. Tümen müfrezesinin İngilizlerle birleşmek üzere olan Ermenileri engellemek için Rumiye Gölü kıyısından Tebriz'e yürümesinin uygun olacağını bildiriyordu. VI. Tümen Karargâhı 12 Nisan'da Revandiz'de idi. VI. Tümen Komutanlığı 20 Nisan'da Revandiz'den Rayet'e hareket etti. Bu sırada Ermenilerin Rumiye'de aşiretlere karşı hareket edeceklerinin haberleri geliyordu. Ayrıca Simko İsmail Ağa'nın Dilman civarında Ermenilerle muharebe halinde olduğu öğrenildi (Aysan 1938: 12).

subaylar korktuklarından Rumiye'yi terk ederek Tebriz'e çekilmişlerdi. Bu sırada bölge de bulunan ve İstiklal taraftarı demokratlarla çarpışan İttihatçıların bazıları da Osmanlı şebenderhanesinde Nuri Paşa'ya katıldılar (Aysan 1938: 9).

Osmanlı Ordusu Tebriz'e girdikten sonra coşkuyla karşılandı. Mevcut Vali Hacı Muhteşem us- Saltana'yı valilik görevinden alıp kendilerine yakın Mevd üs-Saltana'yı tayin ettiler. Bu sırada Osmanlı ordusunda bulunan Azerbaycanlılarla Tebriz'de Yusuf Ziya ve Fikri Efendi, kentte hala eski adını taşıyan "İttihad-ı İslâm" adında Pantürkist partiyi kurdular. Bu Parti Tebriz ve Urmiye'de örgütlendi. Ayrıca Yusuf Ziya, "Azerbaycan" adında Azerbaycan Türkçesiyle bir gazete yayımlamaya başladı. Bu gazetenin amacı, Pantürkizm propagandasının yayılmasına aracılık etmektir. Gazetenin editörlüğü de daha sonra İran dil ve edebiyatında yenilikleriyle öne çıkacak olan Taki Rifat'a önerildi (Atabaki 2007b: 40). Ayrıca gazetede Azerbaycan Türklüğü üzerine makale gazetenin başyazarı Trabzon'da eğitim gören genç şair M. T. Refate tarafından kaleme alındı (Güneyli 2005: 33).

Kafkas İslâm Ordusu Tebriz'de faaliyetlerine devam ederken, 17 Mayıs 334 (17 Mayıs 1918)'de Osmanlı kuvvetleri Dilman'a taarruz etti. Süvari III. Alay II. Bölük aşiretlerle Mogancığın şimal sırtlarını işgal etti. Bu esnada Dilman, Salmas ve havalisi düşman tarafından tutulmuştu. Tümen komutanı, Dilman cihetine doğru taarruza devam etti. Fakat düşmanın sahra topuyla karşılık vermesiyle taarruz güçlüğüle devam etti. Salmas cihetinde ilerleyen mürettep tabur Salmas'ı zapt etti. Fakat kısa süre sonra Kilisetepesi'ndeki düşman tarafından durduruldu. V. Tümen şimalden Dilman'a taarruz ederken VI. Tümen de Rumiye'ye taarruz vazifesini almıştı. Müfrezenin Rumiye istikametinden ilerlemesi üzerine Ermeni ve Nesturiler Rumiye'ye doğru çekildiler. VI. Tümene bağlı müfrezeler Ermenilerin kuvvetli bazı kıtalarıyla müsademe ederek bunları geriye attılar. Bunun üzerine Ermeni ve Nesturiler Dızatepe'de toplandılar. Daha sonra VI. Tümen müfrezesi ileri hareket ederek 14 Mayıs'ta Balduçayı'nda muharebeye başladı. Müfreze 14 Mayıs'ta Çungarlı Köprüsü'ne ve 16 Mayıs'ta Saatli, Baranduz Köprülerini zapt etti. Ermeniler Dızatepe'de oyalama muharebeleri yaparken 17 Mayıs'ta 500 kişilik kuvvetle Savakale'ye ilerleyerek Revandiz taburundan iki bölük ile

aşiretlerden mürekkep gruba taarruz ederek muvaffak oldular. Bunun üzerine aşiretler dağıldı, bölükler Şemdinan İstikametine çekildiler. (Aysan 1938: 19-20).

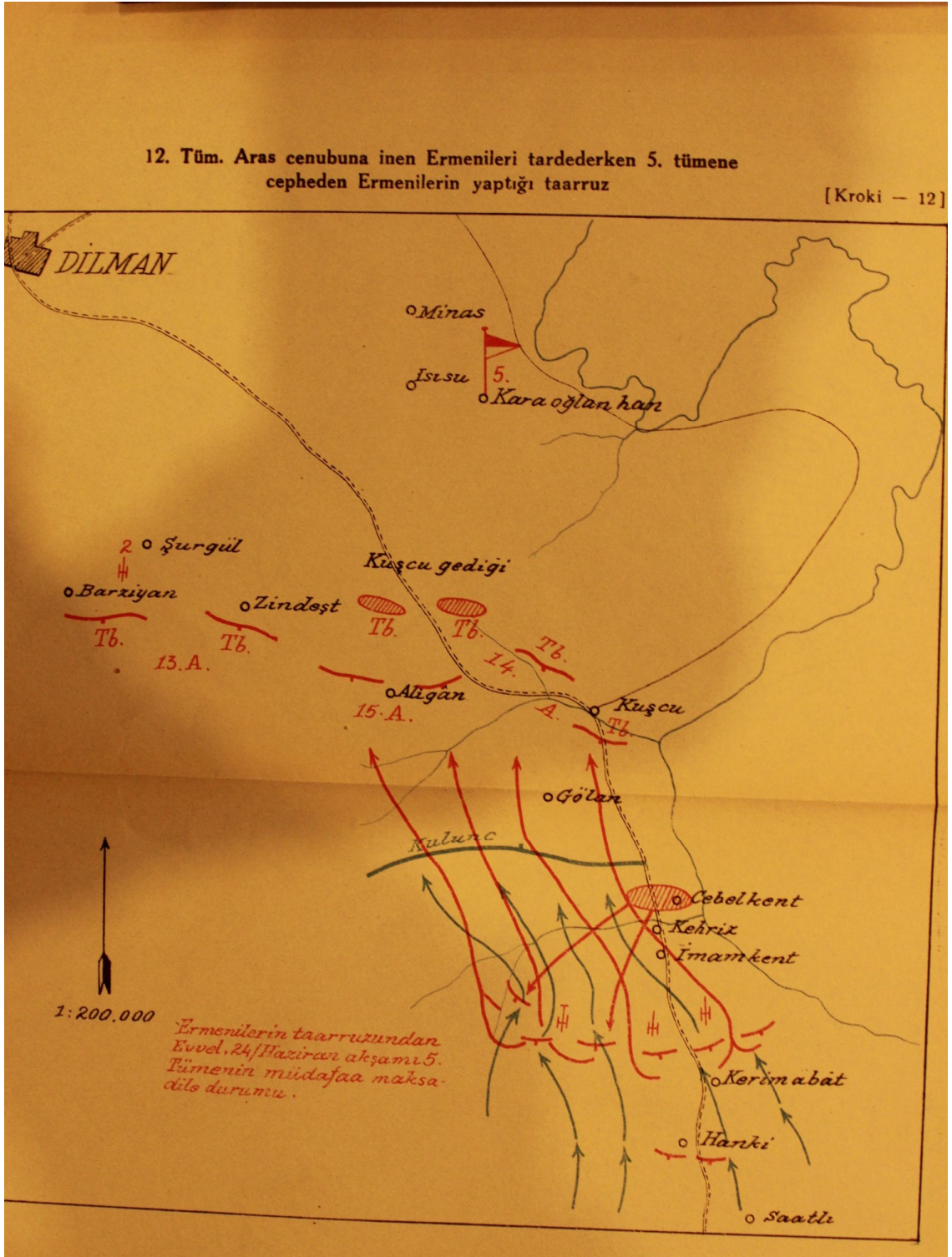

Şekil 3.2: V. Tümen'in 16 Mayıs 334 (1918)'deki hareketi (Ali Reşad (1915). Tarihi Kadim, (Milli Kütüphane, El Yazması ve Nadir Eserler Koleksiyonu).

Tümen müfrezesinin başarısızlığı üzerine Nagada-Uşnu hattına çekilmesi emredildi. Müfreze 6 Haziran 1334'te Savuçbulak üzerinden yola çıktı. 8 Haziran 1334 (8 Haziran 1918)'de alınan rapora göre Sofiyan'daki 36. Alayın da Tebriz'e dâhil olması için emir verilmişti. V. ve VI. Tümenin Dilman ve Rumiye istikametindeki başarısızlıkları ve İngilizlerin İran'daki ileri hareketini durdurmak ve Dilman-Rumiye cihetindeki Ermeni-Nesturileri tedip etmek için İran'da daha büyük kuvvetlerin kullanılmasını lüzumlu kılıyordu. Almanların 9 Haziran 1334 (9 Haziran 1918)'de verdikleri malumata göre Rumi'ye civarında bulunan düşman kuvveti 6000 nefer, 4 mitralyöz ve altı toptan ibaretti. Bu sırada Tebriz cihetinde bulunan 2300 kadar İran Kazak'ının bir Fransız zabiti tarafından İngilizlerle muharebe etmekte olan Mirza Han aleyhinde sevkine çalışılmaktaydı (ATASE, 137/364/631).

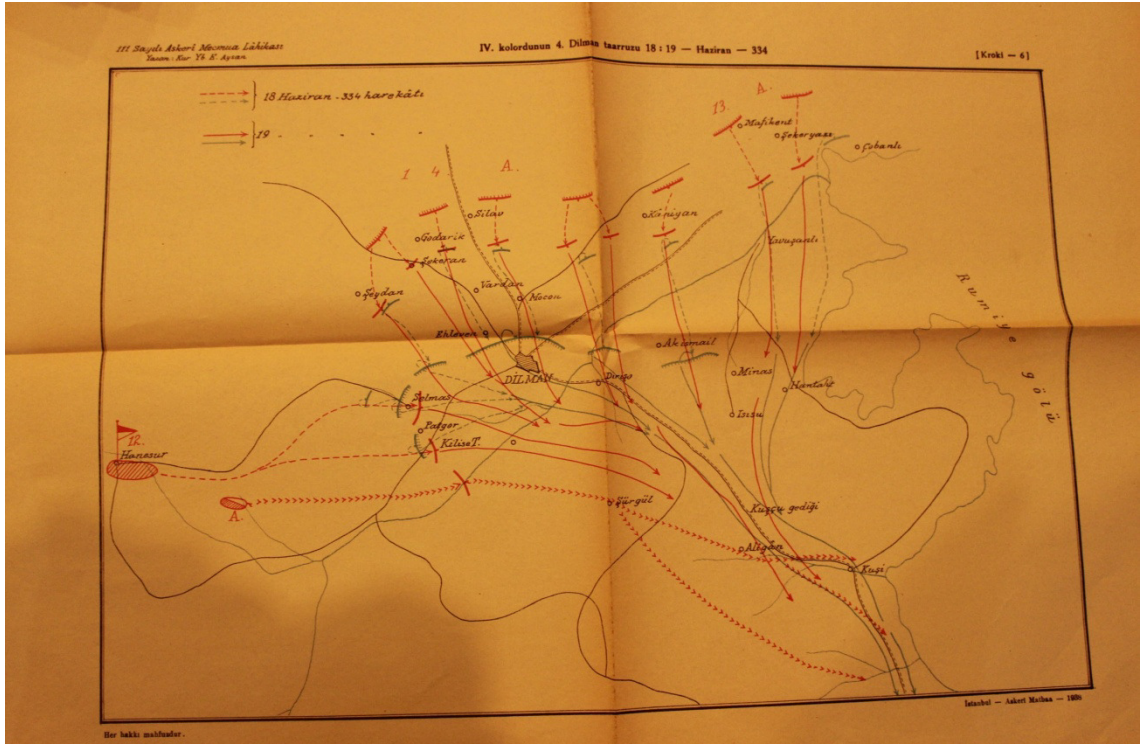
9 Haziran 1334 (9 Haziran 1918)'de 9. Ordu (I. Kafkas Kolordusu ve IV. Kolordulardan) teşekkül etti. Şark Ordular Grubu Komutanlığı'nın 11 Haziran'da 9. Ordu Komutanlığı'na verdiği emre göre vazifesi: İngilizlerin İran'daki ilerleyişine mani olmak, Rumiye ile Hazar Denizi arasındaki mıntıkeyi örtmek, gerekirse 6. Ordu ile müştereken Bağdatı zaptetmekti. Fakat ilk görev Dilman-Rumiye mıntikasındaki Ermenileri temizlemek idi. Emir icabınca IV. Kolordu teknil kuvvetleriyle Dilman şimali-Hoy-Makü hattında toplanacak, gerideki kısımlarını celbedecek, Tebriz'de küçük bir kuvvet bulunduracak, Rumiye Gölü garbında Dilman-Rumiye havalisindeki Nesturi ve Ermenileri temizleyecekti. (Çakmak 2006: 240-241).

9. Ordu Komutanlığı'ndan verilen emir icabınca Rumiye Gölü garp mıntikasını asilerden temizlemek için IV. Kolordu XII. Tümeni de alarak Dilman'a tekrar taarruz etti. Ayrıca Rumiye ve Uşnu mıntikasındaki düşman kuvvetlerinin Dilman'dakilerle birleşmesini önlemek amacıyla VI. Tümen müfrezesinin de cenuptan Rumiye istikametine taarruzu kararlaştırıldı. Ancak VI. Tümen'in takviyesi için de Van ve Arnis havalisinden gelmekte olan ve Saray'da bulunacak olan XII. Tümen'in beklenmesi icab etmekteydi. Bu sırada Rumiye-Dilman mıntikasında sıkışıp kalan Ermeniler, İngilizlerden yardım bekliyorlardı. Daha önceki Dilman taarruzunun başarısız olması Ermenilerin maneviyatını artırmıştı. Ayrıca bu sıkışık durumdan kurtulma ümitlerini de canlandırmıştı. Rumiye civarında toplanan 1000-1500 Ermeni ve Nesturiler Dilman tarafındaki Ermeni ve Nesturilerden de takviye edilerek 13 Haziran da V. Tümen'in Dilman taarruz ettiyseler de muvaffak olamadılar. Düşman 14-15 Haziran'da püskürtüldü. Ermeniler daha sonra yaptıkları taarruzlarda da başarılı olamadılar. 9. Ordu cephesi de IV. Kolordu cephesinde 13 Haziran 1334 (13 Haziran 1918) tarihinde düşmanın 1200 piyade ve 1000 kadar süvariden mürekkep bir kuvveti Rumiye Gölü'nün kuzeybatısından Dilman ve civarından taarruza başlamış ve sayısı anlaşılamayan Ermeni kuvvetleri de bunlara iltihak etti. Düşmanın bu taarruzu kendisine büyük zayıat verdirilerek geri çekilmesini sağladı (ATASE 137/364/631).

Şekil 3.3: Ermenilerin Güney Azerbaycan'daki hareketleri (1918) (Ali Reşad (1915). Tarihi Kadim, (Milli Kütüphane, El Yazması ve Nadir Eserler Koleksiyonu).

Dokuzuncu Ordu mıntıkasında düşman aldığı takviye kıtaatıyla taarruzuna devam ediyordu. Düşmanın kuvveti 5000 kadar piyade üç bölük süvari ve dört top olarak tahmin ediliyordu. Kuvvetleriyle 13 Haziran 1334 (13 Haziran 1918)'de Saray'a muvasalat eden XII. Fırka ile XII. Süvari Alayı Kotur'a, Sofyan'da bulunan 36. alay ile Makü şarkındaki XIII. Alay'dan bir kısım kuvvet Dilman istikametine gönderildi. Bu sırada esarettten kurtulup Tebriz'e dönen dört Osmanlı zabitanın İngiliz süvarilerinin Zencan'da bulunduğunu, Zencan'daki beş on atının Meyane'ye geldiğini, Ayrıca İngilizlerin o civardan asker toplamağa çalıştıklarını haber verdi (ATASE 137/364/631).

Şekil 3.4: IV. Kolordunun 4. Dilman Taaruzu 18-19 Haziran 1334 (1918) (Ali Reşad (1915). Tarihi Kadim, (Milli Kütüphane, El Yazması ve Nadir Eserler Koleksiyonu).

Bu arada IV. Kolordu da hazırlıklarını tamamlamış 18 Haziran'da taarruz etmeğe karar verdi. V. Tümen, karşısındaki 2 binden fazla süvariye karşı koyarak Çobanlı İskelesi-Çobanlı Cenubu-Şekeryazı-Goderik-Şekran hattını zapt etti. XII. Tümen de önündeki 1000 kişilik düşman kuvvetini mağlup ederek Salmas ve şiddetli muharebeden sonra Akkilise tepesini zapt etti. Düşman kendisine vurulan ağır darbeler üzerine Dilman ovasını boşaltarak panik halinde Rumiye taraflarına çekildi. Bu arada

birlikler düşmanın toparlanmasını engellemek için takibe başladı. 12. Süvari Alayı da Hantahtı istikametinde ilerleyerek henüz çekilmeyen bazı Ermenileri de imha etti. 19 Haziran akşama doğru Dilman zapt edildi. Düşman ağır bir hezimete uğradı. Böylece Dilman muharebesi muvaffakiyetle neticelenmiş oldu. Rumiye istikametinde ilerleyen düşman Kuşçu cenubuna kadar takip edildikten sonra harekâta son verildi. IV. Kolordunun Dilman taarruzu sırasında VI. Ordu'ya bağlı VI. Tümen de 20 Haziran'da Rumiye'ye taarruza geçmişti. Burada bazı yerleri ele geçiren birlikle 23 Haziran'da düşman karşısında başarısız olarak Uşnu cenubundaki Gadir Çayı gerisine çekilmek zorunda kaldı (Çakmak 2006: 240-241).

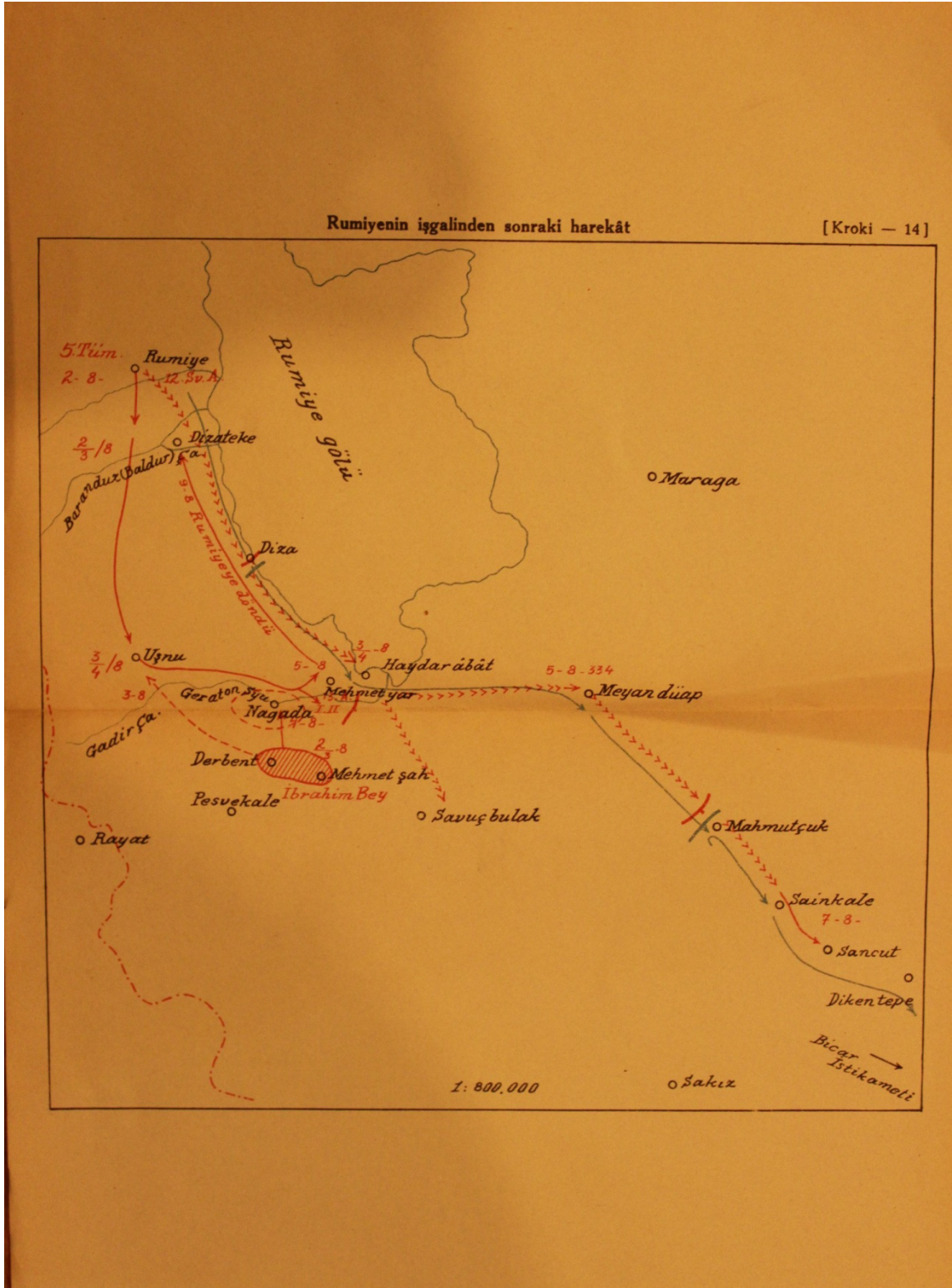
21 Haziran'da Antranik²⁶ komutasındaki 5 bin Piyade ile 5 bin süvariden mürekkep bir kuvvet Culfa Köprüsü'ndeki Osmanlı birliklerini geriye atarak Hoy'a doğru hareket ediyordu. 23 Haziran'da Hoy istikametine gönderilen Osmanlı birliği Antranik karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Antranik kuvvetlerini durdurmak ve İngilizlerle birleşmek amacıyla olan 10 bin Ermeni XII. Tümen tarafından 24 Haziran'da Arasin kuzeyine atıldı. Bu sırada Rumiye'ye doğru ilerleyen V. Tümen 15 bin kişi olarak tahmin edilen Ermeni kuvvetleri karşısında zor durumda idi. Bunun için XII. Tümen Culfa civarında Antranik'e karşı 35. Alayı bırakarak V. Tümen'in yardımına koştu (Belen 1967: 165).

Dokuzuncu ordu cephesinde de harekât devam ediyordu. 23 Haziran 1334 (23 Haziran 1918)'de Hoy'un sekiz kilometre kuzey doğusunda bulunan ve 2 tabur, 2 makineli tüfek 2 cebel toptan mürekkep olan Osmanlı müfrezesi Culfa istikametinde bulunan düşmanla karşı karşıya geldi. Muharebe de Osmanlı müfrezesi yenildi ve 2 cebel topuyla 2 makineli tüfek ve bir miktar cephaneye düşmanın eline geçti. Bunun üzerine müfreze, Hoy'un 10 kilometre güneybatısına çekildi. 23 Haziran sabahı Dilman'dan yol çıkan XII. Fırka ve ihtiyat süvari alayları muharebe bölgesine sevk edilerek 24 Haziran sabahı düşmana mukabil taarruz yaptı ve Hoy istirdat edilerek düşman şehrin 30 kilometre kuzey tarafına kadar takip edildi (ATASE, 137/364/631/).

²⁶ Antranik, 1865 yılında Şebinkarahisarda doğmuştur. 1885 yılında vuku bulan Ermeni İhtilaline katılmış Ermeni bir çetecidir. Çetecilik faaliyetine devam eden Antranik 1890 yılında bir Türkü öldürerek İstanbul'a kaçtı ve burada Hınçaklarla temasa geçti. Daha sonra bir polisi şefini de öldürerek Batum'a kaçtı. 1895'te Sason'a gelen Antranik, başka bir Ermeni çeteci olan Serop'un çetesine dahil oldu. Serop, öldükten sonra da yerine geçti. 1927 yılında da öldü (Çakmak 2006: 240).

26 Haziran'da Rumiye civarında düşmanla tekrar karşı karşıya gelindi. İki koldan düşman ateş altına alındı. XII. Fırka 23 Haziran'da Hoy civarında düşmanın eline geçen 2 cebel topuyla 2 makineli tüfeği geri aldı. Bu fırkanın önünde Culfa Köprüsü'nü tahrip ederek Culfa'ya çekilen düşman kuvvetleri bir piyade alayı ile bir cebel bataryası ve bir süvari bölüğünden mürekkep bir müfreze ile takip edildi ve bu fırka daha sonra V. Fırka'yı takviye için güneye doğru gönderildi. Bu sırada Ermenilerin 5000 piyade ile 1000 süvari ile Osmanlı Ermenilerinden müteşekkildi. Bunların maksatları Dilman'ı işgal eden Ermenilerle birleşmekti. Ermeniler, 27 Haziran'da Dilman'ın kuzeyine doğru ilerliyorlardı. 12. Süvari Alayı da Dilman'ın güneyinde bulunuyordu. Bu sırada Culfa İstikametine sevk edilen kesif kolları da buraya yaklaşmış ve henüz düşmanla temas etmemişlerdi. Culfa ile Nahçıvan arasındaki İslâm köyleri ile Erivan'ın doğusunda bulunan İslâm köyleri Ermeniler tarafından katliama maruz kalmışlardı. Hoy civarında XII. Fırka Ermenilerle muvaffakiyetli taarruzu fırka, Ermenilere iki yüzden fazla telefata verdirdi ve 6 otomatik tüfek, 3 makineli tüfek ve birçok top mermisi ve araba ele geçirildi (ATASE, 137/364/631).

29 Haziran'da V. Fırka cephesinde geçmekte iken yakalanan bir Acem Rumiye'nin kuzeyinde Rus zabıtları kumandasında üç dört bin kadar Ermeni-Nesturi bulunduğunu ve Rumiye'de yüz kadar Rus neferinin Ermenilere barut ve cephaneye imal ettiğini söyledi (ATASE, 137/364/631). Temmuz'da Rumiye'de toplanan 18 bin kişi olduğu tahmin edilen Ermeni kuvvetlerine karşı 9. Ordu, IV. Kolordu'ya taarruz emri verdi. Fakat bu kolordunun V. ve XII. Tümenleri sayıca yetersizdi. XII. Tümenin 35. Alayı Culfa'dan Tebriz'e sevk edilmişti. Osmanlı birlikleri 30 Temmuz'da Rumiye istikametine taarruza başladı. 31 Temmuz'da Rumiye zapt edildi. Ermeniler tutunamayarak Savuçbulak'a çekildiler. Bundan sonra V. Tümen düşmanı takip ederek Meyandoabı zabtetti. İngilizlerin Güney Azerbaycan hareketine karşılık Tebriz'de ordunun güçlenmesi gerektiğinden XI. Tümen Culfa üzerinden Tebriz'e gönderildi. Bu sırada Gence 'de bulunan İslâm Ordusu zayıf olduğundan 8 Ağustos'ta 36. Tümen'den 157. Alay ile bir dağ topçu taburu Gence'ye yardıma gönderildi. (Belen 1918: 168).

Şekil 3.5: Rumiye'nin işgali sonrası Osmanlı ordusunun durumunu gösterir kroki (1918) (Ali Reşad, Tarihi Kadim, (Milli Kütüphane, El Yazması ve Nadir Eserler Koleksiyonu)

Osmanlı kuvvetleri Tebriz'deyken Ağustos 1918'de İngiliz ve Amerika Konsoloslukları ile hastanelerine de el konuldu (BOA. HR. SYS., 2092/18). Konsoloslukta görevli Amerikalı memurlar, Lynn ile Barnette Miller'in de bir daha bölgeye dönememek üzere Amerika'ya gönderildiler (BOA. BEO., 2092/18). Bunun dışında Hoy'da bulunan bir Osmanlı müfrezesi kendi yevmiyelerini Hoy ahalisinden almaya çalışmıştı. Bunun dışında ahalinin silah taşımamasını yasaklamış aksi takdirde 5 liradan 10 liraya kadar nakdi ceza ile silah taşıyanların cezalandırılacağını duyurmuştu (BOA. HR. SYS. 2341/17)

Osmanlı kuvvetlerinin bölgede bu tür girişimlerde bulunmasından dolayı İran Hükümeti durumdan rahatsız olduğunu bildirdi. İran Hükümeti ayrıca Osmanlı Devleti'nin bölgeye ordu göndermesiyle İran'ın tarafsızlığına riayet etmediğini ve Osmanlı Ordusu'nun bölgede bazı hukuksuz girişimlerde bulunduğunu bildiriyordu. İran Hükümeti ayrıca Osmanlı memurlarının, halkı zorla kendi emirlerine almak istediklerini ve buna riayet etmeyen ahaliden bazılarının hapsedildiklerini bildirerek rahatsızlığını bildirdi (BOA. BEO., 4534/340033).

3.4. Güney Azerbaycanlı Demokratların Lideri Şeyh Muhammed Hıyabani'nin Bölgedeki Olaylara Karşı Mücadelesi

İran Meşrutiyet İnkılâbı'nın öncülerinden ve II. Milli Meclis'in Tebriz Milletvekili Şeyh Muhammed Hıyabani²⁷, 1880'de Tebriz'de doğdu. Gençliğinde hem babasına yardım etti hem de geleneksel bilimler ile ilgili kurslara katılıyordu. Daha sonra İmam olan Hıyabani, bir süre Tebriz'deki bir cami de görev yaptı (Katouzian 1999: 158).

Rus işgallerinin başladığı yıllarda Hıyabani ve arkadaşları tarafından 1910'da kurulan "Demokrat Parti", savaş yıllarında genelde işgal kuvvetlerine karşı ülkeden çıkmaları için ihtarnameler yayımlayarak mücadele ediyordu. Bundan sonraki süreçte Hıyabani, önce Meşhed'e daha sonra ise Kafkasya'ya gitti. 1917 Rus İhtilali ile birlikte,

²⁷ Hıyabani'nin bütün faaliyetleri için bkz:(Azeri 1995)

Tebriz'e geri döndü. Burada Tebriz çarşısında bir dükkân açtı ve Tebriz halkının özgürleştirilmesi için çalışmaya başladı. Hıyabani'nin saygınlığı bilgeliği sayesinde her geçen gün arttı ve hatta liderliğine ve kendisine bağlı bir grup oluştu (Katouzian1999: 159).

Hıyabani ve liderlik ettiği Demokrat Parti'nin etkin olduğu Güney Azerbaycan'ın merkezi Tebriz, bu dönemde kuzeyden gelen sosyal demokrasi ile Batı'dan gelen demokrasi fikirlerinin buluştuğu yerd. 1917 Bolşevik İhtilali'nin yaydığı komünizm fikri, Güney Azerbaycan'da fikirleri Batı'ya yani modernleşme ve demokrasiye yöneltti. Bu nedenle Hıyabani düşüncesi modernleşme ve Batılılaşma eğilimleri üzerindedir. Bunun dışında Hıyabani'nin demokrasi anlayışını büyük oranda Osmanlı aydınlarının öncülük ettiği Batı düşünsel hayatı şekillendirdi. Çarlık döneminde Rusya'da bulunduğu süreçte sosyal demokratların fikirleri de Hıyabani'nin düşüncesinin şekillenmesinde önemli rol oynadı (Turan 2005: 70).

Demokratların siyasi görüşleri kesin olarak “*İranlılar için İran*” sloganının şekillendirdiği bütün yabancı müdahalelerin sona ermesi ve Rus-İngiliz işgaline son verilmesiydi (Donohoe 2016: 6). Rusların bölgeden ayrılması ile İran'da demokratik kuvvetlerin önündeki engeller de kalkmış oldu ve bütün İran'da olduğu gibi Güney Azerbaycan'da da halk hareketi güçlenmeye başladı. Çarlık rejiminin yıkılmasını sevinçle karşılayan önemli şahsiyetlerden biri de Hıyabani oldu. O zamana kadar Güney Azerbaycan'da gizli faaliyet gösteren Hıyabani artık açıktan faaliyete başladı. Bundan dolayı Rus askerleri bölgeden çekildikten sonra Hıyabani, daha önce Rus yanlısı Azerbaycan Valisi Samed Han'ın baskısı ile kapatılan Azerbaycan Demokrat Partisi'ni yeniden faaliyete geçirdi (Tagiyeva 1998: 169). Hıyabani ile Demokrat Parti'nin eski liderlerinden Mirza Ali Çaycı, Mirza Ali Han Posthane ve Hacı Muhammed Ali Bademci ile parti yeniden teşekkül etti. “Milli Savunma Komitesi” ile daha önce Osmanlıya iltica eden Azerbaycanlı liderlerin dönmesiyle de Parti daha da güçlendi. Bu liderler arasında Mirza İsmail Nuberi ve Kerbelâ-i Ali Aka Hariri de bulunuyordu. (Güneyli 2005: 29).

Demokrat Parti'nin Azerbaycan şubesi tekrar faaliyete başladıktan sonra 9 Nisan'da Parti'nin yayın organı "Teceddüd Gazetesi", Mirza Taki Han Refet başkanlığında yeniden Türkçe ve Farsça olarak yayımlanmaya başladı (Keskin 2005: 16). Daha sonra 24 Ağustos 1917'de "Eyalet Komitesi" büyük bir konferans düzenledi ve önemli kararlar alarak çalışmaya başladı. Konferansa Tebriz, Erdebil, Zencan, Kazvin, Urmiye ve diğer şehirlerden 480 temsilci katıldı. Konferansta Azerbaycan Demokratik Partisi, müstakil ilan edilerek partinin izleyeceği yol üzerinde duruldu ve bir bildiri yayımlandı (Tagiyeva 1998: 169). Gazetede yayınlanan dokuz maddelik bildiri de şu kararların alındığı duyuruldu (Yılmaz 2013: 198):

1. Güney Azerbaycan, Rus askerlerinin çekilmesinden sonra bozulmuş olan disiplin yeniden tesis edilecek ve irticaya karşı mücadele edilecek,
2. İran Hükümeti'nden seçimlerin yeniden yapılması ve Şura-yı Milli'nin açılması için harekete geçmesi istenecek.
3. Eyalet ve şehirlerde encümenlerin kurulacak.
4. Bolşeviklerle dostça ilişkiler kurulmalıdır.

Bu bildiri den sonra Hıyabani yeni bir bildiri daha yayımlayarak halkı birlik olmaya çağırdı. Bildiri de "...İrtica kendini heyet halinde gösteriyor. Rençber (çiftçi) tabakası ve Azerbaycan demokratları birlik olunuz..."(Yılmaz 2013: 198). Azerbaycan Demokrat Partisi, bu bildiri den sonra bütün Azerbaycan'da teşkilatlanmasını hızlandırdı. Hıyabani, bilhassa kaleme aldığı makale ve bildiri lerle halkı Millî Mücadeleye davet etmeye başladı. Hıyabani'ye göre Tahran, Güney Azerbaycan'a haksızlık ediyordu ve bu haksızlığa son vermeliydi. Ayrıca Azerbaycan sorunlarının çözülebilmesi için Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi ve eyalet encümenliğinin yeniden kurulması gerektiğini düşünüyordu. Azerbaycan Demokrat Partisi, Tahran'ın cevabını beklemeden harekete geçti (Keskin 2005: 16-17).

Demokratlar, ilk etapta Azerbaycan'daki, İdari bozukluk, açlık ve karaborsacılıkla mücadele için hareket geçtiler. Bu yönde faaliyetlerine başlayan Demokratlar, ilk olarak Osmanlı-Rus faaliyetlerinin sebep olduğu kıtlık için çare aramaya başladı. 1917'den beri Tebriz'de devam eden kıtlıkta tahminlere göre 100 bin ile 2 milyon arasında insanın öldüğü tahmin ediliyordu. O dönem Tahran'da görevli

İngiliz Büyükelçiliği'nin Maliye Müsteşarı Balfor, bölgede yaşayan köylülerin yaklaşık dörtte birinin kıtlıktan öldüğünü söylüyordu. Bu sorunun çözülmesi için İran Hükümeti herhangi bir adım atmayınca Demokratlar, (Güneyli 2005: 29) Erzak Komisyonu, Mahalle Komisyonu, Yoksullar Evi, Yardım Komisyonu gibi bazı kurumlar kurmaya çalıştılar. Hıyabani bu kurumları bizzat kendisi denetliyordu. Görevi kötüye kullananların isimlerini "Teceddüt Gazetesi"nde ifşa ediyordu. Hıyabani, resmi olarak iktidarda olmasa da Güney Azerbaycan'da her şeyi denetleyebiliyordu ve bu şekilde bir yıl boyunca Güney Azerbaycan'ı denetlemeye devam etti. Osmanlı Ordusu bölgeye gelince de bu faaliyetleri kesintiye uğradı. (Keskin 2005: 16-17). Ayrıca Demokratların bu girişimi kendilerine sempatinin artmasına sebep olmasının yanı sıra halk arasında güçlenmesini de sağladı.

Demokratların bu faaliyetleri Osmanlı Hükümeti tarafından da yakından takip ediliyordu. 12 Haziran-2 Temmuz 1917 tarihinde Tahran Sefareti'nden gönderilen "Azerbaycan Mücahitlerinin Rus İnkılâbından istifadeyle Azerbaycan'ın İstiklalini İlan edecekleri" konulu telgrafında Azerbaycanlı mücahitlerin Bolşevik İhtilalinden fırsatla istiklal ilan edeceklerinin haber alındığını yazmaktaydı. Birkaç gün sonra Tebriz'de bir ihtilal gerçekleştiği bazı İranlı memurların ihtilalciler tarafından tutuklandığı ve İran Hükümeti'nin İhtilalcileri yatıştırmak amacıyla Azerbaycan'ın istiklalinin müzakere edileceğini bildirmesinden sonra ihtilalcilerin sükût ettiğini bildiriyordu. Buna göre İran Hükümeti, ihtilalin Tahran'a sıçramasından çekinmekteydi. Rusların bölgeden çekilmeye başlamalarıyla Azerbaycanlılar da kararlılık görülmekte ve ayrıca Kafkas Müslümanları da Azerbaycanlılara destek vermekteydiler (BOA. HR. SYS., 2340/37).

Osmanlılar dışında Rus Askeri Komitesi Başkanı Kanberov da ADP'nin güçlenmesinden rahatsızdı. 23 Mayıs 1917'de Tiflis'e yazdığı bir mektup'ta "Bölgede Hıyabani taraftarlarının sayısı gittikçe artıyor. Harekete önderlik eden Demokrat Fırka Tebriz'den başka Urmiye, Erdebil ve Kazvin'de de teşkilatlanmıştır. Bunlar emperyalist yabancıları ülkeden kovup çıkarmak için halkı birge olmaya ve harekete geçemeye çağırıyor. Azerbaycan'a istiklaliyet isteyen bu fırkanın çağrısına koşan pek çoktur" (Baykara 1978: 164) diyerek kaygısını dile getiriyordu.

ADP'nin faaliyete başladığı yıllar bölgenin en sancılı olduğu döneme denk geldi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Sovyetler 1918'de askerlerini bölgeden çektikten sonra, İngiltere, Güney Azerbaycan'ı da kendi nüfuzu altına almak için harekete geçmişti. İngiliz askeri güçlerinin 1918 yılının baharında Meyana, Urmiye ve Hoy şehirlerine girmiş, diğer yandan Amerika misyonerleri ve Fransız subayları Nesturi ve Ermenileri bölgedeki Müslümanlara karşı kışkırtıyorlardı. Bu sırada Hıyabani bu olaylar karşı da önlem almaya çalıştı. Hıyabani, Güney Azerbaycan'da işgalci siyaset uygulayan İngilizlere karşı başlayan mücadeleleri yönlendiriyor ve kurduğu komitelerle önlem almaya çalışıyordu. Bu gruplar Urmiye, Şerefhane ve Salmas'taki çatışmaların bastırılmasında önemli roller oynadı.

1918 yılında Nesturi ve Ermeni katliamlarının artması üzerine Demokratlar, bu olaylarla ilgili Teceddüt Gazetesinde;

“Asurileri (Nesturiler) kışkırtan kimdir? 6100 kişinin ölümünden kim sorumludur”. Şeklinde bir soru sorduktan sonra “Bu olayların sorumlusu Asurîleri silahla donatan Amerika misyonerleridir. Gençlerimiz, Annelerimizin Ermeni ve Asurilerin esiri olmasına izin vermeyecektir, biz savaşa hazırız” (Tagiyeva 1998: 170)..

Diyerek kendileri cevap veriyorlardı. Demokratlar, bir yandan Nesturilerle müzakere ederken diğer taraftan stratejik öneme haiz savaş döneminde Rusların silah deposu olan Şerefhane Limanı'nı korumaya çalışıyorlardı. Hıyaba'nin emriyle bir grup mücahit limanı ele geçirmeye çalışan Nesturileri Hoy şehrine kadar çekilmeye zorladı. Hoy halkının da savaşa dâhil olmasıyla Salmas'da Güney Azerbaycan halkının eline geçti. Nkitin; *“Demokratların bu hareketi bizim Urmiye'de mahsur kalıp etkisiz hale gelmemize neden oldu”* diye yazıyordu. (Avşarlı 2005: 81).

Ruslar bölgeden çekildikten sonra Ermeni ve Nesturilerin katliamlarının artarak devam etmesi üzerine Tebrizli İsmail Nevberi ve arkadaşları Güney Azerbaycan'ın müstakil bir cumhuriyet olması için çalışmalara başladılar. Bunun üzerine Teşkilat-ı Mahsusa Maslahatgüzarı İsmail Hakkı, Ali İhsan Bey'e Demokratların bu faaliyetleri hakkında bir rapor gönderdi. Bu rapora göre;

“Tebriz’de, Hıyabani, Nubari ve Haririnin yönettiği, el altından emniyet kuvvetlerinden destek alan Demokrat Parti’nin yanı sıra, Ahrar, Terakkiyun ve Mücahidin gibi birkaç önemsiz parti var. Aralarında sadece Mücahidi’nden söz etmeye değer. Partinin lideri, bizim eski ve seçkin dostumuz olan Hacı Mirza Buluri. Veliahd şehzade ve yerli Kazaklar, belirgin Türk yanlısı duruşa sahip, ama berrak ve su götürmez bir programdan yoksun olan bu partiyi destekliyorlar. Öte yandan, açık İran yurtseverliği ve yabancı düşmanlığı duruşuyla Demokrat Parti, halkın teveccühüne mazhar olmakla kalmayıp polis jandarma ve ordunun da desteğine sahip olup, tek ciddi ve popüler parti. Dahası, Mücahidin’in Pan-Türkist siyasetine bizim açık desteğimiz, İngilizlerin kentte bir karşı propaganda başlatmasına olanak vermiş durumda. İngilizler bizi, Azerbaycan’ın İran’dan ayrılıp Osmanlı İmparatorluğu’na iltihakını amaçlayan bir irredantist politika başlatmakla suçluyor. Bu propaganda kampanyası, Demokratların Osmanlı karşıtı duruşlarını alabildiğine güçlendirdi” (Atabaki 2007: 41). Diyordu.

Bunun üzerine harekete geçen Osmanlı orduları Tebriz’e girdikten sonra buna müdahale etti. Osmanlı yöneticileri Tebrizli demokratları parasız, pulsuz takımından ve terörist grup olarak niteliyordu (BOA. HR. SYS., 2341/55). Daha sonra Osmanlılar, Hıyabani ve arkadaşları Mirza İsmail Nevberi ve Hacı Muhammed Ali Bademci’yi tedbiren IX. Ordu Tebriz’den çıkararak Kars’ta tutmaya başladı. Sebep olarak da Tebriz’de İngilizler lehine faaliyette bulunmalarıydı. Hıyabani ve arkadaşlarının tekrar serbest bırakılmaları ise Osmanlı aleyhine faaliyette bulunacakları gerekçesiyle reddedildi (BOA. HR. SYS., 2341/53; BOA. HR. SYS. 2341/44). Azerbaycan Demokrat Partisi de Osmanlı ordusu tarafından dağıtıldı. Kasım 1918’de Osmanlı Ordusu bölgeden çekildikten sonra Hıyabani Güney Azerbaycan’a geri döndü (Keskin 2005: 17).

3.5. Osmanlı Ordusu’nun Bölgeden Çekilmesi

Bolşevik İhtilali’nden sonra her ne kadar Güney Azerbaycan’daki yabancı orduların çekilmesi kararlaştırılmışsa da Osmanlı Ordusu’nun özellikle Ermeni ve

Nesturi olaylarına karşı tekrar bölgeye girmesi ile bu karar sonuçsuz kalmıştı. Fakat İtilaf Devletlerinin savaşta galip gelmesiyle Osmanlı Ordusu'nun bölgeden çekilmesi için çalışmalara başlandı. İlk önce 23 Eylül 1918'de İran'ın toprak bütünlüğünü içeren bir Alman-Osmanlı protokolü imzaladı. Batı cephelerinde Osmanlılar 30 Eylül'de Bulgar kuvvetlerine teslim olunca da çok geçmeden Ahmet İzzet Paşa kabinesi (Atabaki 2007b: 42) 31 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Bunun üzerine Erkânı Harbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa imzalı cephedeki Osmanlı birliklerine gönderilen tezkerede Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Osmanlı birlikleri tarafından zapt edilen bölgelerin tahliyesi istendi. (BOA. BEO., 4539/340383) Meclis-i Vükela tarafından alınan karar neticesinde Maverayı Kafkasya ile Azerbaycan'da bulunan Osmanlı askerlerinin savaşta diğer devletlerle ihtilafın baş göstermemesi için savaştan önceki sınırlarına çekilmesi mahalli kumandanlıklara bildirildi. Fakat verilen mevsim ve iklimin uygun olmaması ile nakliye meydana gelen sıkıntıdan dolayı bir süre gecikti (BOA, MV., 213/37). Tahliye edilen orduların nakil sırasında şimendiferlerden istifade edebilmeleri için Kafkas Hükümetleri nezdinde teşebüsatta bulunulması için IX. Ordu Kumandanlığı'na emir verildi (BOA, BEO. 4539/340383). Osmanlı ordusu çekildikten sonra bölgede emniyetin sağlanması için jandarma ve polis bıraktı (BOA, MV. 213/37).

İngilizler dışında tüm yabancı birliklerin İran topraklarından çıkması İran Hükümeti'nin gücünü artırmadı. Ayrıca Osmanlı Ordusunun bölgeden çekilmesi ile geride sağlam bir yönetim de kalmadı. Hükümet, Tebriz ve Urmiye'ye yeni valiler gönderdi fakat onlar da bölgenin kontrolünü sağlayamadılar. Bölgede tek otorite olarak asker kaçakları ile milliyetçi motivasyonlu kişilerden oluşan ve yüzlerce Osmanlı askeriyle de tahkim edilen Simko İsmail Ağa kaldı. Ruslardan elde edilen sahra topları ve makineli tüfeklerle donanmış bu kuvvetlerle, İran Hükümetinin Güney Azerbaycan'daki zayıf eğitimsiz askerlerinin başa çıkması imkansızdı. İran Hükümeti, ovalara sürekli baskınlar düzenleyen Simko'ya karşı bir önlem alamadı. Urmiye Valisi Serdar Fatih, Şakrik'teki (Deyleman'ın güneybatısı) kalesinde Simko'yu ziyaret ederek önce barışçıl yollarla anlaşma çabası içerisine girdi. Fakat Simko bu durumu zayıflığın bir belirtisi olarak görmüş olmalı ki bölgede kendi ordusunun ihtiyacını gidermek için topladığı haraca veya yağma aldığı bölgeleri daha da genişletti. Bir süre sonra Tebriz

Valisi Mükerrerem el-Mülk, yeni bir yola başvurarak Tatlı süsü verdiği bir kutuyla Simko'ya suikast düzenlemeyi planladıysa da başarılı olamadı. Simko aynı şekilde hareketlerine devam etti (Bruinessen 2007: 85-91).

Simko dışında bölgenin yeni aktörlerinden biri de Osmanlı Ordusu tarafından Kars'a sürgüne gönderilen Hıyabani ve arkadaşları oldu. Hıyabani, Osmanlı Ordusu'nun bölgeden çekilmesi ile tekrar Tebriz'e döndü ve faaliyetlerine devam etti. İran Hükümeti'nin zayıflığından da istifade eden Hıyabani, müstakil bir devlet kurmak için harekete geçti. Dolayısıyla yabancı orduların bölgeden çekilmesi ile huzur ve sükûn yine de tesis edilemedi.

IV. BÖLÜM

4. SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı, hiç şüphesiz tarihte yeni bir fasıl açmakla beraber dünyanın coğrafi taksimatında mühim değişikliklerin yapılmasına da sebep oldu. Büyük amaçlar peşinde koşan güçlü devletler, kendi planladıkları yeni bir dünya düzeni kurmak uğruna bu büyük savaşa giriştiler. Hedeflerinde kendilerinden daha zayıf ve aynı zamanda jeopolitik ve iktisadi açıdan önem arz eden devletler vardı. İşte hedef tahtasına oturtulan bu devletlerden biri de İran'dı. İran toprakları "1907 Antlaşması" ile Rusya ve İngiltere arasında paylaşıldıktan sonra Güney Azerbaycan Rusların payına düşmüş ve o tarihten itibaren bölge Bolşevik İhtilali'ne kadar Rus işgal ve denetimi altında kaldı. Birinci Dünya Savaşı'nda ise Rusların bölgedeki faaliyetleri, Osmanlı ordusunun bölgeye çıkmasına sebep olmuş ve bu sebeple Güney Azerbaycan savaş meydanı haline geldi. Mondros Mütarekesi ile de İngilizler dışında diğer yabancı ordular bölgeden çekildiler.

Savaşın başlaması ile aynı safta savaşan İngiltere ve Rusya bu coğrafyada birbirlerinin aleyhinde faaliyetler bulundular. Yine aynı safta birlikte hareket eden Almanya ve Osmanlı devletleri için de durum farklı olmadı. Tarafsızlığını ilan eden İran Hükümeti de aslında tarafsız kalmadı. Çünkü İran Hükümeti, Osmanlı ile "İttihad-ı İslâm Antlaşması" yaparken aynı anda Almanya ile de anlaşarak tarafsızlığını bozdu. Osmanlı da Almanya ile yaptığı anlaşmayı çiğnerken Almanya da müttefikine ihanet etmişti. Aynı döngü İran, Rusya ve İngiltere arasında da gerçekleşti. Taraflar zahiren müttefiklik ve tarafsız kalma iddialarını sürdürmüşlerse de pratikte iddialarını ve antlaşmalarını sürdüremediler.

Osmanlı Devleti, İran'daki zayıf ve küçük birliklerini, düşmanlar tarafından sayıları ve nitelikleri tespit edilerek güçsüzlükleri anlaşılacağından bu birliklerin sürekli

hareket halinde olmasını sağlayarak kendisini kamufle etmeyi başardı ve büyük bir güç varmış izlenimini vererek Rus kuvvetlerini üzerine çekmeyi başardı. Savaş sonunda Osmanlı Devleti'nin bölgede uygulamaya çalıştığı gerek Cihad ve gerekse Pantürkist politika başarılı olamadı. Cihad politikası ile her ne kadar Kürt aşiretleri Osmanlı Devleti'ni desteklediyseler de bu aşiretler en küçük bir başarısızlık halinde savaş alanını terk ettiler. Dolayısıyla Osmanlı Devleti savaş meydanında yalnız kaldı. Özellikle Almanya açısından bakılacak olursa, Cihad-ı Ekber ilanı ile İngiliz sömürgelerindeki Müslümanlar ayaklandırılmasa da dönemin en güçlü İslâm devleti olması sebebiyle Osmanlı Devleti'nin elinde bulundurduğu hilafet makamı bütün dünya Müslümanlarını cihad çağrısı ile ayaklandırabileceği ihtimalinin İngilizlerde yarattığı korku Almanya'nın işine yaradı. Bu korku sayesinde Avrupa cephelerine destek verebilecek olan kuvvetler sömürgelerde tutulmuş ve Avrupa cephelerinde Almanları bir nebze de olsa rahatladı. Eğer Osmanlı savaşa Almanların yanında girmemiş olsaydı, Çanakkale, Kanal ve Kafkas cepheleri başta olmak üzere İran'da Osmanlı kuvvetleri karşısına çıkarılan İtilaf Devletleri kuvvetleri Almanların savaştığı diğer cephelerde Almanların karşısına çıkartılarak yükünü daha da artırabilirdi. Dolayısıyla Osmanlı'nın kaybettiği ve kazandığı bütün kuvvetler her halükârda Alman menfaatlerine hizmet etmiş oldu. Kısacası Osmanlı, Cihad-ı Ekber ile bir tür Alman kalkanı olmuştu.

İttifak ve İtilaf devletlerinin bölgedeki savaşı bir kere bölgeyi etnik çatışmaların alanı haline getirdi. Ermeniler, Nesturiler, Kürtler ve Azeri Türklerine verilen devlet kurma vaatleri, onları bu devletlerin yanında savaşa sürüklese de savaş sonunda ellerinde hiçbir şey kalmadı. Bundan dolayı bölgede etnik çatışmalar daha da arttı ve binlerce insan bu çatışmalarda hayatını kaybetti. Nesturiler, bu çatışmalardan kurtulmak için yerlerini terk ederek Musul'a göç etmek zorunda kaldılar. Aynı şekilde bölgede tutunamayan bazı Kürt aşiretleri de Osmanlı topraklarına göç ettiler. Bu da beraberinde yeni sınır sorunlarını gündeme getirdi.

Bölgede nüfus bakımından fazla olan ve ayrıca tarih boyunca kurdukları devletlerden dolayı milli şuur ve siyasi tecrübeye, iktisadi gelişmişliğe sahip olan Azeri Türkleri savaşta bir bütünlük gösteremediler. İktidar Türk kökenli Kaçar hanedanlığında olmasına rağmen İttifak Devletleri lehine topyekûn bir yönelim olmadı. Bunun sebebi

de İran coğrafyasının varoluşunun altında ulusun ismini veren Farsilerden daha çok, Azeri Türklerinin katkısının bulunmasıdır. Ayrıca Güney Azerbaycan'da yürütülmeye çalışılan Pantürkist politika çağrısına Azeri Türkleri cevap vermediler. Aksine İran'ın toprak bütünlüğünü savunan Azeri entelektüellerinden oluşan bir grubun ortaya çıkmasına sebep oldular. Bu grup Azeri Demokratlardı. Demokratlara göre “*toprak bütünlüğü, toplumdaki kanun egemenliğini kurmanın önemli bir adımıydı*”. Fakat daha sonra Demokratlar bu düşüncelerinden vazgeçmiş olacaklar ki Güney Azerbaycan'da müstakil bir devlet kurmak için çalışmaya başladılar. Bu da İran Hükümeti'nin savaştan sonra bir ülke genelinde otorite sağlayacak gücünün olmamasından kaynaklandı. Azeri Türklerinin harp sırasında birlik oluşturamamalarında ve farklı fikirlerde olmalarının sebeplerinden biri de Türkmençay ve Gülistan Antlaşmaları ile Azerbaycan topraklarının ikiye bölünmesinin rolü büyüktür. Çünkü bu antlaşmadan sonra İktidar Azerilerde olmasına rağmen mevcut durum Farisilerin lehine işlemeye başlamıştır. İktidardaki hanedanın Türk olması Farisilerin hem Azerilere karşı hem de Kaçar hanedanlığına karşı düşmanlık beslenmelerine sebep oldu.

Bolşevik İhtilali ile Ruslar bölgeden çekildikten sonra öncesinde Osmanlı-Rus mücadelesine sahne olan bölge bu sefer İngiliz, Ermeni ve Nesturi tehlikesini daha da artırdı. Bolşevik İhtilali ile her ne kadar Rus ordusu bölgeyi terk etse de tahliye sırasında geçtikleri bölgeleri yağmaladılar ve evleri ateşe verdiler. Ayrıca Rusların yağma faaliyetlerine karşı duran Kürt aşiretlerinin Rus askerilerine saldırması küçük çatışmaların yaşanmasına sebep oldu. Rusların çekilmesi ile kendilerinden geriye kalan teçhizatları ele geçiren Ermeni ve Nesturiler bölgede büyük katliamlar yaptılar. İngiltere ise bölgedeki boşluğu hem Hindistan'ı tehlikeye sokacağı gerekçesiyle hem de Bakü petrollerini Osmanlı ve Almanlara kaptırmamak için bölgeye asker sevk etti. Bu da bölgedeki karmaşanın daha da artmasına sebep oldu. Bu sırada İran'dan Kafkasya'ya göç eden fabrikalarda ve petrol sahalarında çalışan işçiler, Bolşevik ihtilalinden sonra eve döndüklerinde işsizler ordusuna katıldılar. 1917-1918 de art arda yaşanan kuraklık kıtlığa neden oldu. 1918 yılındaki kıtlığın ülkenin her tarafına yayılması protestolara sebep oldu. Gösterici ve polis arasındaki çatışmalar da birçok zayıt verildi.

Savaşın sona ermesi ile yabancı birliklerin bölgeden çekilmesi –önce Ruslar sonra Osmanlılar- İran Hükümeti'nin içinde bulunduğu durumu değiştirmede. İran Nüfusu arttığı gibi fakirleşti, ekonomi çöktü, neredeyse iflas etti. İran Hükümeti, yerel güçler tarafından kuşatıldı. Bölgesel protesto hareketleri mevcut statükoya meydan okumaya başladı. Hükümet, Tebriz ve Urmiye'ye yeni valiler gönderdi. Fakat onlar da bölgenin kontrolünü sağlayamadılar. Bölgede tek otorite olarak asker kaçakları ile birlikte milliyetçi motivasyonlu kişilerden oluşan ve yüzlerce Osmanlı askeriyle de tahkim edilen Simko İsmail Ağa kaldı. Dolayısıyla bölge uzun bir süre daha kaos içlerinde kaldı.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Kaynakları

1. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Arşivi

Klasör No: 17 Dosya No: 69

Klasör No: 17 Dosya No: 263

Klasör No: 137 Dosya No:364

Klasör No: 193 Dosya No: 698

Klasör No: 197 Dosya No: 598

Klasör No: 195 Dosya No: 250

Klasör No: 495 Dosya No: 109

Klasör No: 462 Dosya No: 38

Klasör No: 456 Dosya No: 98

Klasör No 51 Dosya No: 243A

2. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

A. **Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO):** 2/15, 2/34, 3/18, 3/3, 2092/18, 4152/311344, 4534/340033, 4539/340383

- B. Dâhiliye, Emniyet-i Umumiye, Emniyet Şubesi Evrakı (DH. EUM. EMN.):** 115/27, 116/35, 110/50, 115/37
- C. Dâhiliye Nezareti, Siyasi Kısım belgeleri (DH. SYS):** 108/39, 7/2-1
- D. Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, İkinci Şube Belgeleri (DH. EUM. 2. ŞB.):** 2/34, 1/2, 1/13, 1/15, 1/30, 1/48, 2/20, 3/43, 3/44, 3/69, 3/70, 4/44, 2/72, 3/13, 3/12, 3/66, 4/11, 4/13, 3/56, 4/41, 5/90, 4/9, 15/9.
- E. Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Üçüncü Şube Belgeleri (DH. EUM. 3. ŞB.):** 700/6, 2/55
- F. Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Üçüncü Şube Belgeleri (DH. EUM. 4. ŞB.) :** 877/107
- G. Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Yedinci Şube Belgeleri (DH. EUM. 7. ŞB.):** 2/52,
- H. Dâhiliye Nezareti Şifre Kalem-i (DH. ŞFR):** 40/109, 42/44, 46/37, 46/195, 49/42, 48/284, 52/26, 445/34, 458/41, 466/51, 583/113, 493/80, 486/76, 486/88, 491/116, 493/46, 496/66, 478/73, 517/21, 517/20, 84/6
- İ. Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus (DH. KMS):** 3/37, 18/16,
- J. Hariciye Nezareti Tahran Sefareti (HR. SFR (20):** 121/42, 121/47, 119/99, 121/69, 122/23, 121/49, 121/42, 2362/3, 121/52, 123/69, 123/10, 124/4
- K. Hariciye Nezareti, Tahrirat (HR. TH):** 381/48
- L. Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Belgeleri (HR. SYS.):** 720/11, 2338/26, 2119/1, 2337/12, 2337/2, 2337/6-10, 2362/3, 2108/6, 2338/49, 2337/3, 2338/43, 2338/50, 2109/3, 2337/17, 2338/69, 2338/94, 2338/95, 2338-96, 2339/51, 2339/22, 2424/25, 2424/42, 2341/60, 2092/18, 2340/37, 2341/17, 2341/44, 2341/53, 2341/55, 2341/43, 2920/73
- M. Hariciye Nezareti Üçüncü Şube Kalem-i (HR. SYS. 3. ŞFR.):** 877/107
- N. Sadaret, Mektubî Mühimme Kalem-i Evrakı (A. MKT. MHM.):** 743/26, 743/25
- O. Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HMŞ. İŞO):** 210/11
- P. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV):** 213/37
- Q. Yıldız, Mütenevvi Maruzat (Y.MTV):** 306/5

B. BASIN-YAYIN KAYNAKLARI

Gazete ve Dergiler

İkdam

Tanin

Sabah

Turan

Sebilürreşad

İslâm Mecmuası

C. ARAŞTIRMA ESERLER

Kitap ve Makaleler

Afary, Janet (1994). "Social Democracy and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-11, A Century of Revolution Social Movements in Iran". (Editor: John Foran), *Social Movements, Protest, and Contention*. Vol: 2, Minneapolis: Universty of Minnesota Press, pp. 21-43.

Ağaoğlu, Ahmed (1941). İran ve İnkılâbı. Ankara.

Akdevelioğlu, Atay (1999). İran'da Dış Politikanın Etnik-Dinsel Temelleri. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Albayrak, Kadir (1997). Keldaniler ve Nesturiler. Ankara: Vadi Yayınları.

Andreeva, Elena (2007). *Russia and Iran In The Great Game*. London and Newyork: Routledge Studies In Middle Eastern History.

Annaberdiyev, Ahmet (2006). *İran Türkmenleri (1881-1979)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Anzerlioğlu, Yonca (2000). *Nesturiler*. Ankara: Tamga Yayıncılık.

Arıkan, Mustafa (2010). *Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı- İran İlişkileri (1914-1918)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Armaoğlu, Fahir (2013). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

As, Efdal (2010). "XVI. Yüzyıl'dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü". *Atatürk Yolu Dergisi*, S: 46, ss. 219-253).

Aştıyani, Abbas İkbâl (1378). *Tarih-i İran Pes Ez İslam*, Tahran.

Atabaki, Touraj (2010). *Doğu'ya Yöneliş: İran'da Osmanlı İstihbarat Servisinin Faaliyetleri*, (Çev: Gül Çağalı Güven), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Atabaki, Touraj (2010). *I. Dünya Savaşı, Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler Ve İran'da Siyasal Toplumun Doğuşu*, (Çev: Gül Çağalı Güven). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Atabaki, Touraj (2010). *Pantürkizm ve İran Milliyetçiliği*, (Çev: Gül Çağalı Güven). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Atabaki, Touraj (2016). "Persia/Iran". *International Encyclopedia of the First World War (1914-1918)*.

Atabaki, Touraj (2007). "Ethnic Diversity and Territorial Integrity of Iran: Domestic Harmony and Regional Challenges". *Iranian Studies*, Vol: 38:1, ss. 23-44.

- Attar, Aygün (2006). İran'ın Etnik Yapısı. Ankara: Divan Yayıncılık.
- Avşarlı, Talas (2005). "Birinci Dünya Savaşı Güney Azerbaycan'da Asuri, Ermeni ve Kürt İsyanı". *Güney Azerbaycan Sosyal Kültürel ve Siyasal araştırmaları Dosyası*. Sayı: 4, ss. 75-83.
- Ayaydın, Rıdvan (2016). Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Aydemir, Şevket Süreyya (2005). Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914 - 1922). Cilt: 3, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aysan, E. (1938). Büyük Harpte İran Cephesi. Cilt: 3, İstanbul: İstanbul Askerî Matbaası
- Azer, Sanan (1942). İran Türkleri. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Azeri, Ali (1995). Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani 1918-1920. Ankara: Elila Elektronik İletişim Ajansı.
- Barijough, Samira Mirzazad (2015). İran'da Siyasi ve Ekonomik Çıkar Çatışmaları (1921-1950). Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Baykara, Hüseyin (1978). İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri. İstanbul: Emek Matbaacılık.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1991). Türk İnkılâbı Tarihi (1914-1918). Cilt: 3, Kısım 3. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1991). Türk İnkılâbı Tarihi (1914-1918). Cilt: 3, Kısım 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Bayur, Yusuf Hikmet (1991). Türk İnkılâbı Tarihi (1914-1918). Cilt: 3, Kısım 4. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Belen, Fahri (1964). Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri. Cilt: 4. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Belen, Fahri (1964). Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1916 Yılı Hareketleri. Cilt: 3, Ankara: Genelkurmay Basımevi..
- Blaga, Rafael (1997), İran Halkları El Kitabı. İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım.
- Bruinessen, Martin Van (2010). 20. Yüzyılın Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Mütegalibe, (Çev: Gül Çağalı Güven). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Buniyatov, Ziya Musa (1991). “Azerbaycan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt: 4, ss. 317-322.
- Cemil, Hasanlı (2005). Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı. İstanbul.
- Cezani, Bijan (2014). İran Meşrutiyet Devrimi (1906-1911). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Cleveland, William L. (2008). Modern Ortadoğu Tarihi. (Çev: Mehmet Harmancı) İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Cronin, Stephanie (1996). “An Experiment in Military Modernization: Constitutionalism, Political Reform and the Iranian Gendarmerie 1910-21”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 3, pp. 106-138.
- Cronin, Stephanie (2007). “İran Milliyetçiliği ve Devlet Jandarması”, (Çev: Gül Çağalı Güven). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- CURZON, George Nathaniel (1380). İran ve Kaziye-i İran. (Çev: Ğulam Ali Vahid Mazenderani), C. I, Tehran: Şirkete İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi.

- Çağlayan, Kaya Tuncer (2004). *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921*. İstanbul: The ISIS Press.
- Çağlayan, Tuncer (2002). “İngiliz Belgelerine Göre Transkafkasya’da Osmanlı-Alman Rekabeti”. *XIII. Türk Tarih Kongresi*. Cilt: 3, Kısım I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, ss. 411-418.
- Çakmak, Fevzi (1936). *Büyük Harpte Şark Cephesi*. Ankara: Genel Kurmay Matbaası.
- Çam, Mehmet Mert (2016). *İran’da İstihbarat Savaşı, Birinci Dünya Savaşı’nda İran Cephesindeki Psikolojik Harp Faaliyetleri*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.
- Çolak, Mustafa (1999). *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu’nun Doğu Politikası, 1914-1918*. Samsun: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ÇOLAK, Mustafa (2006). *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çolak, Mustafa (2008). *Enver Paşa, Osmanlı-Alman İttifakı*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Dinç, Mehmet Emin (1998). *Halil Kut Paşa’nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*. İzmir: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Djalili, Mohammad Reza; Kellner, Thierry (2011). *İran’ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*. (çev: Reşat Uzmen). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Donohoe, M.H. (2016). *İngiltere’nin İran/Azerbaycan Seferi (1918)*. (çev: Cengiz İ. Çay), İstanbul: Tarih ve Kuram Yayınları.
- Dunsterville, L. C. (2016). *Dunsterforce Gizli Ordu, Bakü’de İngiliz-Ermeni İşgali*. (çev: Cengiz İ. Çay). İstanbul: Tarih ve Kuram Yayınları.
- Ege, Abidin (2011). *Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Erwand, Abrahamian (2008). A History Of Modern Iran. Newyork: Cambridge Press.
- Erwand, Abrahamian (1969). "The Crowd in the Persian Revolution". *Iranian Studies*, Vol: 2, No: 4. pp. 128-150.
- Ettehadıyyeh, Mansoureh (2010). İran Geçici Hükümeti. (çev: Gül Çağalı Güven). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Farrokh, Kaveh (2011). Iran at War (1500-1988). Oxford: Osprey Publishing.
- Garthwaite, Gene R. (2005). The Persians, Publisher: Wiley-Blackwell.
- Gaunt, David (2009). İran İmparatorluğu Dışışleri Bakanlığı Diplomatik Belgeleri, İran'ın Tarafsızlığı. (çev: Bilge Bulut). İstanbul: Pencere Yayınları.
- Gocheleishvili, Iago (1985). "Georgian Sources on the Iranian Constitutional Revolution (1905-1911): Sergo Gamdlishvili's Memoirs of the Gilan Resistance". *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 17, No. 4, pp. 443-462.
- Good, Delvecchio; Good, Mary-Jo (1997). "Social Hierarchy in Provincial Iran: The Case of Qajar Maragheh". *Iran Studies*, Vol: 10, No: 3, pp. 129-163.
- Güneyli, Yılmaz (2005). "I. Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan'da Osmanlı-Rus Rekabeti". *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası*. Ankara: Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti, ss 21-39.
- Hafeziniya, Muhammed R. (2017). İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası. Ankara: İraniyat Yayınları.
- Hakimian, Hassan (1985). "Wage Labor and Migration: Persian Workers in Southern Russia, 1880-1914". *International Journal of Middle East Studies*, Volume: 17, pp: 443-462.
- HUBBARD, Gilbert (1916), From Gulf to Ararat, An Expedition Through Mesopotamia and Kurdistan. Edinburgh & London: W. Blackwood & sons.

Hülagü, Metin (1994). Pan-İslamist Faaliyetler. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Issawi, Charles (1983). "Iranian Trade, 1800-1914". *Iranian Studies*, Vol: 16, No: 3/4, pp. 229-241.

İnalçık, Halil (2012). "Tımar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 41, ss. 168-173.

İran Azerbaycanı Tedkik Raporu (1927). Ankara: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası.

İran Hakkında Medğel (1334). İstanbul: Erkânı Harbiyeyi Umumiye İstihbarat Dairesi.

İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale (1331). İstanbul: Erkânı Harbiyeyi Umumiye İstihbarat Dairesi.

İran Ordusu Tarihçesi (1326). İstanbul: Matbai Askeriye.

İran ve Ordusu (1927). İstanbul: Erkânı Harbiyeyi Umumiye İstihbarat Dairesi.

İran'a Dair Askeri Raporlar (1332). İstanbul: Matbaai Amire.

İskenderli, Anar (2011). *Realities of Azerbaijan (1917-1920)*. Xlibris Corporation.

Kafkasyalı, Ali (2010). *İran Türkleri*. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.

Karacagil, Ö. Kürşad (2014). "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları". *OTAM*, 36, ss. 95-116.

Karadeniz, Yılmaz (2006). *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*. Bakış Yayınları: İstanbul.

Karadeniz, Yılmaz (2013). *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925): İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, Selenge Yayınları: İstanbul.

- Kardeniz, Yılmaz (2013). İran İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler (1795-1925). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kashani-Sabet, Firoozeh (2018). Sınır Kurguları, İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Katouzian, Homa (1999). "The Revolt of Shaykh Muhammad Khıyabani, İran", *British Institute of Persian Studies*, Vol: 37, pp. 155-172.
- Keddie, Nikki R. (1962). "Religion and Irreligion in Early Iranian Nationalism" *Comparative Studies in Society and History*. Vol. 4, No.3, Cambridge University Press, pp. 265-295.
- Kenan, Mehmet (1928). Büyük Harpte İran Cephesi. Cilt: 1, Ankara: Büyük Erkânı Harbiye Reisliği.
- Kenan, Mehmet (1928). Büyük Harpte İran Cephesi. Cilt: 2, Ankara: Büyük Erkânı Harbiye Reisliği.
- Keskin, Arif (2005). "Şeyh Muhammed Hıyabani ve Azadistan Devleti (1920)". *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası*. Sayı: 4, Ankara: Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti. ss 7-21.
- Kılıç, Selami (1998). Türk- Sovyet İlişkilerinin Doğuşu. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kızılkaya, Oktay; Akay, Tolga (2014). İran Ordusu ve İran Azerbaycanı. Ankara: Son Çağ Yayıncılık.
- Kurat, Akdes Nimet (1987). Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lambton, A.K.S. (1965). "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I". *Studia Islamica*, No. 22, pp. 119-157.
- Larcher, M. (1927). Büyük Harpte Türk Harbi Cilt: 1 (Çev: Mehmet Nihat). İstanbul.

- Larcher, M. (1927). *Büyük Harpte Türk Harbi Cilt: 2* (Çev: Mehmet Nihat). İstanbul.
- Lenczowski, George, (1983). "Foreign Powers" Invention in Iran During Word War I", *Qajar Iran (1800-1925)*, (ed: Edmund Bosworth and Carole Hillenbrand) Edinburgh: Edinburgh University Press, ss. 76-93
- Mahdian, Ahmad (2010). *İran'ın Bölgesel Politikaları Çerçevesinde Güney Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- McMeekin, Sean (2013). *Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*. (çev: Nurettin Elhüseyni). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Mercan, M. Salih (1991). *Erzincan Mütarekesi'nden Brest-Litowsk'a (Aralık 1917-3 Mart 1918)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Metin, Barış (2007). *Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*. Ankara: Gazi üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Mohammadi, Majid (2008). *Judicial Reform and Reorganization in 20th Century Iran State Building, Modernization and Islamicization*. New York London: Routledge.
- Mostofi, Abdollah (1997). *The Administrative and Social History of the Qajar Period. Volume III*, California: Mazda Publishers.
- Mustafayev, Beşir (2013). "Büyük Devletlerin Kafkasya'daki Ermeni Siyaseti (Kafkasya'daki Ermeni Olaylarına Işık Tutan Bir Arşiv İncelemesi 1910-1920)". *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, Sayı: II/1, ss. 143-168.
- Naby, Eden (1977). "The Assyrians of Iran: Reunification of a "Millat," 1906–1914" *International Journal of Middle East Studies*. Volume 8. pp. 237-249.

- Neyyiri, Lokman Dehkan, (2005). “Yüzyılın İlk Yarısında İran ve Osmanlı Devletlerinin Zayıflatılması ve Avrupa’nın Bundaki Rolü”. Onuncu ve Yirminci Yüzyıllar Arasında İranlılar ve Türklerin Batıyla İlişkileri (Çeviri: Sayyid Abu Talib Ruhani, Ziya Türkyılmaz, Omid Rambod), Tahran: Uluslararası Kültürel İncelemeler Merkezi.
- Nikki, Keddie (2006). *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. New Haven London: Yale University Press:
- Niyâ, Cafer Mehdi (1377). *Heft Bar İşgal-i İran der 23 Karn*, Cilt: 4, Tahran: İntişarat-ı Panos.
- Öğün, Tuncay (2018). “Osmanlı Basınında Cihadı Ekber: İran Örneği”. *Türkiyat Mecmuası* Cilt: 28/1, ss. 91-114.
- Özdemir, Emin; Çakırbaş, Ali (2013). “1927 Tarihli Genelkurmay’ın İran Azerbaycan’ı Tedkik Raporuna Göre Bu Bölgedeki Kürt Aşiretleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 6, Sayı XV, ss 311-329.
- Özel, Ahmet (1993). “Cihad” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, ss. 527-533.
- Paine, Chris; Schoenberger, Erica (1975). “Iranian Nationalism and the Great Powers: 1872-1954”. *MERIP Reports*, No: 37, pp. 3-28,
- Parsadust, Menuçehr (1385). *Ma ve İrak ez Güzeşteye Dur ta Emruz*. Tahran: İntişarat Yayınları.
- Pira, Suad; Özgüdenli, Osman Gazi (2006). “Nasüriddin Şah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 32, ss. 405-406.
- Qasimov, Musa (2000). *Birinci Dünya Muharibesi İllerinde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti 1914-1918*. Yıllar. Bakü: Adiloğlu Neşriyat.

Quar, İsun (2005). “Bir Devrimin Perde Arkası”. *Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası*. Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti, Sayı: 4, ss.89-107.

Resulzade, Mehmet Emin (2013), İran Türkleri, Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları. (Haz: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Reşad, Ali (1915). Tarihi Kadim. İstanbul: Matba-i Amire. (Milli Kütüphane, El Yazması ve Nadir Eserler Koleksiyonu)

Ruşeni, İran'ın iç Yüzü (1926). Ankara: Erkânı Harbiyeyi Umumiye Matbaası.

Sabis, Ali İhsan (2001). Birinci Dünya Harbi. Cilt 3, İstanbul: Nehir Yayınları.

Sahir, Habip (1934). “İran Azerbaycan'ı Tabii Coğrafyası” *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 1/3, Sayı 1-36. ss.183-190. İstanbul: Burhanettin Matbaası.

Sander, Oral (2008). Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918'e). Ankara.

Saray, Mehmet (1999). Türk-İran İlişkileri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Sarıkaya, Yalçın (2008). Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Sarıkçıoğlu, Melike (2010). “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İran”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 25.

Sarıkçıoğlu, Melike (2013), Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sarısaman, Sadık (1995). “Ömer Naci Bey Müfrezesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. Cilt: 4, Sayı 16, ss. 500-513.

Sarısamam, Sadık (2002). "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İnan Siyasi ilişkileri".
XIV. Türk Tarih Kongresi, Cilt: II, Kısım I, ss. 103-150.

Satılmış, Selahattin (2006). I.Dünya Savaşı öncesinde Nesturiler ve Misyonerlik Faaliyetleri. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Serpil Sürmeli (2001). Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921). Ankara.

Seyf, İsa (1960). İnan'da Meşrutiyet 1906. Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Smirnoff, K. (1928). İnanlılar, İnan'ın Etnoğrafi Vaz'iyeti, Akvam ve Kabaili (Çev: Mütেকaid Kâim-makam Nazmi), Askeri Matbaa.

Soofizadeh, Abdolvahid (2017). "Kaçar ve Osmanlı Devletleri Arasında Belirsiz Sınır Meseleleri" *SUTAD*, Sayı: 42, ss.437-449.

Stoddard, Philip H. (1993). Teşkilat-ı Mahsusa. (Çev: Tansel Demirel). İstanbul: Arba Yayınları.

Swietochowski, Tadeusz (1988). Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920. (çev: Nuray Mert). İstanbul: Bağlam Yayınları.

Sykes, Percy (1921). A History of Persia. Cilt: 2, London.

Şükün, Ziya (1984). Farsça Türkçe Lugat. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Tagiyeva, Şevket (1998). "Azatlık Fedaisi Şeyh Muhammed Hıyabani", *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, ss. 167-176, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Tetik, Ahmet (2014). Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi. Cilt: 1 (1914-1916). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Turan, Davut (2005). “Hıyabani Düşüncesinde Demokrasi ve Modernleşme”. *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası*. Sayı: 4, ss. 64-75, Ankara: Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti.

Türk Dünyası El Kitabı (1976). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ünal, Fatih (2006). “Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri” *Tarih Dergisi*, Cilt:0, Sayı: 44, ss. 169-198.

Ünal, Fatih (2008). “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 5, Sayı: 17, ss.133-152.

Ward, Steven R. (2008). *A Military History of Iran and Its Armed Forces*. Washington: Georgetown University Press.

Yeğin, Abdullah (2013). *İran Siyasetini Anlama Klavuzu*. Cilt: XXV. Ankara: Seta Yayınları:

Yenisey, Gülara (2008). *İran'da Etnopolitik Hareketler*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Yetiş, İbrahim (2017). “Kaçar Hanedanlığı Döneminde İran Ordusu”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 41, ss. 35-67.

Yılmaz, Reha (2008). “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti”. *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, Cilt:3, Sayı: 6, ss. 137-160.

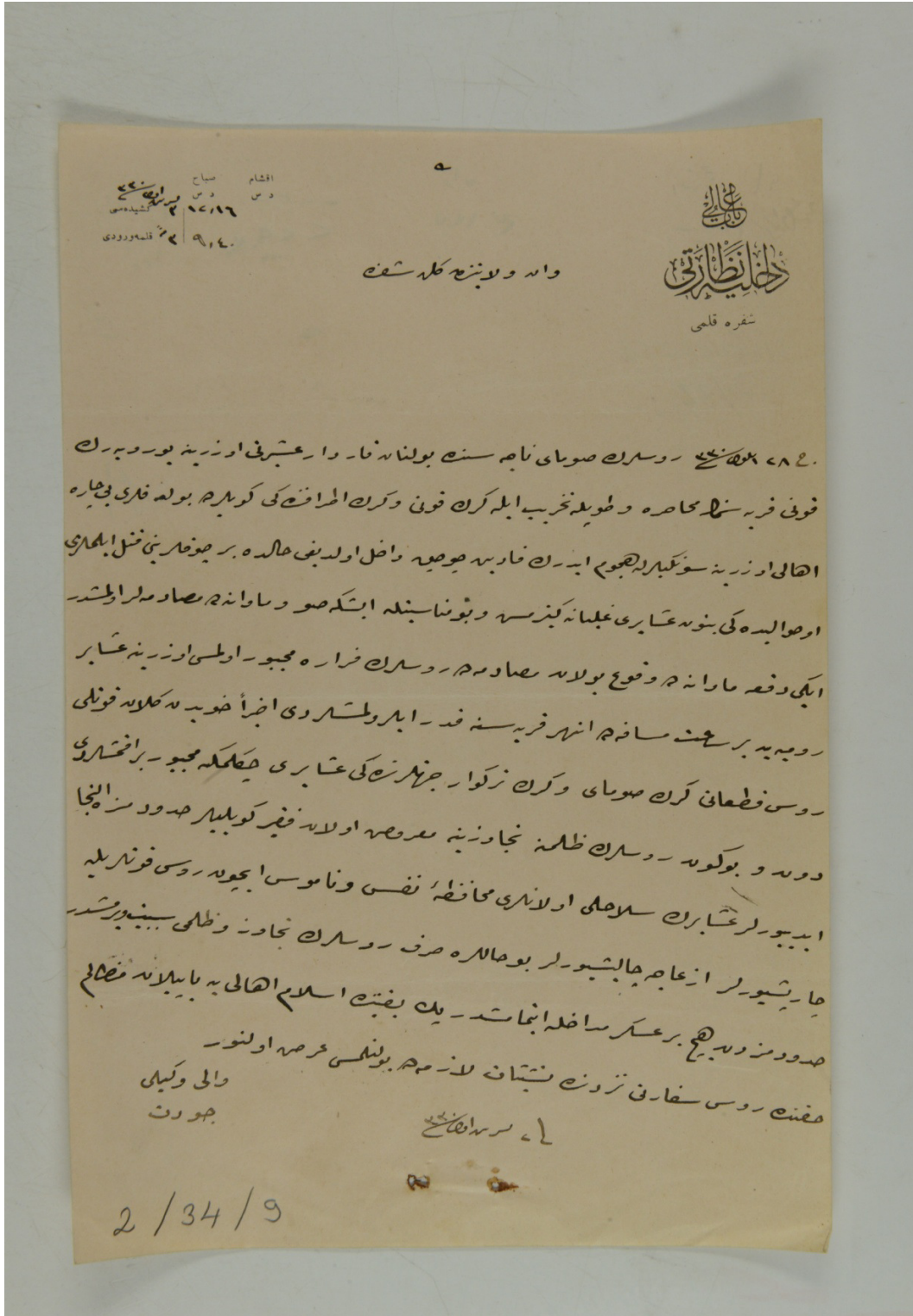
D. İnternet Kaynakları

Iran Maps (İran haritaları) <https://legacy.lib.utexas.edu/maps/iran.html>, erişim tarihi: 20.09.2019

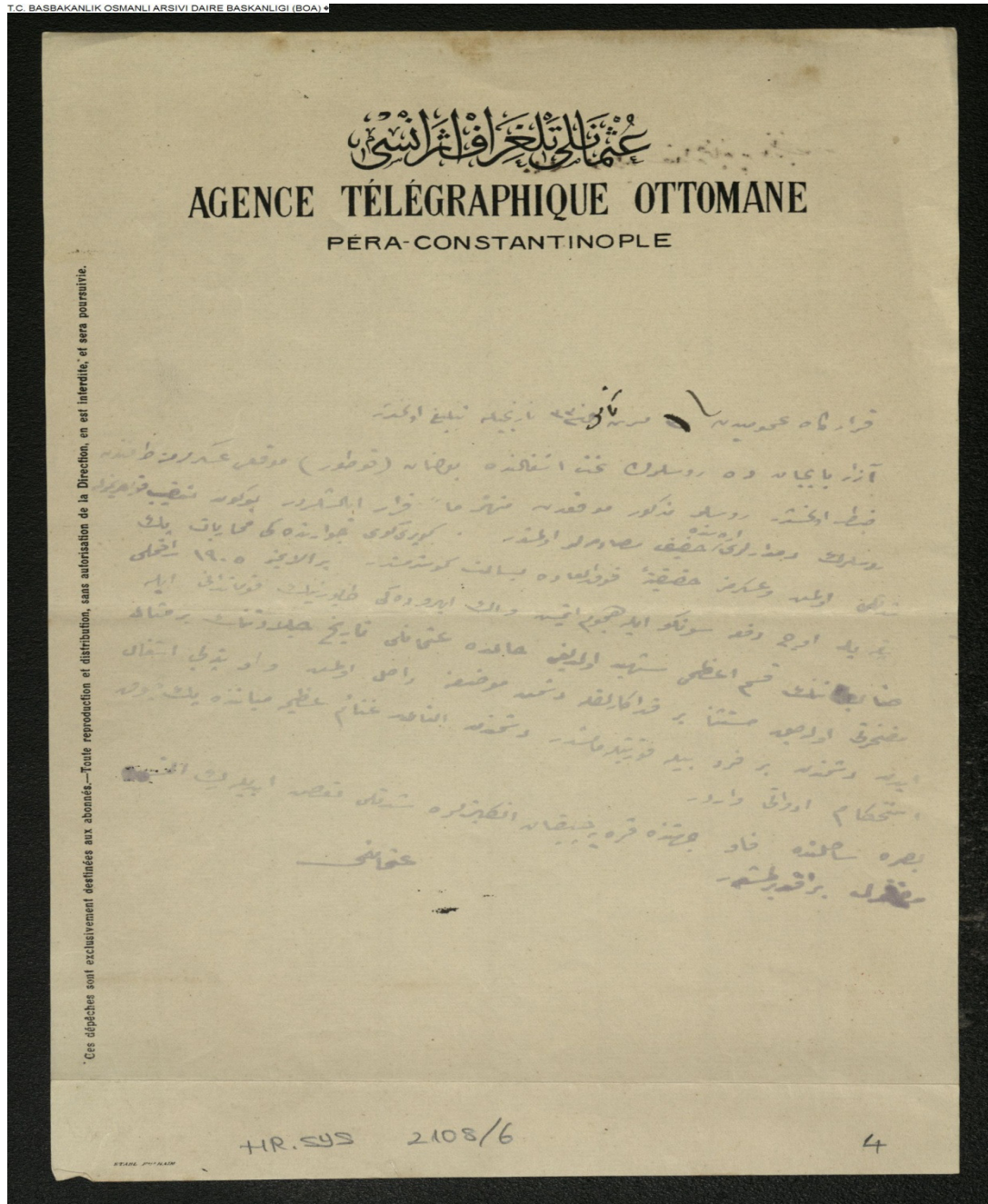

EKLER

Ek 4: Rusların Somay Nahiyesinde yaşayan Kardari aşireti üzerine yürüdükleri ve ahaliye zulm ettiklerine dair

Ek 5: Rus işgali altında bulunan Kotur'un zabt edildiğine dair

HR.SYS.02108.00006.004

(BOA HR. SYS. 2108/06)

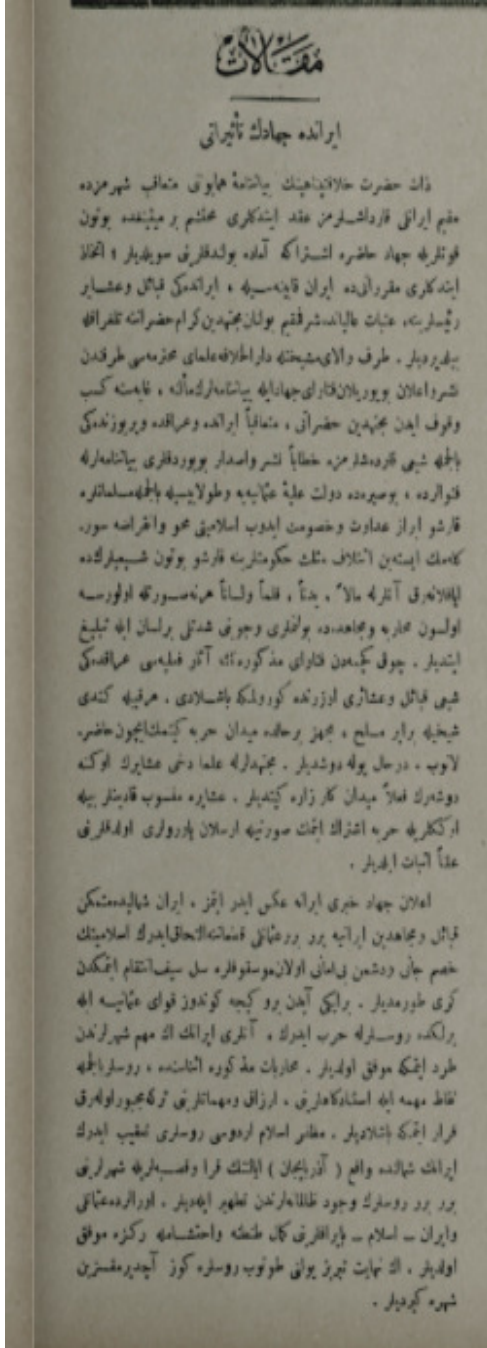
Ek 8: Savuçbulak'ta meskûn Hacı İlhani Aşireti'nin Cihad'a iştiraki hakkında

حاجی ایلهخانئ عشیرتی

اردومزك (ساوچيلاق) . واسل اولهانی شوی تبلیغ اولونلهانی زمان بو موقتیک
 تبره ولايتسک عشیرتل اوزرت يك بوزك پر تاثیر اجرا ایلهجکی شپسز پولونلهانی
 موقتیک . بوگون آلهسز خصوصی بر خیرمیزم برابسهک مطالبامیزی تأیید ایله مکده دره .
 قالمیته اولمکن بریم (ساوچيلاق) ده یلهش و قوفی یک بوزک و شامل اولهانی
 لکون روسل طرفدن سکران بری لله ایلهک جلییلان (حاجی ایلهخانئ) اردومزك
 آذربایجان ولایت دخونی منقلب موزک بوتون عشیرتیه برلکده اردومزه التحاق ایله مشدره .
 (حاجی ایلهخانئ) روسلک بوتون تصیقلرت و غمأ بوزکلره قارشى حسی ایله برکی رابطی
 لونقماش و حرکت ایتمکسکده اولدانهکی روسی مأمورلرجه مرابجه ایله مکده اردومزه
 التحاق ایتمک ایستکلرئی یله برمشدر . قسط بولمده یفا کران جریان ایتمکده ایکن آذربایجان
 ولايتسک مأمورلر بوزک ارجله یازیلان شکلده توقیف ایله مکده احرابى اوزرت بو مذا کران
 منتخ اولمشدی . اردومز (ساوچيلاق) . قدر واسل اولمته (حاجی ایلهخانئ) عشیرتک
 آرزوسى اجرا ایلمت هیچ برمانع قلماش وموسى الیه دوحال بوتون عشیرتیه روسلره
 قارشى حرکت ایتمک اوزره اردومزه التحاق ایله مشدر . (حاجی ایلهخانئ) عشیرتی ۸ - ۱۰
 یک عیامدن مرکیدر . عینی زمانه آذربایجان ولايتلرئسک مرکز عشیرتله روسی حکمی
 تانفدر . قاتا روسلک آذربایجان ولايتسک قوتلرئسک قدری ۲۵ بیکی نجاوز ایله مکده دره .
 بوسیه اردومزک آذربایجان ولايتسک یقیده بوزک موقتیلره مظهر اولهانتک تبشیر ایله
 استقار ایله مکده دره .

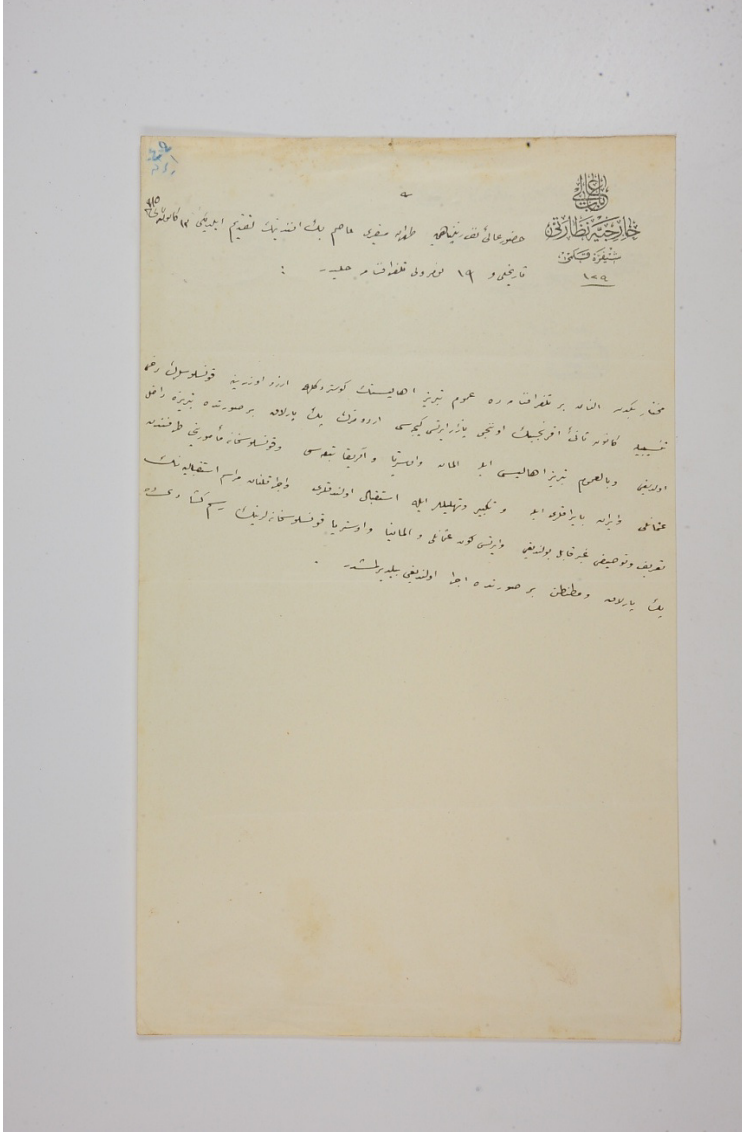
(Turan 4 Kânunuevvel 1330 (17 Aralık 1914)

Ek 9: İran'da Cihad'ın tesirati hakkında

(Sebilürreşad 1330 (1914): 83)

Ek 10: Tebriz'e Osmanlı kuvvetlerinin girmesi, Almanya ve Avusturya konsolosluklarının açılması ile ilgili Tahran Sefiri Asım Bey'in bilgi vermesi

(BOA. HR. SYS. 2338/50)

Ek 11: İran'ın tarafsızlığından bahisle, Azerbaycan ve Kürdistan'daki Osmanlı askerlerinin geri çekilmesi

بیطرفی

صغیری

باب عالی حقوق مشاورلکی

۲۱۸

۲۷

۲۷

نومرو	تاریخ	نوع مسوده	معاون	مدیر	مشاور	مشاور
۲۷۱۱۲	۱۳۰۲	مذکره	توصیه			

ایران و ولایت بیطرفی

بجمله ایله آذربایجان و

کردستانه ایالتلرده بولنه

عسکر عثمانیه نکل کیو و

مقتضه

ایران سفارتی تقدیری

۱۸۹۵

۱۸۵۹

اورویا ولایتی بیند اعلا حربی متعاقب دولت ایرانیه نکل

بیطرفی قارمغنی اعلا و باب عالی تبلیغ قلمیغی حاله دوله

عثمانیه ایله روسیه دولتی بیند حربی متعاقب عساکر

عثمانیه حقوقی مجرای مغایر اولور و ممالک ایرانیه نکل آذربایجان

و کردستانه ایالتلری حد ولایتی خطی ایملرکینه و بولور ایرانیه

بیطرفیغی منحل بولنده یغندنه منکله عساکر مذکوره نکل عودنه

ایتدیلیسی دولته تیجوع منمونه لایق تفریق قیام مقتضای سنده

داع ایران سفارتسنده وارد اولور بولور ۱۸۹۵

نزدکی و ۱۸۵۹ بولور اولوننده تاریخی ملفوف تقدیر اولور

ایله مذکره

مقصود مذکور مقتضای ایران سفارتنه ایسالی ایجاب تفریق

بولور بیند مسوده ای لفا تقدیم قلمغله تصویب عالی غرض سنده

اقتدار ایتدی تقدیر و بالتبصیه کوندرکس مقصود مسوده

مطهری شایان بولورکس معدود

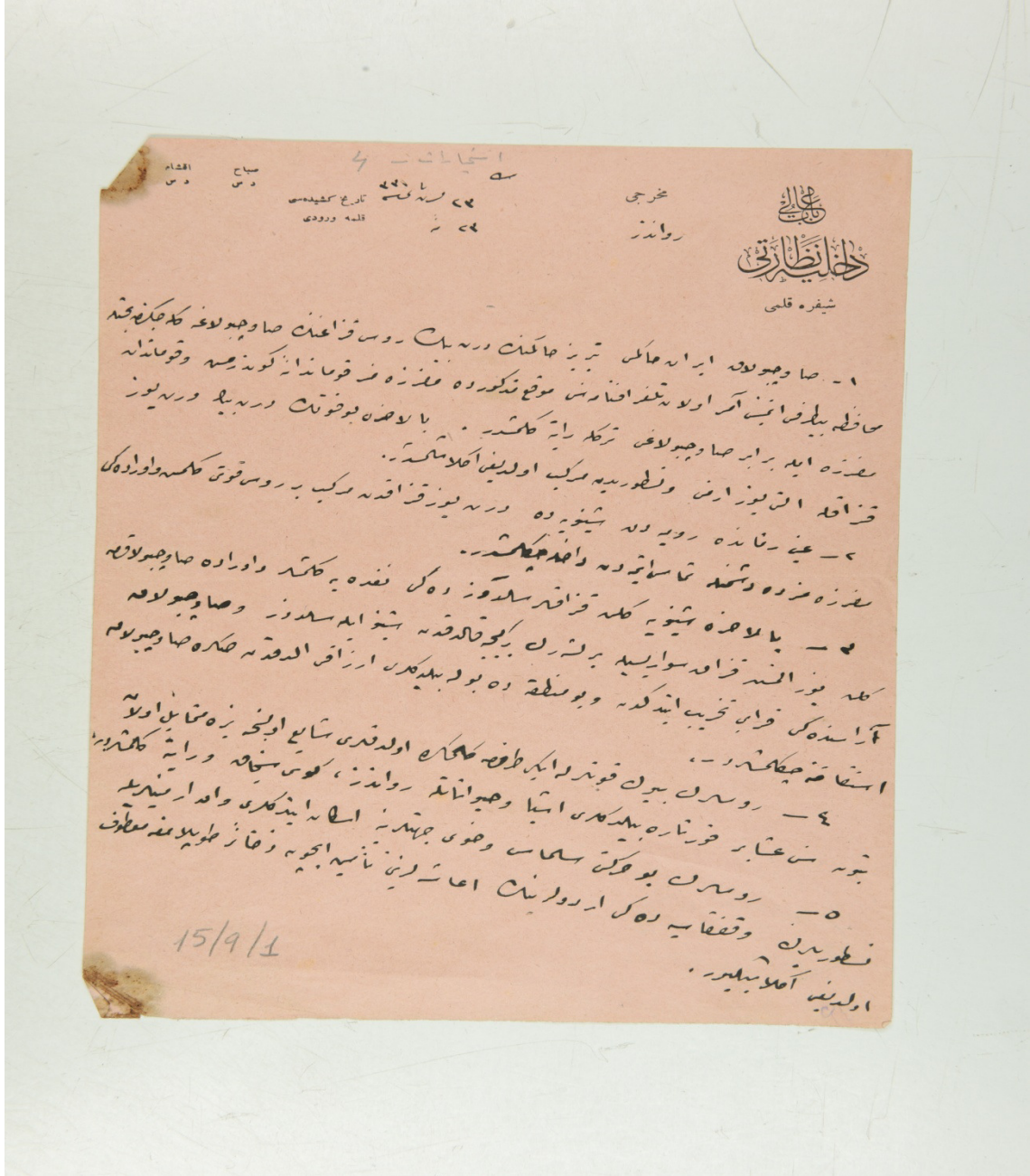
HR.HMS-İŞO

210/11 2 vrk (2 shf bos)

HR.HMS.İŞO.00210.00011.001

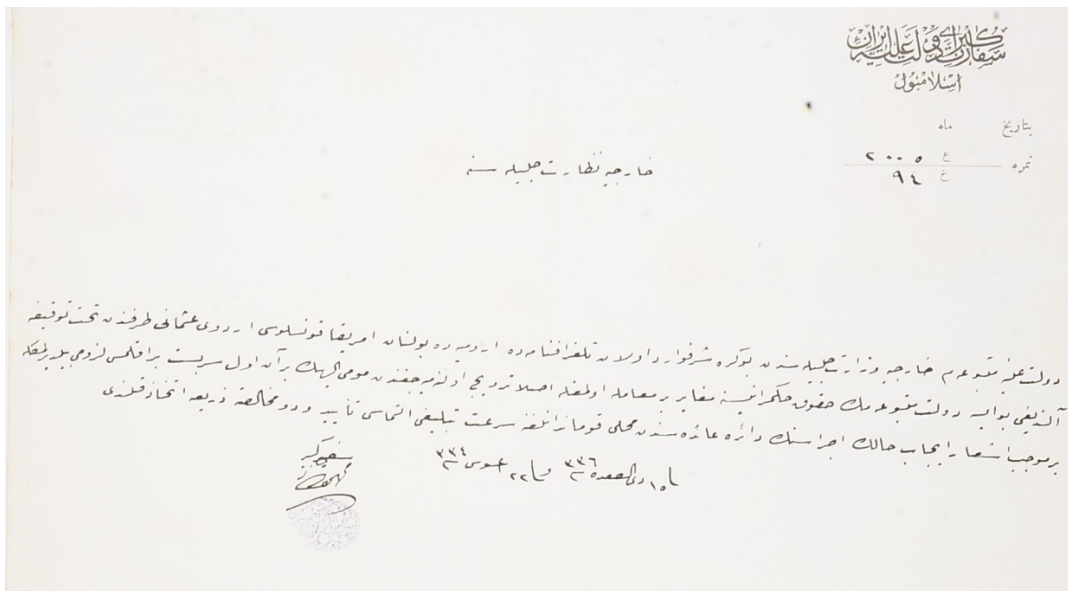
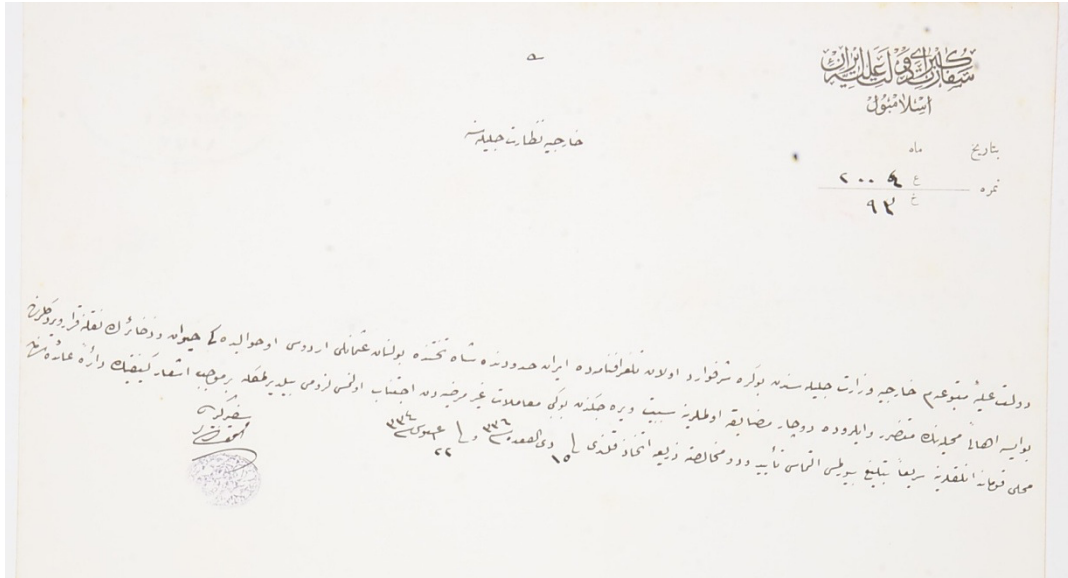
(BOA. HMS. İŞO. 210/11)

Ek 12: Rus kuvvetlerinin Kazak, Ermeni ve Nasturiler'le birlikte Salduz ile Savuçbulak arasında zahire gasbettikleri

(BOA. DH. EUM.2. ŞUBE. 15/9)

Ek 13: Osmanlı askerlerinin İran'ın Azerbaycan vilayetinin Memalik-i Osmaniye'ye yakın hududunda, Tebriz, Hoy ve Salmas şehirlerini işgal etmesi ve bu bölgede yaptıkları uygulamalar hakkında İran Sefareti'nin şikâyeti

(BOA. HR. SYS. 2341/39)

ÖZGEÇMİŞ

10 Haziran 1990 tarihinde Adilcevaz'da doğdu. 2006 yılında Adilcevaz Lisesi'nden mezun oldu. 2012 yılında Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü bitirdi. 2013 yılında Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başladı. 2014 yılında Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisans derecesi aldı. Aynı yıl Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi'nde doktora eğitimine başladı. 2019 yılında "Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan" başlıklı çalışmasıyla doktorasını tamamladı. Halen Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak görevine devam etmektedir.